

821(575.2)

A - 36

ЧИНГИЗ

АЙТМАТОВ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

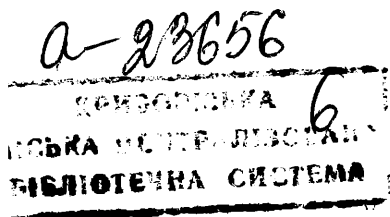

ЧИНГІЗ АЙТМАТОВ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1983

С (Кирг):
А36

Во второй том известного киргизского
прозаика Чингиза Айтматова вошли роман
«И дольше века длится день» и повести
«Ранние журавли», «Белый пароход».

Переклали з російської:
В. Іконников та М. Шумило

Ілюстрації В. Шляпіна

Перекладено за виданнями:
Чингиз Айтматов. «Буранный полустанок»
(«И дольше века длится день»). Роман.
М. «Молодая гвардия», 1981;
«Ранние журавли».
Повести. М. «Известия», 1979.

А $\frac{4702280200 - 180}{M205(04) - 83}$ 180.83.

© Український переклад, ілюстрації,
Видавництво «Дніпро», 1983 р.

ВІД АВТОРА

Всім відомо: працелюбність — один з неодмінних вимпнів людської гідності.

У цьому розумінні Єдигей Жангельдін, Буранний Єдигей, так ще називають його старі люди, воістину справжній трудівник. На таких, як кажуть, земля тримається. Він поєднався зі своєю епохою, я вважаю, щонайміцніше, і в тому його сутність — він син свого часу.

Саме тому для мене було важливо, звертаючись до проблем, зачеплених у романі, побачити світ через його долю — фронтовика, залізничного робітника. І я спробував це зробити у доступній мені мірі. Образ Буранного Єдигея — це моє ставлення до основного принципу соціалістичного реалізму, головним об'єктом дослідження якого була й залишається людина праці.

Але я далекий від абсолютизації самого поняття «трудівник» тільки тому, що він «проста, натуральна людина», старанно оре землю чи пасе худобу. У зіткненні вічного й скороминущого в житті людина-трудівник цікава й важлива настільки, наскільки вона особистість, наскільки багатий її духовний світ, наскільки сконцентрований у ній її час. Ось я й намагався поставити Буранного Єдигея у центр сучасного мені світопорядку, у центр проблем, що хвилюють мене.

Буранний Єдигей не тільки трудівник від природи і за характером праці. Він людина працелюбної душі. Людина працелюбної вдачі ставитиме собі запитання, на які в інших завжди є готова відповідь, і тому вони лівиво роблять якусь справу, навіть коли роблять її добре, і живуть тільки споживаючи.

А людям працелюбної душі наче єднає якесь братерство — вони завжди здатні помітити один одного і зрозуміти, а якщо не зрозуміти, то замислитися. Наш час дає їм стільки поживи для роздумів, як жоден не давав ніколи. Ланцюжок людської пам'яті вже тягнеться з Землі у космос.

Мабуть, найтрагічніше протиріччя кінця ХХ століття полягає в безмежності людського генія і неможливості реалізувати його через політичні, ідеологічні, расові бар'єри, породжені імперіалізмом.

В умовах сьогодення, коли не просто з'являються технічні можливості для стабільного виходу в космос, а коли й

економічні та екологічні потреби людства владно вимагають здійснення цієї можливості, розпалювання розбрату між народами, витрачання матеріальних ресурсів та енергії мозку на гонку озброєнь — найжахливіший злочин проти людства.

Тільки розрядка міжнародної напруженості може вважатися прогресивною політикою сьогодні. Відповідальнішого завдання у світі немає.

Якщо людство не навчиться жити в мирі, воно загине. Атмосфера недовіря, настороженості, конфронтації — це одна з найнебезпечніших загроз для спокійного і щасливого життя людства.

Люди можуть терпимо ставитися одне до одного, але вони не можуть мислити однаково, залишаючись при цьому людьми, зберігаючи свої людські якості. Бажання позбавити людину індивідуальності споконвіку і до наших днів супроводжувало імперські, імперіалістичні, гегемоністські домагання.

Людина, без пам'яті минулого, і стає перед необхідністю заново визначити своє місце у світі, людина, позбавлена історичного досвіду свого народу та інших народів, опиняється поза історичною перспективою і живе тільки сьогоднішнім днем.

Як і в попередніх своїх творах, і цього разу я спираюся на легенди й міфи, на перекази як на досвід, призначений нам у спадщину попередніми поколіннями. І разом з тим уперше в своїй письменницькій практиці звертаюся до використання фантастичного сюжету. І одне й друге для мене не самоціль, а тільки метод мислення, один із засобів пізнання та інтерпретації дійсності.

Зрозуміло, що події, пов'язані з описами контактів з позаземною цивілізацією, і все те, що відбувається через це, зовсім не мають під собою ніякого реального ґрунту. Ніде на світі не існує насправді Сарозекських та Невадських космодромів. Два різних світи — дві різні системи я тут узяв поза історичною реальністю, цілком умовно, як правило гри. Всю «космологічну» історію я вигадав тільки з однією метою — загострити у парадоксальній, гіперболізованій формі ситуацію, здатну викликати потенціальну небезпеку для людей на землі.

Страшний парадокс цього світу: у древній Греції припинялися війни на час Олімпійських ігор, а в наш час Олімпіада стала для деяких країн приводом для «холодної війни».

Що стосується значення фантастичного вимислу, то ще Достоєвський писав: «Фантастичне в мистецтві має межу і правила. Фантастичне повинне так стикатися з реальним, що ви повинні майже повірити йому». Достоєвський точно сформулював закон фантастичного. Справді, чи міфологія стародавніх, чи фантастичний реалізм Гоголя, Булгакова або Маркеса, чи наукова фанта-

стика — хоч і дуже різноманітні,— всі вони переконливі саме через свою дотичність до реального. Фантастичне гіперболізує якісь сторони реального і, задавши «правила гри», показує їх філософськи узагальнено, до кінця намагаючись розкрити потенціал розвитку обраних ним рис.

Фантастичне — це метафора життя, що дає змогу побачити його під новим, несподіваним кутом зору. Метафори стали особливо необхідними у наш вік не тільки через вторгнення науково-технічних звершень у галузь вчорашньої фантастики, а скоріше тому, що фантастичний світ, в якому ми живемо, роздирають суперечності — економічні, політичні, ідеологічні, расові.

Ось я й хочу, щоб сарозекські метафори мого роману нагадали ще раз людині-трудівнику про її відповідальність за долю нашої Землі...

І ПОНАД ВІК ТРИВАЄ ДЕНЬ

Роман

І книга ця — замість мого тіла,
І слово це — замість душі моєї...

Григор Нарекаці,

«Книга скорботи», X століття

1

Потрібна була велика терплячість у пошуках здобичі по пересохлих байраках та полисілих вибалках. Вистежуючи заплутані до запаморочення метушливі пробіжки дрібної землерийної тварі, то гарячково розгрібаючи ховрашину нору, то вичікуючи, щоб крихітний тушканчик, який причаївся під виступом старої вимоїни, нарешті вистрибнув на відкрите місце, де його можна було б миттю придушити, голодна мишкуюча лисиця поволі й неухильно наближалася здала до залізниці, до тієї насипної гряди, що бовваніла в степу, що вабила її і відлякувала водночас, по якій то в один, то в другий бік, важко стрясаючи землю довкола, мчали гуркітливі поїзди, залишаючи після себе з димом і чадом сильні дратівливі запахи, що їх гнав по землі вітер.

Під вечір лисиця залягла обабіч телеграфної лінії на дні рівчачка, у густому й високому острівці сухостійного кінського щавлю і, згорнувшись рудополовою грудкою біля темно-червоних, густо всіяних насінням стебел, терпляче чекала ночі, нервово поводячи вухами, весь час прислухаючись до тонкого повисту понизового вітру у жорстко шелестливих мертвих травах.

Телеграфні стовпи теж нудно гули. А втім, лисиця їх не боялася. Стовпи завжди залишаються на місці, вони не можуть переслідувати.

Але оглушливі шуми періодично пробігаючих поїздів, щоразу змушували її напружено здригатися і ще дужче втискатися у себе. Від гуркітливого поду, всім своїм кволим тільцем, ребрами вона відчувала цю страшенну силу ваги, що вмінала землю, і несамовитість руху составів і все-таки, долаючи страх та відразу до чужих запахів, не йшла з рівчачка, чекала свого часу, коли з настанням ночі на коліях стане відносно спокійно.

Вона прибігала сюди дуже рідко, тільки коли була зовсім голодна...

У перервах між поїздами в степу наставала раптова тиша, мов після обвалу, і в тій цілковитій тиші лисиця вловлювала в повіт-

рі якийсь непевний висотний звук, який насторожував її, витав над примеркним степом, ледь чутний, нікому не належний. То була гра повітряних течій, що провіщали зміну погоди. Звірятко інстинктивно відчувало це і гірко завмирало, застигало в нерухомості, йому хотілося завити вголос, загавкати від непевного передчуття якогось загального лиха. Але голод притамовував навіть цей застережливий сигнал природи.

Зализуючи натомлені від бігу подушечки лапок, лисиця тільки стиха скімлила.

У ті дні вечорами вже холоднішало, повернуло на осінь. Уночі ґрунт швидко вихолодав, і до світанку степ покривався білястим, немов солончак, нальотом нетривкого інею. Убога, безрадісна пора приходила для степового звіра. Та нечаста дичина, яка трималась у цих краях влітку, зникла хто куди — хто в теплі краї, хто в нори, хто подався на зиму в піски. Тепер кожна лисиця вишукує собі харч, нишпорячи по степу у цілковитій самотності, начебто зовсім перевелася на світі лисяча порода. Молодняк того року вже підріс і розбігся в різні боки, а любовна пара була ще попереду, коли лисиці почнуть збігатися взимку звідусіль для нових зустрічей, коли самці стинатимуться в бійках з такою силою, якою наділене життя від сотворіння світу...

Коли настала ніч, лисиця вийшла з ривчачка. Дочекалась, прислухаючись, і потрюхикала до залізничного насипу, нечутно перебігаючи то на один, то на другий бік колій. Тут вона вишукувала недоїдки, викинуті пасажирами з вікон вагонів. Довго їй довелось бігти вздовж укосів, обнюхуючи різні предмети, що дратували і відразливо тхнули, поки не натрапила на щось більш-менш придатне. Весь шлях пересування поїздів був засмічений клаптями паперу і зіжмаканих газет, битими пляшками, недокурками, понівеченими консервними бляшанками та іншим мотлохом. Особливо смердючий був дух з шийок уцілілих пляшок — тхнуло дурманом. Після того як разів зо два запаморочилася голова, лисиця вже уникала вдихати в себе спиртне повітря. Пирхала, відстрибуючи одразу вбік.

А того, що було їй потрібне, заради чого вона так довго готувалася, переборюючи власний страх, мов навмисне, не попадалося. І сподіваючись, що вдасться іще чимось поживитися, лисиця невтомно бігла залізницею, весь час шмигаючи з одного боку насипу на другий.

Але раптом вона завмерла на бігу, піднявши передню лапу, мовби захоплена чимось зненацька. Розчиняючись у хирлявому світлі високого імлистого місяця, вона стояла поміж рейками наче привид, не ворухнувшись. Далекий гуркіт, що насторожував її, не зник, Поки що він був занадто далекий. Все так само

тримаючи хвіст на відльоті, лисиця нерішуче переступила з ноги на ногу, збираючись піти геть з колій. Але замість цього раптом заквапилася, почала шмигати по укусах, все ще сподіваючись натрапити на щось таке, чим можна було б пожитися. Відчувала — ось-ось налетить на знахідку, хоч і невідворотно насувалася здала всезростаючим грізним приступом залізний брякіт і перестук сотень коліс. Лисиця загаялася тільки на якусь частку хвилини, і цього виявилось досить, щоб вона заметалася, закутилася, мов очманілий метелик, коли раптом з-за повороту полоснули ближні і дальні вогні спарених цугом локомотивів, коли потужні прожектори, висвітлюючи і засліплюючи всю місцевість, яка лежала попереду, на мить вибілили степ, безжально оголюючи його мертвотну суш. А поїзд нищівно котив по рейках. У повітрі запахло ядучим чадом і пилом, ударив вітер.

Лисиця стрімголов метнулася геть, час від часу оглядаючись, припадаючи з остраху до землі. А потвора з біжучими вогнями довго ще гуркотіла і мчала, довго ще вистукувала колесами. Лисиця схоплювалась і знову кидалася бігти щодуху...

Потім вона віддихалась, і її знову потягло туди, до залізниці, де можна було б утамувати голод. Але попереду на лінії знову заблищали вогні, знову пара локомотивів тягла довжелезний навантажений состав.

Тоді лисиця побігла в обхід степом, вирішивши, що вийде до залізниці у такому місці, де не ходять поїзди...

Поїзди у цих краях йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сарі-Озеки, Серединні землі жовтих степів.

У цих краях будь-які відстані вимірювались стосовно залізниці, наче від Грінвічського меридіану...

А поїзди йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

Опівночі хтось довго і вперто добирався до нього у будку стрілочника, спочатку просто по шпалах, потім, з появою зустрічного поїзда попереду, скотившись донизу зі схилу, пробивався, наче в пургу, затуляючись руками од вітру та пилу, що виносилися шквалом з-під швидкісного товарняка (це йшов зеленою вулицею літерний состав — поїзд особливого призначення, який відходив потім на окрему колію до закритої зони Сарі-Озек-1, — там у них своя, окрема шляхова служба, — відходив на космодром, коротше кажучи, тому поїзд йшов, увесь укритий брезентами і з воїнською охороною на платформах). Єдигей одразу здогадався, що це дружина поспішає до нього, що неспроста поспішає і що є на те якась дуже серйозна причина. Так воно

згодом і виявилось. Та згідно службового обов'язку він не мав права відлучитися з місця, поки не прокотився мимо останній хвостовий вагон з кондуктором на відкритій площадці. Вони посилали один одному на знак того, що все гаразд на колії, і тільки тоді напівоглухий від суцільного гуркоту Єдигей озирнувся до дружини, яка саме підійшла:

— Ти чого?

Вона тривожно глянула на нього й поворушила губами. Єдигей не розчув, але зрозумів — він так і думав.

— Ходімо сюди од вітру.— Він повів її до будки.

Але перш ніж почути з її вуст те, про що він уже сам здогадавався, у ту хвилину чомусь його вразило зовсім інше. Хоча й раніше він помічав, що йдеться до старості, але цього разу від того, як задихалася вона після швидкої ходи, як надсадно хрипіло та сипіло у неї в грудях і як при цьому неприродно високо здіймалися схудлі плечі, йому зробилося прикро за неї. Яскраве електричне світло у маленькій, чисто вибіленій залізничній будці раптом різко виявило вже безповоротні зморшки на синюшно потемнілих щоках Укубали (а була ж колись мов литою, смаглявою, з рівномірним пшеничним відтінком, і очі завжди сяли чорним блиском), та ще цей шербатий рот, який ніби ще раз переконував, що навіть жінці, яка віджила свій жіночий вік, зовсім не слід бути беззубою (давно треба було повезти її на станцію вставити оці металеві зуби, тепер усі, і старий і молодий, ходять з такими), і до того ж сиві, вже зовсім білі пасма волосся, що розметалися по обличчю з-під опалої хустки, боляче різонули серце. «Ех, як постаріла ти в мене»,— пожалів він її в душі зі щемливим відчуттям якоїсь власної провини. І від того ще більше пройнявся мовчазною вдячністю, яка з'явилася за все одразу, за все те, що було пережито разом за багато років, і особливо за те, що прибігла зараз по коліях, серед ночі, у найдальшу точку роз'їзду з поваги та з обов'язку, бо знала, як це важливо для Єдигея, прибігла сказати про смерть бідолашного старого Казангапа, самотнього старого, який помер у порожній глинобитній мазанці, бо розуміла — лише Єдигей єдиний на світі близько до серця сприйме кончину всіма залишеної людини, хоча небіжчик і не доводився чоловікові ні братом, ні сватом.

— Сідай, віддихайся,— сказав Єдигей, коли вони ввійшли до будки.

— І ти сідай,— мовила вона чоловікові.

Вони сіли.

— Що сталося?

— Казангап помер.

— Коли?

— Та ось щойно заглянула — як він там, думаю, може, що треба. Заходжу, світло горить, і він на своєму місці, тільки борода стирчить якось, задерлася догори. Підходжу. Казаке, кажу, Казаке, може, вам чаю гарячого, а він уже.— Голос її осікся, сльози навернулися на почервонілі та стончені вії, і, схлипнувши, Укубала тихо заплакала.— Ось як воно обернулося під кінець. Який чоловік був! А помер — нікому, виявилось, очей закрити,— бідкалася вона, плачучи.— Хто міг би подумати! Так і помер чоловік...— Вона хотіла сказати — як собака на дорозі, але промовчала, не варто уточнювати і без того було зрозуміло.

Слухаючи дружину, Буранний Єдигей, так прозивався він в окрузі, прослуживши на роз'їзді Боранли-Буранний з тих днів ще, коли повернувся з війни, похмуро сидів на ослоні, поклавши важкі, мов корчі, руки на коліна. Козирок залізничного кашкета, добряче засмальцьованого та потріпаного, затінював його очі. Про що він думав?

— Що тепер робити? — мовила дружина.

Єдигей підвів голову, поглянув на неї з гіркою посмішкою.

— Що робити? А що роблять у таких випадках? Ховати.— Він підвівся з місця, як людина, яка вже прийняла рішення.— Ти ось що, жінко, повертайся хутчій. А зараз слухай мене.

— Слухаю.

— Розбуди Оспана. Не зважай, що начальник роз'їзду, це пусте, перед смертю всі рівні. Скажи йому, що Казангап помер. Сорок чотири роки пропрацював чоловік на одному місці. Оспан, може, тоді ще й не народився, коли Казангап починав тут і ніякого собаку ні за які гроші не можна було затягти тоді сюди, на сарозеки. Скільки поїздів пройшло тут на його віку — волосся не вистачить на голові... Нехай він подумає. Так і скажи. І ще слухай...

— Слухаю.

— Буди всіх підряд. Стукай у віконця. Скільки нас тут народу — вісім будинків, на пальцях перелічиш... Всіх підними на ноги. Ніхто не повинен спати сьогодні, коли помер такий чоловік. Усіх підними на ноги.

— А коли лягати почнуть?

— Наше діло повідомити кожного, а там нехай лаються. Скажи, що я велів будити. Треба совість мати. Стривай!

— Що ще?

— Забіжи спершу до чергового, сьогодні Шаймерден сидить диспетчером, передай йому що та як і скажи, нехай подумає, як бути. Може, знайде мені заміну на цей раз. На випадок чого, нехай дасть знати, Ти зрозуміла мене, так і скажи!

— Скажу, скажу,— відповідала Укубала, а потім похопилася, ніби згадавши раптом про найголовніше, непросто забуте нею.— А діти ж його! От тобі й маєш! Треба ж їм спершу звістку надіслати, бо як же? Батько помер...

Єдигей спохмурнів відчужено на цих словах, ще більше посуворішав. Не відгукнувся.

— Які не є, але діти — це діти,— вела своєї Укубала виправдувальним тоном, знаючи, що Єдигею це неприємно слухати.

— Та знаю,— махнув він рукою.— Що ж, я зовсім нічого не тямлю? Оце-то й воно, як можна без них, хоча, коли б моя воля, я їх близько не підпустив би!

— Єдигею, то не наше діло. Нехай приїдуть і самі ховають. Розмов буде потім, повік не обберешся...

— А я що, заважаю? Нехай їдуть.

— А коли син не встигне з міста?

— Встигне, як захоче. Позавчора ще, коли був на станції, сам телеграму відбив йому, що, мовляв, так і так, батько твій при смерті. Чого ж іще! Він себе розумним вважає, повинен зрозуміти, що до чого...

— Ну, коли так, то ще нічого,— невпевнено примирилася дружина з доказами Єдигея і, все ще думаючи про щось своє, те, що тривожило її, промовила: — Добре, якби з дружиною з'явився, все-таки свекра ховати, а не кого-небудь...

— Це вже нехай самі вирішують. Як тут підказувати, не малі ж діти.

— Так-то воно, звичайно, так,— все ще сумніваючись, погоджувалась Укубала.

І вони замовкли.

— Ну, ти не затримуйся, йди,— нагадав було Єдигей.

Дружина, однак, хотіла іще щось сказати:

— А дочка його — Айзада бідолашна — на станції з чоловіком своїм, гультіпакою непробудним, і з дітьми, їй теж треба встигнути на похорон.

Єдигей мимоволі всміхнувся, поплескав дружину по плечі:

— Ну от, ти тепер почнеш переживати за кожного... До Айзати тут зовсім близько, зранку підскочить хтось на станцію, скаже. Прибуде, звичайно. Ти, жінко, зрозумій одне — і від Айзати, і від Сабітжана тим більше, хоч він і син, чоловік, толку буде мало. Ось побачиш, приїдуть, ніде не дінуться, але стоятимуть наче гості сторонні, а ховатимемо ми, так уже виходить... Йди і роби, як я сказав.

Дружина пішла, потім зупинилася нерішуче і знову пішла. Але тут гукнув її сам Єдигей:

— Не забудь найперше до чергового, до Шаймердена, нехай когось пошле замість мене, я потім відроблю. Небіжчик лежить у порожньому домі і поряд нікого, як можна... Так і скажи...

І дружина пішла, кивнувши. Тим часом на дистанційному щиті загув, закліпав червоним світлом сигналізатор — до роз'їзду Боранли-Буранный наближався новий состав. За командою чергового належало прийняти його на запасну колію, щоб пропустити зустрічний, який теж перебував біля входу в роз'їзд, тільки біля стрілки з протилежного кінця. Звичайний маневр. Поки поїзди пересувалися по своїх коліях, Єдигей озирався уривками на Укубалу, яка йшла краєм колії, наче він забув іще щось сказати їй. Сказати, звичайно, було що, хіба мало справ перед похороном, всього одразу не пригадаєш, але озирався він не тому, просто саме зараз він звернув увагу з прикрістю, як зістарілася, зсутулилася дружина останнім часом, і це було дуже помітно у жовтій імлі тьмяного, колійного освітлення.

«Виходить, старість уже на плечах сидить,— подумалося йому.— Ось і дожили — старий та стара!» І хоча здоров'ям бог його не обділив, міцний був ще, але лік рокам набігав чималий — шістдесят, та ще й годок, шістдесят один було вже. «Дивись, років через два і на пенсію можуть попросити»,— мовив Єдигей собі не без насмішки. Але він знав, що не так скоро піде на пенсію і не так просто знайти людину у цих краях на його місце — обхідника колій і ремонтного робітника, стрілочником він бував від випадку до випадку, коли хтось хворів або йшов у відпустку. Хіба що хто поласиться на додаткову оплату за віддаленість і безводність? Та навряд. Піди таких пошукай серед теперішньої молоді.

Щоб жити на сарозекських роз'їздах, треба дух мати, бо інакше загинеш. Степ величезний, а людина невелика. Степ байдужий, йому однаково, чи погано, чи добре тобі, сприймай його таким, яким він є, а людині не однаково, що і як на світі, і терзається вона, знемагає, здається, що десь у іншому місці, серед інших людей їй пощастило б, а тут вона через примхи долі... І від того вона губиться перед лицем великого неблаганного степу, розряджується духом, мов той акумулятор з триколісного Шаймерденового мотоцикла. Той усе береже його, сам не їздить й іншим не дає. От і стоїть машина без діла, а як треба — не заводиться, вичерпалася сила заводу. Так і людина на сарозекських роз'їздах: не пристане до діла, не вкоріниться у степу, не приживеться — важко встояти буде. Інші, дивлячись з вагонів, за голову хапаються — господи, як тут люди можуть жити?! Довкола тільки степ і верблюди! А отак і живуть, у кого на скільки терпіння вистачає. Три роки, від сили чотири про-

тримається — і ділу тамам¹: розраховується і від'їздить якнайдалі...

На Боранли-Буранному лише двоє вкорінилися тут на все життя — Казангап і він, Буранный Єдигей. А скільки перебувало інших між тим! Про себе важко судити, жив, не здавався, а Казангап відпрацював тут сорок чотири роки не тому, що дурніший за інших був. На десяток інших не проміняв би Єдигей одного Казангапа... Нема тепер його, нема Казангапа...

Поїзди розминулись, один пішов на схід, другий на захід. Спорожніли на деякий час роз'їзні колії Боранли-Буранного. І одразу все оголилося довкола — зірки з тьмяного неба засвітилися начебто дужче, чіткіше, і вітер жвавіше загуляв по укусах, по шпалах, по гравійному настилу поміж рейками, які стиха подзвонювали, поклацували.

Єдигей не йшов до будки. Замислився, притулився до стовпа. Далеко попереду, за залізницею, розрізнів невиразні силуети верблюдів, які паслися в степу. Вони стояли під місяцем, замержши в непорушності, перечікували ніч. І серед них розрізнів Єдигей свого двогорбого, перечекували ніч. І серед них розрізнів Єдигей свого двогорбого, круглоголового нара — найдужчого, мабуть, у сарозеках і швидкохідного, який звався, як і хазяїн, Буранным Каранаром. Єдигей пишався ним, рідкісно сильна тварина, хоч і нелегко вправлятися з ним, бо Каранар залишався атаном — у молоді роки Єдигей його не кастрував, а потім не став чіпати.

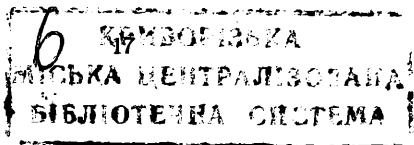
Серед інших справ на завтра пригадав для себе Єдигей, що треба зранку раніше пригнати Каранара додому, поставити під сідловище. Знадобиться для поїздок на похороні. І ще спадали на думку різні клопоти...

А на роз'їзді люди поки що спокійно спали. З невеликими станційними службами, що примостилися з одного боку колій, з будинками під однаковими двоскатними шиферними покрівлями, їх було шість збірно-щитових будівель, поставлених залізничним відомством, та ще будинок Єдигея, що збудував він сам, та мазанка покійного Казангапа, та на подвір'ях різні гребки, прибудови, комишитові загорожі для худоби та іншої потреби, в центрі вітрова і вона ж універсальна електронасосна і на випадок ручна водокачка, що з'явилася останнім часом, — ось і все невеличке селище Боранли-Буранный.

Все як є при великій залізниці, при великому Сари-Озекському степу, маленька сполучна ланка в розгалуженій, наче кровоносні судини, системі інших роз'їздів, станцій, вузлів, міст... Все як є, мов на духу, відкрите всім вітрам на світі, особливо

¹ Тамам — кінець.

— 22656

зимовим, коли метуть сарозекські завірюхи, завалюючи будинки по вікна кучугурами, а залізницю пагорбами щільного мерзлого свею... Тому й прозався цей степовий роз'їзд Боранли-Буранним, і напис висить подвійний: Боранли — по-казахському, Буранний — по-російському...

Згадалось Єдигею, що до того, як з'явилися на перегонах різні снігоочисники — і ті, що відкидали сніг струменями, і ті, що зсували його по обочинах кільовими ножами, й інші,— довелося їм з Казангапом поборотися з заносами на коліях, можна сказати, не на життя, а на смерть. А наче й зовсім недавно це було. У п'ятдесят першому, п'ятдесят другому роках — які люті зими стояли. Хіба тільки на фронті доводилося так, коли життя використовувалося на одноразову справу — на одну атаку, на один кидок гранати під танк... Так і тут бувало. Нехай ніхто тебе не вбивав. А зате сам убивався. Скільки заносів перекидали вручну, виволокли волокушами і навіть мішками виносили сніг нагору, це на сьомому кілометрі, там дорога проходить низом крізь прорізаний пагорб, і щоразу здавалося, що це остання сутичка з заметільною круговертю і що заради цього можна не замислюючись віддати к бісу це життя, тільки б не чути, як ревуть у степу паровози — їм дорогу давай!

Та сніги ті розтали, поїзди ті промчали, ті роки відійшли... Нікому й діла немає тепер до того. Було — не було. Теперішні шляховики прибувають сюди наїздами, гомінливі типи — контрольно-ремонтні бригади, то вони не те що не вірять, не розуміють, втямити не можуть, як це могло бути: сарозекські заноси — і на перегоні кілька чоловіків з лопатами! Чудеса! А серед них дехто відверто сміється: а навіщо це було — такі муки брати на себе, навіщо було гробити себе, з якої речі? Коли б нам таке — нізащо! Та йдіть ви к бісовій матері, здійнялися б — і на інше місце, у крайньому випадку, на будову-матінку рушили б або ще куди, де все як слід. Стільки-то відпрацювали — стільки-то плати. А коли аврал — збирай народ, давай понаднормові... «На дурняка виїжджали на вас, старенькі, дурнями й помрете!..»

Коли траплялися такі «переоцінники», Казангап не звертав на них уваги, ніби не його стосувалося, посміхався тільки, наче він знав про себе щось більше, їм недоступне, а Єдигей — той не витримував, вибухав, тільки кров собі псував.

А між собою у них з Казангапом бували розмови про те, з чого посміювалися тепер приїжджі типи у контрольно-ремонтних спецвагонах, і ще про багато дечого і в минулі роки, коли ці розумники ще без штанів бігали, а вони тоді вже обмірковували життя-буття наскільки вистачало розуміння і потім постійно,

адже часу минуло багато відтоді — з сорок п'ятого року, і особливо після того, як пішов Казангап на пенсію, та якось невдало вийшло: поїхав у місто до сина жити і повернувся місяців через три. Про багато дечого тоді гомоніли, як і що воно на світі. Мудрий був чоловік Казангап. Є про що згадати... І раптом збагнув Єдигей зовсім ясно, з гострим приступом гіркоти, що відтепер залишається тільки згадувати...

Єдигей заспішив до будки, почувши, як клацнув, ввімкнувся мікрофон переговорника. Затріщало, зашипіло, наче в пургу, у цьому дурному приладі, перше ніж голос почувся.

— Єдике, ало, Єдике,— просипів Шаймерден, черговий по роз'їзду,— ти чуєш мене? Обізвися!

— Я слухаю! Чую!

— Як чуєш?

— Немов з того світу.

— Чому немов з того світу?

— Та так!

— А-а... Виходить, старий Казангап того!

— Чого того?

— Ну, помер, значить.— Шаймерден силкувався підшукати підхожі до випадку слова.— Ну як сказати? Виходить, завершив, того, ну, це саме, свій шлях.

— Так,— коротко відповів Єдигей.

«От хайван¹ безмозкий,— подумав він,— про смерть навіть не може сказати по-людському».

Шаймерден примовк на хвилинку. Мікрофон ще дужче розі-йшовся шерхотом, скрипом, шумом дихання. Згодом Шаймерден прохрипів:

— Єдике, любий, тільки ти, того, не мороч мені голови. Якщо помер, то що ж тепер... У мене людей немає. Навіщо тобі сидіти біля нього? Небіжчик, того, від цього не встане, як я гадаю...

— А я гадаю, не тямиш ти нічого! — обурився Єдигей.— Що значить не мороч голови? Ти тут другий рік, а ми з ним тридцять років пропрацювали разом. Ти подумай. Серед нас людина померла, не можна, не заведено ні в кого залишати небіжчика одного в порожньому домі.

— А звідки йому знати, того, один він чи не один?

— Зате ми знаємо!

— Ну гаразд, не галасуй, того, не галасуй, старий!

— Я тобі пояснюю!

— Ну чого ти хочеш? У мене людей немає. Що там робити-меш, однаково ніч темна.

---

¹ Х а й в а н — тварюка,

— Молитимусь. Небіжчика споряджатиму. Молитви приноситиму.

— Молитися? Ти, Буранний Єдигей?

— Так, я. Я знаю молитви.

— Ось тобі й маєш — шістдесят років, того, Радянської влади,

— Та ти облиш, до чого тут Радянська влада! За померлих моляться люди споконвіку. Адже людина померла, не тварина!

— Ну гаразд, молися, того, тільки не галасуй. Пошлю за Довгим Едильбаєм, якщо погодиться, то прийде, того, заступить замість тебе... А зараз давай, сто сімнадцятий підходить, готуй на другу запасну...

І на тому Шаймерден відключився, клацнув вимикач перемовника. Єдигей поквапився до стрілки і, займаючись своєю справою, думав, чи погодиться, чи прийде Едильбай. І підбадьорився: є совість у людей, коли побачив, як яскраво засвітилися вікна у деяких будинках. Собаки загавкали. Отже, дружина трижить, підводить боранлинів на ноги.

Тим часом сто сімнадцятий став на запасну колію. З другого кінця підійшов нафтоналивний состав — одні цистерни. Вони розминулись, один — на схід, другий — на захід...

Була вже друга година ночі. Зірки в небі розгорялися, кожна зірка вирізнялася сама по собі. І місяць засвітив над сарозеками трохи яскравіше, наповнюючись якоюсь додатковою поступово прибуваючою силою. А під зоряним небом далеко, безмежно простяглися сарозеки, тільки контури верблюдів — і серед них двогорбий велетень Буранний Каранар — та ледь помітні розпливчасті обриси найближчих привалків, а все інше з обох боків залізниці відходило у нічну безконечність. Та вітер не спав, усе висвистував, шерхотів довкола соромів.

Єдигей то заходив, то виходив з будки, чекав, чи не з'явиться на коліях Довгий Едильбай. І тут він побачив збоку звірятко якесь. То виявилася лисиця. Очі її відсвічували зеленавим миготливим переливом. Вона понуро стояла під телеграфним стовпом, не збираючись ні наближатися, ні тікати.

— Ти чого тут! — пробурмотів Єдигей, жартома насварившись пальцем. Лисиця не злякалася. — Ти глянь! Я тобі! — і притупив ногою.

Лисиця відстрибнула подалі й сіла, обернувшись до нього. Уважно й скорботно дивилася вона, як здавалося йому, не зводячи очей, чи то на нього, чи то на щось інше біля нього. Що могло привертати її увагу, чому вона тут? Чи то вогні електричні привабили, чи то з голоду прийшла? Дивною видалася Єдигею її поведінка. А чому не пристукнути каменюкою, оскільки таке діло, коли здобич сама до рук проситься. Єдигей намацав

на землі велику каменюку. Намірівся і, замахнувшись, опустив руку. Впустив каменюку під ноги. Навіть потом пройняло. Це ж треба, що тільки не спаде людині на думку! Нісенітниця якась! Збираючись прибити лисицю, згадав раптом, як хтось розповідав, чи то хтось із тих приїжджих типів, чи то фотограф, з яким про бога бесідував, чи ще хтось, та ні ж бо, Сабітжан розповідав, нехай йому грець, завжди у нього різні чудеса, аби його слухали, аби вразити інших. Сабітжан, син Казангапа, розповідав про посмертне переселення душ.

От уже вивчили на свою голову базіку нікчемного. А зразу поглянеш — начебто нічого хлопець. Усе він знає, про все він чув, тільки толку мало від усього цього. Навчали, навчали по інтернатах, по інститутах, а чоловік вийшов не дуже. Похвалитися любить, випити, тости виголошувати мастак, а діла немає. Пуста людина, одне слово, тому й слабенький проти Казангапа, хоча й дипломом вихваляється. Ні, не вдався, не в батька пішов син. Та бог із ним, що ж зробиш, який є.

Так от, якось розповідав він, що в Індії вірять у вчення, згідно з яким вважається, що коли людина помирає, то душа її переселяється у якесь живе створіння, у будь-яке, навіть нехай то мураха. І вважається, що кожна людина колись, ще до свого народження, була птахом, або звіром якимось, або комахою. Тому в них гріх убити будь-яку тварину, нехай то навіть змія, кобра, зустрінеться на дорозі,— не зачепить її, а тільки вклониться і обійде.

Яких тільки чудес немає на світі. Наскільки все це вірно, хто його знає. Світ великий, а людині не все дано знати. От і подумалося, коли хотів прибити каменюкою лисицю: а що, як у ній віднині душа Казангапова? А що, як, переселившись у лисицю, прийшов Казангап до свого найкращого друга, бо в мазанці після його смерті порожньо, безлюдно, тоскно?.. «Чи вже розуму одбіг! — докоряв він собі.— І як таке може спасти на думку? Тьху ти! Здурів геть!»

І все-таки, підступаючи обережно до лисиці, він говорив їй, ніби вона могла розуміти його:

— Ти йди, тобі тут не місце, іди собі в степ. Чуєш? Іди, йди. Тільки не туди — там собаки. Іди з богом, іди собі в степ.

Лисиця обернулася і потрусилася геть. Разів зо два оглянувшись, вона зникла в півні.

Між тим на роз'їзд знову входив залізничний состав. Гуркочучи, поїзд поступово уповільнив хід, несучи з собою миготливу імлу руху — летючий пил над дахами вагонів. Коли він зупинився, з локомотива, що стримано гув холостими обертками двигунів, виглянув машиніст:

— Ей, Єдикє, Буранный, ассалам-алейкум!

— Алеким-ассалам!

Єдигей задер голову, щоб краще роздивитися, хто б це міг бути. На цій трасі вони всі знали один одного. Свій виявився хлопець. З ним і передав Єдигей, щоб на Кумбелі, на вузловій станції, де проживала Айзада, повідомили їй про смерть батька. Машиніст охоче погодився виконати це прохання з поваги до пам'яті Казангапа, тим більше, що на Кумбелі міняється поїзна бригада, і обіцяв навіть, повертаючись назад, підвезти Айзаду з родиною, якщо вона до того часу встигне.

Він був надійна людина. Єдигей відчув навіть полегшення. Отже, одну справу зроблено. Поїзд рушив через кілька хвилин, і, прощаючись з машиністом, Єдигей побачив, як хтось довготелесий ішов до нього краєм полотна, вздовж состава, що набирив ходу. Єдигей придивився, то був Едильбай.

Поки Єдигей здав зміну, поки вони з Довгим Едильбаєм погомоніли про те, що сталося, позітхали, позгадували Казангапа, на Боранли-Буранный в'їхали і розминулися ще два поїзди. І коли, звільнившись від усіх цих справ, Єдигей пішов додому, він згадав нарешті, що забув сьогодні сказати дружині, вірніше, порадитись, як же бути, як дочкам своїм і зятям повідомити про кончину старого Казангапа. Дві заміжні дочки Єдигея жили зовсім у іншому боці — під Кизил-Ордою. Старша в рисівницькому радгоспі, чоловік її тракторист. Менша жила спочатку на станції під Казалинськом, потім переїхала з родиною ближче до сестри, у той самий радгосп, чоловік її працював шофером. І хоча Казангап не доводився їм рідною людиною, на похорон якої слід неодмінно прибути, Єдигей вважав, що Казангап був для них дорожчий, ніж який родич. Дочки народилися при ньому у Боранли-Буранному. Тут вирости, вчилися у школі, у станційному інтернаті в Кумбелі, куди відвозили їх по черзі то сам Єдигей, то Казангап. Згадав дівчаток. Згадав, як на канікули чи з канікул возили їх верхи на верблюді. Менша попереду, батько посередині, старша позаду — і поїхали всі утрюх. Години зо три, а взимку й довше, риссю розгонистою біг Каранар від Боранли-Буранного до Кумбеля. А коли Єдигею було ніколи, їх відвозив Казангап. Він був їм як батько. Єдигей вирішив, що вранці треба дати їм телеграму, а там як зуміють... Але нехай знають, що нема більше старого Казангапа...

Потім він ішов і думав про те, що вранці насамперед треба пригнати з випасу свого Каранара, дуже він потрібний буде. Вмерти не просто, а поховати людину честь честю у цьому світі теж нелегко... Виявляється завжди, що того немає, сього немає,

що все слід діставати терміново, починаючи з савану і кінчаючи дровами для поминок.

Саме в цю мить у повітрі щось сколихнулося, нагадало, як бувало на фронті, віддалений удар могутньої вибухової хвилі, і земля здригнулася під ногами. І він побачив просто перед собою, як далеко в степу, з того боку, де містився, наскільки йому було відомо, сарозекський космодром, щось злетіло в небо суцільним пламеніючим, виростаючим увись вогненним смерчем. І сторопів — у космос здіймалася ракета. Такого він ще ніколи не бачив. Він знав, як усі сарозекці, про існування космодрому Сари-Озек-1, то було звідси кілометрів за сорок, чи трохи менше, знав, що туди прокладено окрему залізничну колію від станції Тогрек-Там, і розповідали навіть, що там, у степу, виникло велике місто з великими магазинами, чув весь час по радіо, в розмовах, читав у газетах про космонавтів, про космічні польоти. Все це відбувалося десь поблизу, у всякому разі на концерті самодіяльності, в обласному місті, де жив Сабітжан, а місто це було значно далі — десь із півтори доби їхати поїздом, — діти хором співали пісеньку про те, що вони найщасливіші діти на світі, бо дяді космонавти вирушають у космос з їхньої Землі; але оскільки все, що оточувало космодром, вважалося закритою зоною, то Єдигей, живучи недалеко від цих місць, задовольнявся тим, що чув та про що довідувався від людей. І ось уперше на власні очі спостерігав, як стрімко здіймалась у шаленіючому напруженому полум'ї, осяваючи все навкруг тремтливими сполохами світла, космічна ракета у темну зоряну вись. Єдигею стало моторошно — невже в тому огнищі сидить людина? Одна чи двоє? І чому, завжди живучи тут, він ніколи раніше не бачив моменту зльоту, адже скільки разів уже літали в космос, з ліку зіб'єшся. Може, в ті рази кораблі відлітали вдень. При сонячному світлі з такої відстані навряд чи щось розрізниш. А чому ж цей рвонувся уночі? Виходить, дуже спішно, чи так належить? А може, він здійснюється з Землі уночі, а там одразу потрапляє у день? Сабітжан якось розповідав, наче сам там побував, що в космосі начебто через кожні півгодини змінюються день і ніч. Треба розпитати Сабітжана. Сабітжан усе знає. Дуже вже він хоче бути всезнаючою, поважною людиною. Що не кажи, в обласному місті працює. Та не прикидався б. Навіщо? Який ти є, такий і будь. «Я з отим був, з великою людиною, я отому те-то сказав». А Довгий Едильбай розповідав — потрапив він до нього якось на службу. Тільки й бігає, каже, наш Сабітжан від телефонів до дверей кабінету в приймальній, тільки й встигає: «Буде зроблено, Альжапаре Кахармановичу! Єсть, Альжапаре Кахармановичу! Цю ж мить, Альжапаре Кахармановичу!» А той,

каже, сидить там у кабінеті та все кнопками поганяє. Так і не поговорили між собою до пуття... Отакий він виявився, каже, наш землячок боранлінський. Та господь із ним, який уже е... Шкода тільки Казангапа. Адже він дуже переживав за сина. До найостанніших днів не казав про нього нічого поганого. Переїхав навіть було в місто до сина та невістки жити, самі ж його вмовили, самі ж відвозили, а що вийшло... Ну, це вже окрема розмова...

З такими думками відходив Єдигей тієї глибокої ночі, провівши космічну ракету аж до повного її зникнення. Довго спостерігав він за цим дивом. І коли вогненний корабель, усе стискуючись і зменшуючись, канув у чорну безодню, перетворившись на білу туманну цяточку, він повертів головою і пішов, відчуючи дивні, суперечливі почуття. Захоплюючись побаченням, він водночас розумів, що це для нього стороння справа, яка викликала і здивування і страх. Пригадалася при цьому раптом та лисиця, яка прибігла до залізниці. А як же їй було, коли застав її в порожньому степу цей смерч у небі. Не знала, певне, куди подітися...

Але ж сам він, Буранний Єдигей, свідок нічного зльоту ракети у космос, не підозрював, та й не слід було йому знати, що то був терміновий, аварійний виліт космічного корабля з космонавтом — без усяких урочистостей, журналістів і рапортів, у зв'язку з надзвичайною подією на космічній станції «Паритет», яка перебувала вже більше ніж півтора року згідно зі спільною американо-радянською програмою на орбіті, що умовно називалася «Трамплін». Звідки Єдигею було знати про все це. Не підозрював він і того, що ця подія стосуватиметься і його, його життя, і не просто з причин нерозривного зв'язку людини і людства у їхньому всезагальному значенні, а найконкретнішим і безпосереднім чином. Тим більше не знав він і не міг здогадуватися, що через деякий час услід за кораблем, що стартував з Сари-Озека, на другому кінці планети, у Неваді, здійнявся з космодрому американський корабель з тим самим завданням, на ту саму станцію «Паритет», на ту саму орбіту «Трамплін», тільки із зворотним ходом обертання.

Кораблі були терміново послані в космос за командою, що надійшла з науково-дослідного авіаносця «Конвенція», який був плавучою базою Об'єднаного радянсько-американського центру управління програми «Деміург».

Авіаносець «Конвенція» перебував у районі свого постійного місцерозташування — в Тихому океані, на південь від Алеутських островів, у квадраті приблизно на однаковій відстані від Владивостока до Сан-Франціско. Об'єднаний центр управління — Об-

ценупр — у цей час напружено спостерігав за виходом кораблів на орбіту «Трамплін». Поки що все йшло успішно. Мали відбутися маневри по стикувці з комплексом «Паритет». Завдання було надзвичайно складне, стикування повинно було відбуватися не послідовно, одне за одним з необхідним інтервалом черговості, а одночасно, цілком синхронно з двох різних підходів до станції.

«Паритет» не реагував на сигнали Обценупру з «Конвенції» вже більше ніж дванадцять годин, не реагував він і на сигнали кораблів, які йшли до нього на стикування... Належало з'ясувати, що сталося з екіпажем «Паритету».

2

Поїзди у цих краях ішли зі сходу на захід і з заходу на схід...

А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів.

У цих краях будь-які відстані вимірювалися стосовно залізниці, наче від Грінвіцького меридіану...

А поїзди йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

Від роз'їзду Боранли-Буранний до родового найманського кладовища Ана-Бейїт було щонайменше кілометрів із тридцять убік від залізниці, і то коли йти навпростець, навмання по сарозеках. Якщо ж не ризикувати, щоб не заблукати часом у степу, то краще їхати звичайною дорогою, що весь час поряд із залізницею, але тоді відстань до кладовища значно збільшиться. Доведеться робити добрий гак до повороту від Кийсиксайської пади на Ана-Бейїт. Нічого іншого не лишиться. От і виходить у кращому випадку тридцять верст в один кінець та стільки ж у другий. Але, крім самого Єдигея, ніхто з теперішніх боранлинців до пуття й не знав, як туди добиратися, хоча і чули про отой старовинний Бейїт, про якого розповідали різні історії чи то правду, чи то неправду, але самим поки що не доводилося туди їздити. Потреби такої не виникало. За багато років це був перший випадок у Боранли-Буранному, придорожньому селищі з восьми будинків, коли померла людина і мав бути похорон. До цього кілька років тому, коли раптово померла дівчинка від ядухи, батьки повезли її ховати до себе на батьківщину, в Уральську область. А Қазанґапова дружина старенька Букей покоїлася на пристанційному цвинтарі у Кумбелі — померла у місцевій лікарні кілька років тому, ну й вирішили тоді на станції

поховати. Везти небіжчицю у Боранли-Буранный не було сенсу. А Кумбель — найбільша станція в Сари-Озеках, до того ж дочка Айзада живе там і зять, хоч і непутящий, пиячить, та все ж своя людина. За могилкою, мовляв, наглядатимуть. Але тоді живий був Казангап, він сам вирішував, як йому вчинити.

А тепер думали-гадали, як бути.

Єдигей, однак, наполіг на своєму.

— Та облиште ви неджигітські розмови,— урезонив він молодих.— Ховатимемо таку людину на Ана-Бейіті, там, де пращури лежать. Там, де заповідав сам небіжчик. Давайте від слів до діла перейдемо, будемо готуватися. Дорога нас чекає неблизька. Завтра зранку якнайраніше вирушимо...

Усі розуміли — Єдигей мав право вирішувати. На тому й погодилися. Щоправда, Сабітжан пробував було заперечити. Підоспів він того дня попутнім товарняком, пасажирські поїзди тут не затримувались. І те, що прибув на похорон батька, хоча й не знав, живий ще той чи ні, вже одне це розчулило і навіть порадувало Єдигея. І були хвилини, коли вони обнялися, й плакали, поєднані спільним горем і смутком. Єдигей потім дивувався собі. Притискаючи Сабітжана до грудей і плачучи, він не міг справитися з собою, все говорив, схлипуючи: «Добре, що ти приїхав, рідний, добре, що ти приїхав!» — ніби його приїзд міг воскресити Казангапа. І чого Єдигей так розплакався, сам не міг збагнути, ніколи з ним такого не траплялося. Довго вони плакали у дворі, біля дверей осиротілої казангапівської мазанки. Щось вплинуло на Єдигея. Пригадалося, що Сабітжан виріс на його очах, хлопчиськом був, улюбленцем батьковим був, возили його вчитися у кумбальську школу-інтернат для дітей залізничників, коли випадала вільна часина, їздили провідати — то попутнім составом, то верхи на верблюдах. Як він там, у гуртожитку, чи не образив хто, чи не накоїв чого недозволеного, та як учитись, та що кажуть про нього вчителі... А на канікули скільки разів, закутавши у кожух, везли верхи по засніжених сарозеках, у мороз і хурделицю, щоб тільки не запізнився на заняття.

Ех, безповоротні дні! І все це минуло, відпливло, мов сон. І ось тепер стоїть дорослий чоловік, який лише віддалено нагадує того, яким він був у дитинстві — витрішкуватий і усміхнений, а тепер в окулярах, у приплюснутому капелюсі, у брудній краватці. Працює тепер в обласному місті і дуже хоче видаватися значним, поважним працівником, а життя річ підступна, не так-то просто вийти в начальники, як сам він не раз скаржився, коли нема підтримки доброї і знайомства або рідні, а хто він — син якогось Казангапа з якогось роз'їзду Боранли-Буранный. От нещасний! Але тепер і такого батька нема, найнікудишніший

батько, та живий, у тисячу разів кращий за уславленого мертвого, але тепер і такого нема...

А потім сльози вгамувалися. Перейшли до розмов, до діла. І тут виявилося, що синок любий, всезнаючий, не ховати приїхав батька, а тільки б спекатися, прикопати як-небудь і якскоріше поїхати. Почав він думки такі висловлювати — навіщо, мовляв, пертись у таку далеч на Ана-Бейїт, довкола он скільки простору — безлюдний степ Сари-Озек від самого порога і до самого кінця світу. Можна ж викопати могилу десь неподалік, на пагорбочку якомусь, осторонь залізничної колії, нехай лежить собі старий обхідник і чує, як поїзди біжать по перегону, на якому він пропрацював усе своє життя. Пригадав навіть принагідно давню приказку: позбутися небіжчика можна, закопавши його негайно. Навіщо зволікати, навіщо мудрувати, чи не однаково, де бути закопаним, у цій справі чим швидше, тим краще.

Розмірковував він так, а сам ніби виправдовувався, що справи в нього термінові і важливі чекають на роботі і часу обмаль, звісно, начальству який клопіт, чи далеко, чи близько тут кладовище, велено з'явитися на службу такого-то дня, о такій-то годині і все тут. Начальство — це начальство і місто це місто...

Єдигей обізвав себе в душі старим дурнем. Соромно і шкода стало, що ревма ревів, розчулений появою цього типа, хоч це й син небіжчика Казангапа. Єдигей підвівся з місця, сиділи вони чоловік із п'ять на старих шпалах, прилаштованих замість ословнів біля стіни, і йому довелося зібрати всі свої сили, щоб стриматися, не наговорити при людях у такий день чогось прикрого, образливого. Пощадив пам'ять Казангапа. Сказав тільки:

— А місця довкола повно, звичайно, скільки хочеш. Тільки чомусь люди не закопують своїх ближніх де прийдеться. Не даремно, мабуть. А інакше землі шкода кому, чи що? — І замовк, і його мовчки слухали боранлинці. — Вирішуйте, думайте, а я піду довідаюся, як там справи.

І пішов з потемнілим, неприязним обличчям подалі від гріха. Брови його зійшлися на перенісці. Різкий він був, запальний — Буранним прозивали ще й тому, що за вдачею він підходив до того. Ось і зараз, коли б вони були наодинці із Сабітжаном, виказав би йому все, у безсоромні очі його, все, що той заслужив. Та так, щоб запам'ятав на все життя! Але не хотілося у бабські балачки втручатися. Жінки он перешіптуються, обурюються — приїхав, мовляв, синок батька ховати наче в гості. З порожніми руками в кишенях. Хоч би пачку чаю привіз, не кажучи вже про інше. Та й дружина, невісточка міська, могла б ушанувати, приїхати, поплакати й поголосити, як заведено. Ні

страму, ні совісті. Коли старий був живий та при достатку — дві дійних верблудиці, овець з ягнятами півтора десятки — тоді він був хороший. Тоді вона приїздила, поки не домоглася, щоб усе продати. Відвезла старого начебто до себе, а самі понакуповували меблів і машину до того ж, а потім і старий виявився непотрібний. Тепер і на очі не повертається. Хотіли було жінки галас зчинити, але Єдигей не дозволив. Не смійте, каже, й рота розтуляти у такий день, і не наша це справа, нехай самі розбираються...

Він рушив до обори, біля якої стояв на прив'язі, зрідка, але сердито покрикуючи, Буранний Каранар, якого він пригнав з випасу. Коли не брати до уваги того, що разів зо два приходив Каранар з гуртом води напитися з колодязя біля водокачки, то майже цілий тиждень вдень і вночі гуляв він на свободі. Від рук відбився, розбишака, і тепер виявляв своє невдоволення — люто роззявляючи зубату пащеку, кричав час від часу: давня історія — знову неволя, а до неї треба звикати.

Єдигей підійшов до нього роздратований після розмови з Сабітжаном, хоча наперед знав, що так воно й буде. Виходило — Сабітжан робив їм послугу, приїхавши на похорон власного батька. Для нього це морока, якої треба якнайскоріше спекатися. Єдигей нічого не сказав на це, не варто, оскільки однаково все доводилося робити самому, та й сусіди не лишилися в стороні. Всі, хто не був зайнятий на лінії, допомагали готуватися до завтрашнього похорону і поминок. Жінки збирали посуд по хатах, самовари начищали, тісто місили і вже почали пекти хліб, чоловіки носили воду, розпилювали на дрова старі шпали, що відслужили свій вік, — паливо в голому степу завжди найперша необхідність, як і вода. І тільки Сабітжан крутився тут, відволікаючи від діла, розбалакував про те, про се, хто на якій посаді в області, кого зняли з роботи, кого підвищили. А те, що дружина його не приїхала ховати свекра, це його аніскілечки не бентежило. Дивно, їй-богу! У неї, бачте, якась конференція, а на ній повинні бути присутні якісь зарубіжні гості. А про онуків і мови нема. Вони там борються за успішність та відвідування, щоб атестат одержати кращий для вступу до інституту. «Що воно за люди тепер, що за народ! — обурювався в душі Єдигей. — Для них усе важливе на світі, крім смерті!» І це весь час непокоїло його: «Коли смерть для них ніщо, то, виходить, і життя ціни не має. У чому ж суть, задля чого і як вони живуть там?»

Єдигей спересердя нагримав на Каранара:

— Ти чого горлаеш, крокодиле? Ти чого горлаеш у небо, наче там тебе сам бог чує? — Крокодилом обзивав Єдигей свого верблюда тільки в крайніх випадках, коли вже зовсім втрачав само-

владання. Це приїжджі шляховики вигадали Буранному Каранару таку кличку за зубату пащеку його і злий норів.— Ти в мене докричишся, крокодиле, я тобі всі зуби пообламую!

Треба було спорудити сідло на верблюда, і, приступивши до діла, Єдигей потроху відійшов, пом'якшав. Замилувався. Красивий і могутній був Буранний Каранар. До голови рукою не дотягнешся, хоча й Єдигей був на зріст досить-таки високий. Єдигей приловчився, пригнув верблюда шию і, постукуючи пужалном по мозолистих колінах, повчаючи суворим голосом, осадив його. Гучно протестуючи, верблюд усе-таки скорився волі хазяїна, і коли нарешті, склавши під себе ноги, він приліг грудьми на землю і заспокоївся, Єдигей узявся за діло.

Осідлати верблюда по-справжньому — це велика робота, однаково, що дім збудувати. Сідло споруджується щоразу заново, треба вміти та й силу мати чималу, тим більше коли сідлаєш такого величезного верблюда, як Каранар.

Каранаром, тобто Чорним нарм, він прозивався неспроста. Чорна кудлата голова з чорною великою бородою аж до загривка, шия понизу з чорними патлами, що звисали до колін густою дикою гривою — головна краса самця, — два пружних горби, які височіли на спині, мов чорні вежі. І на довершення всього чорний кінчик куцоного хвоста. А все решта — верх шиї, груди, боки, ноги, живіт, — навпаки, були світліші, світло-каштанової масті. Тим і гожий був Буранний Каранар, тим і славний — і статтю і мастю. І сам він у ту пору перебував саме в атанівській зрілості — третій десяток від роду ішов Каранару.

Верблюди довго живуть. Від того, певне, дітей народжують на п'ятому році і потім не щороку, а тільки раз на два роки, і плід виношують у череві довше, ніж усі тварини, — дванадцять місяців. Найголовніше доглянути верблюденя у перші рік-півтора, щоб уберегти від простуди, від протягу степового, а потім воно підрастає щодня, і тоді йому нічого не страшно — ні холод, ні спека, ні безводдя...

Єдигей усе це добре знав — Буранний Каранар був завжди у справності. Перша ознака здоров'я і сили — чорні горби на ньому стриміли мов чавунні. Колись Казангап подарував йому верблюденя ще молочним, крихтним, пухнастим, мов каченя, у ті перші роки, коли повернувся Єдигей з війни і влаштувався на роз'їзді Боранли-Буранному. А сам Єдигей молодий був ще — он який?! Не знав і не відав, що пробуде тут до старечих сивин. Часом гляне на ті фотографії і сам не вірить собі. Здорowo змінився — сивим став. Навіть брови й ті побіліли. На обличчі, звичайно, змінився. А тілом не поважчав, як буває в такому віці. Яюсь само собою вийшло — спочатку вуса відростив, потім

бороду. А тепер начебто ніяк без бороди, однаково що голим ходити. Ціла історія минула, можна сказати, відтоді.

Ось і зараз, сідлаючи Каранара, який лежав на землі, приструнюючи його то голосом, то намахом руки, коли той ні-ні та й огризався, рикаючи, мов лев, обертаючи чорну кудлату голову на довжелезній шиї, Єдигей між ділом пригадував, що було та як було у ті роки. І відходив душею...

Довго він вовтузився, усе вкладав, налагоджував зброю. Цього разу, перше ніж влаштувати сідло, він покритв Каранара кращою виізною попоною старовинної роботи, з різнокольоровими довгими китицями, з килимовими візерунками. Вже й не пригадував, коли востаннє прикрашав він Каранара цією рідкісною зброєю, що ревно зберігала Укубала. Випала тепер така нагода...

Коли Буранний Каранар був осідланий, Єдигей примусив його звестися на ноги і залишився дуже задоволений. І навіть записався своєю роботою. Каранар виглядав поважно й велично, прикрашений попоною з китицями та майстерно спорудженим сідлом поміж горбами. Ні, нехай помилуються молоді, особливо Сабітжан, нехай зрозуміють: похорон людини, яка достойно прожила, не морока, не завада, а велика, нехай і гірка подія і тому повинні бути свої належні почесті. У одних грає музика, виносять знамена, у других стріляють у повітря, у третіх квіти розкидають і вінки несуть...

А він, Буранний Єдигей, завтра зранку очолить верхи на Каранарі, вбраному у попону з китицями, шлях на Ана-Бейїт, проводжаючи Казангапа до його останнього і вічного місцеперебування... І всю дорогу Єдигей думатиме про нього, перетинаючи великі й пустельні сарозеки. І з думками про нього поховає його на родовому кладовищі, як про те й домовилися вони з ним. Так, була така домовленість. Чи далеко, чи близько простувати, але ніхто не зіб'є його з наміру виконати волю Казангапа, навіть рідний син небіжчика...

Нехай усі знають, що так буде, і задля цієї мети його Каранар готовий — осідланий і споряджений зброєю.

Нехай усі бачать. Єдигей повів Каранара на повідку від обори довкола всіх будинків і поставив на прив'язь біля казангапівської мазанки. Нехай усі бачать. Не може він, Буранний Єдигей, не дотримати свого слова. Тільки даремно він це доводив. Поки Єдигей займався зброєю, Довгий Едильбай, вибравши мить, відкликав Сабітжана вбік:

— Ходімо лишень у затінок, поговоримо.

Там у них розмова сталася недовга. Едильбай не став умовляти, висловився прямо:

— Ти ось що, Сабітжане, хвали бога, що є такий Буранний Єдигей на світі, друг твого батька. І не заважай нам ховати людину як заведено. А поспішаєш, ми тебе не затримуємо. Я за тебе кину зайву жменю землі!

— Це мій батько, і я сам знаю...— почав було Сабітжан, але Едильбай обірвав його на півслові:

— Батько твій, та тільки от ти сам не свій.

— Ну ти скажеш,— позадкував Сабітжан.— Гаразд, давай не будемо у такий день. Нехай буде Ана-Бейіт, яка різниця, просто я гадав — далекувато...

На тому розмова їхня скінчилася. І коли Єдигей виставив Каранара усім напоказ, обернувся і сказав боранлинцям: «Та облиште ви неджигітські розмови. Ховатимемо такого чоловіка на Ана-Бейіті...» — то ніхто не заперечив, усі мовчки погодилися...

Вечір і ніч того дня проводили всі гуртом, по-сусідськи, у дворі перед домівкою померлого, тим більше що й погода до того спонукала. Після денної спеки настала різка передосіння прохолода сарозеків. Велика, сутінкова, безвітряна тиша огорнула світ. І вже у сутінках скінчили білувати тушу зарізаного на поминки барана. А поки чаї пили біля димуючих самоварів і розмови вели різні про се, про те... Майже всі приготування до похорону були скінчені, і тепер лишалося тільки чекати ранку, щоб вирушити на Ана-Бейіт. Тихо і примирливо проминали ті вечірні години, як і належить при кончині літньої людини — що вже занадто тужити...

А на Боранли-Буранному, як завжди, приходили й відходили поїзди — сходилися зі сходу на захід і розходилися на схід і захід...

Такі були справи того вечора напередодні виїзду на Ана-Бейіт, і все було б гаразд, коли б не один прикрий випадок. На той час попутнім товарняком прибула й Айзада зі своїм чоловіком. І як тільки вона оголосила свою появу голосним риданням, жінки оточили її і теж здійняли плач. Особливо Укубала переживала, побивалася разом з Айзадою. Жаліла вона її. Дуже вони плакали і голосили. Єдигей намагався було заспокоїти Айзаду: що ж, мовляв, тепер поробиш, за померлим слідом не помреш, треба змиритися з долею. Але Айзада не вгавала.

Так воно буває часто — смерть батька стала для неї приводом виплакати, вилити привселюдно душу, все те, що давно не знаходило відкритого виходу у слові. Голосно плачучи, звертаючись до померлого батька, розпатлана й опухла, гірко скаржила-ся вона по-жіночому на свою доленьку, що не склалася, що нікому її ні зрозуміти, ні привітати, що не вдалося її життя

замолоду, чоловік — пиячить, діти з ранку до вечора вешталися на станції без догляду й суворого порядку і тому стали хуліганями, а там, може, й бандитами постають, із міліції вже приходили, попередили її — невдовзі справа дійде до прокуратури. А що вона може зробити одна, а їх шестеро! А батькові байдуже..»

А йому й справді було байдуже, чоловік її сидів опущений і похмурий, із сумним, відчуженим виглядом, все ж на похорон тестя приїхав, і мовчки курих собі смердючі поганенькі цигарки. Для нього це було не вперше. Він знав: покричить-покричить жінка і втомиться... Але тут зовсім не до речі втрутився брат Сабітжан. З того й почалося. Сабітжан почав совістити сестру: де це видано, що це за манера, навіщо вона приїхала — батька ховати чи себе ганьбити? Хіба так належить оплакувати казахській дочці свого шанованого батька? Хіба великі плачі казахських жінок не ставали легендами й піснями для нащадків на сотні літ? Від тих плачів хіба що мертві не оживали, а всі живі довкола сходили слізьми. А померлому воздавалася хвала, і всі його чесноги підносилися до небес — ось як плакали колишні жінки. А вона? Розвела тут сирітську скаргу, як їй погано живеться на світі.

Айзада тільки цього ніби й чекала. І заплакала вона з новою силою і люттю. Ох який розумний та вчений вишукався! Ти, мовляв, спершу свою дружину навчи. Ти ці красиві слова спочатку їй утовкмач! Чомусь вона не приїхала і не показала нам плач величальний. А вже їй було б не гріх віддати належне батькові нашому, бо вона, бестія, і ти, підкаблучнику підлий, обібрали, пограбували старого до ниточки. Мій чоловік, хоч як він випиває, але він тут, а де твоя розумна-прерозумна?

Сабітжан тоді почав кричати на її чоловіка, щоб він примусив замовкнути Айзаду, а той раптом розлютився і кинувся душити Сабітжана...

Ледве вдалося боранлінцям втихомирити розсерджених родичів. Неприємно і соромно було всім. Єдигей дуже засмутився. Знав він їм ціну, але що так обернеться, не сподівався. І сперсердя попередив їх якнайсуворіше: коли ви не поважаєте одне одного, то не ганьбіть хоча б пам'яті батька, бо інакше не дозволю вам тут нікому залишатися, не зважу ні на що, начувайтесь тоді...

Так, отака негарна історія сталася напередодні похорону. Дуже був похмурий Єдигей. І знову напружено зійшлися брови на похмурому чолі, і знову терзали його запитання — звідки вони, діти їхні, і чому вони стали такі? Хіба про це мріяли вони в Казангапом, коли в спеку та холоднечу возили їх до кум-

бельського інтернату, щоб тільки вивчилися, вийшли в люди, щоб не залишилися вони скніти на якому-небудь роз'їзді у сарозеках, щоб не кляли потім свою долю: ось, мовляв, батьки не потурбувалися. А вийшло все навпаки... Чому, що завадило їм стати людьми, від яких не відверталася б душа?..

І знову Довгий Едильбай виручив, чуйність життєву виявив, чим дуже полегшив становище Єдигея того вечора. Адже він розумів, як було Єдигею. Діти померлого батька завжди головні особи на похороні, так уже воно влаштовано на світі. І нікуди їх не дінеш, нікуди не відпроведиш, якими б безсоромними та нікчемними вони не виявилися. Щоб якось згладити сварку між братом та сестрою, що засмутило всіх, Едильбай запросив усіх чоловіків до себе додому. Чому, мовляв, ми зорі на небі лічити-мемо, ходімо починаємо, посидимо у нас...

У домі Едильбая Єдигей наче потрапив у інший світ. Він і раніше заходив сюди по-сусідськи і щоразу був задоволений, душа його повнилася радістю за Едильбаєву родину. Сьогодні йому хотілося подовше побути тут, потреба була така — наче йому треба було відновити в цьому домі якісь утрачені сили.

Довгий Едильбай був таким самим шляховим робітником, як і інші, одержував не більше, ніж інші, жив, як усі, в половині збірно-щитового будиночка з двох кімнат та кухні, але зовсім інше життя панувало тут — чисто, затишно, світло. Той самий чай, що й у інших, в Едильбаєвих піалах Єдигею видавався прозорим сотовим медом. Дружина Едильбая із себе гарна, і в домі господиня, і діти як діти... Поживуть у сарозеках скільки зможуть, міркував Єдигей сам собі, а там переберуться кудись, де краще. Шкода буде дуже, коли виїдуть вони звідси...

Скинувши свої кирзяки ще на ганку, сидів Єдигей у внутрішній кімнатці, підібгавши під себе ноги в шкарпетках, і вперше за весь день відчув, що і стомився, і зголоднів. Притулювся спиною до дощатої стіни, примовк. А довкола розмістилися круг низенького столика інші гості, неголосно перемовляючись про се, про те...

Справжня розмова виникла згодом, дивна розмова зав'язалася. Єдигей уже й забув про космічний корабель, який стартував минулої ночі. А от тямущі люди сказали дещо таке, що й він замислився. Не те щоб він зробив відкриття для себе, просто його здивували їхні судження, те, що він зовсім не знав цього. Але він при цьому не відчував внутрішнього докору — для нього всі ці космічні польоти, які так захоплювали всіх, були далекою, майже магичною, чужою йому справою. Тому й ставлення до всього цього було насторожено-поштиве, як до появи якоїсь могутньої безликої волі, що її у кращому випадку він мав право

тільки взяти до уваги. А втім, видовище корабля, який відходив у космос, вразило й захопило його. Про це і зайшла мова у домі Довгого Едильбая.

Сиділи вони спочатку, пили шубат — кумис із верблюжого молока. Чудовий був шубат — прохолодний, пінистий, злегка хмільний. Приїжджі контрольно-ремонтні шляховики, бувало, здорово пили його, називали сарозекським пивом. А до гарячої закуски у цьому домі з'явилася й горілка. Коли випадало таке діло, Бураний Єдигей взагалі не відмовлявся, випивав за компанію, але цього разу не став пити і тим самим, як гадав він, дав зрозуміти іншим, що не радить захоплюватися — завтра мав бути важкий день, далека дорога. Непокіло його те, що інші, особливо Сабітжан, налягали, запивали горілку шубатом. Шубат і горілка добре поєднуються, як пара добрих коней, добре йдуть в одній упряжці — підносять настрої людини. А сьогодні це було ні до чого. Але як накажеш дорослим людям не пити? Самі повинні знати міру. Заспокоювало у всякому разі те, що чоловік Айзади поки що утримувався від горілки, скільки там треба алкоголіку, сп'янів би одразу, але він пив тільки шубат, видно, розумів все-таки, що це вже занадто — валятися уцент п'яним на похороні тестя. Але наскільки вистачить його витримки, тільки богу відомо.

Так сиділи вони, розмовляли про різне, коли Едильбай, пригощаючи гостей шубатом — руки в нього довжелезні, розгинаються і згинаються на зразок ковша екскаватора, — згадав раптом, простягаючи наступну чашку Єдигею з протилежного кінця стола:

— Єдике, учора вночі, коли я змінив вас на чергуванні, тільки-но ви віддалилися, як щось сталось у повітрі, я аж захитався, Глянув, а то ракета з космодрому пішла в небо! Здоровенна! Як дишло! Ви бачили?

— Ще б пак! Рота роззявив! Оце сила! Вся у вогні пломениться, і все вгору, вгору, ні кінця їй, ні краю! Моторошно зробилося. Скільки живу тут, ніколи такого не бачив.

— Та й я вперше на власні очі побачив, — признався Едильбай.

— Ну, коли ти вперше, то такі, як ми, тим більше не могли побачити, — вирішив пожартувати Сабітжан над його зростом. Довгий Едильбай на це лише посміхнувся мимохіть.

— Та що я, — відмахнувся він. — Дивлюся і сам собі не вірю — суцільний вогонь гуде в вишині! Ну, думаю, ще хтось вирушив у космос. Щасливої дороги! І давай скоріше крутити транзистор, я його завжди з собою беру. Зараз, думаю, по радію передають напевне. Звичайно одразу ж передача з космодрому.

І диктор на radoшах, немов на мітингу, виступає. Аж мурахи поза спиною! Дуже хотілося мені, Єдике, довідатись, хто це, кого я бачив особисто у польоті. Але так і не довідався.

— А чому? — випереджаючи всіх, здивувався Сабітжан, багатозначно і поважно зводячи брови. Він уже почав п'яніти. Розпарився, розчервонівся.

— Не знаю. Нічого не повідомили. Я «Маяк» весь час на хвилі тримав, жодного слова не сказали навіть...

— Не може бути! Тут щось не так! — з викликом засумнівався Сабітжан, швидко запиваючи ще ковток горілки шубатом. — Кожен політ у космос — це світова подія... Розумієш? Це наш престиж у науці й політиці!

— Не знаю чому. І в останніх вістях спеціально слухав, і огляд газет слухав теж...

— Гм! — покрутив головою Сабітжан. — Коли б я був на місці, на службі своїй, я, звичайно, знав би! Прикро, дідько б його вхопив! А може, тут щось не те?

— Хто його зна, що тут те, що не те, а тільки мені особисто прикро, їй-богу, — щиросердо говорив Довгий Едильбай. — Для мене він ніби свій космонавт. При мені полетів. А може, думаю, хто з наших хлопців вирушив. От буде радості. Раптом десь і зустрінемося, адже приємно було б...

Сабітжан поспішно обірвав його, збуджений якимсь здогадом:

— А-а, я розумію! Це запустили безпілотний корабель. Виходить, для експерименту.

— Як це? — покосився Едильбай.

— Ну, експериментальний варіант. Розумієш, це проба. Безпілотний транспорт пішов на стиковку або на вихід на орбіту, і поки що невідомо, як вийде. Якщо все буде гаразд, то повідомлять і по радіо, і в газетах. А якщо ні, то можуть і не інформувати. Просто науковий експеримент.

— А я гадав, — Едильбай прикро пошкріб лоба, — що жива людина полетіла.

Всі примовкли, дещо розчаровані сабітжанівським поясненням, і, можливо, розмова на тому й скінчилась би, та тільки сам Єдигей ненароком зсунув її на нове коло:

— Отже, як я зрозумів, джигіти, у космос пішла ракета без людини? А хто нею керує?

— Як хто? — здивовано сплеснув руками Сабітжан і переможно глянув на неосвіченого Єдигея. — Там, Єдике, все по радіо робиться. За командою з Землі, з Центру управління. Всіма справами по радіо керують. Розумієш? І коли навіть космонавт на борту, однаково по радіо спрямовують політ ракети. А космонавту треба дозвіл дістати, щоб самому щось зробити... Це,

кокетай¹ любий, не на Қаранарі їхати по сарозеках, дуже там усе складно...

— Он воно що, скажи ти,— непевно проронив Єдигей.

Буранному Єдигею незрозумілий був сам принцип керування по радіо. В його уяві радіо — це слова, звуки, які доносить ефір з далеких відстаней. Але як можна керувати таким чином неживим предметом? Якщо всередині предмета людина перебуває, тоді інша справа: вона виконує вказівки — роби так, роби отак. Хотів Єдигей про все це розпитати, та вирішив, що не варто. Душа чомусь противилась. Промовчав. Дуже вже поблажливим тоном підносив Сабітжан свої знання. От, мовляв, ви нічого не знаєте та ще вважаєте мене нікчемою, а зять, п'яниця останній, душити мене навіть кинувся, а я більше за всіх вас розуміюсь на таких справах. «Ну й бог з тобою,— подумав Єдигей.— Для того ми тебе учили все життя. Повинен же хоч хтось знати більше, ніж ми, неуки». І ще подумалось Буранному Єдигею: «А що, коли така людина при владі виявиться — загризе ж усіх, змусить підлеглих прикидатися всезнайками, декого нізачо не потерпить. Він поки що на побігеньках, і то як хочеться йому, щоб усі йому в рота заглядали, хоча б тут, у сарозеках...»

А Сабітжан і справді, певне, поставив собі за мету остаточно вразити, приголомшити боранлинців, можливо, з тим, щоб таким чином підвищити собі ціну в їхніх очах після ганебного бешкету з сестрою і свояком. Заговорити, відволікти вирішив. І почав він розповідати їм про неймовірні чудеса, про нові наукові досягнення, а сам при цьому раз за разом пригублював горілку, півковтка та ще півковтка, та все запивав шубатом. Від цього він ще більше спалахував і став розповідати такі неймовірні речі, що нещасні боранлинці не знали вже, чому вірити, а чому ні.

— От поміркуйте самі,— говорив він, виблискуючи окулярами і обводячи всіх запаленим заворожуючим поглядом,— ми, якщо розібратися, найщасливіші люди за всю історію людства. От ти, Єдике, найстарший тепер серед нас. Ти знаєш, Єдике, як було раніше і як тепер. До чого я веду? Раніше люди вірили в богів. У Стародавній Греції жили вони нібито на горі Олімп. Але що це були за боги?! Придурки. Що вони могли? Між собою не ладили, тим і прославилися, а змінити спосіб життя людського не могли, та й не думали про це. Їх і не було, цих богів. Це все міфи. Казки. А наші боги — вони живуть поряд з нами, отут, на космодромі, на нашій сарозекській землі, чим ми й пишаємося перед усім світом. Їх ніхто з нас не бачить, ніхто не знає, і не

---

¹ Кокетай — ласкаво-зменшувальне і водночас поблажливе звертання.

слід, не належить кожному зустрічному Миркинбаю-Шийкимбаю руку тицяти: здоров, мовляв, як живеш? Але вони справжні боги. Ось ти, Єдикє, дивуєшся, як вони керують по радіо космічними кораблями. Це вже дурниця, пройдений етап! То апаратура, машини діють за програмою. А настане час, коли за допомогою радіо керуватимуть людьми, немов тими автоматами. Ви розумієте — людьми, всіма поголовно, від малого до великого. Є вже такі наукові дані. Наука й цього досягла, виходячи з вищих інтересів.

— Стривай, стривай, тільки що — одразу вищі інтереси! — обірвав його Довгий Едильбай.— Ти от що скажи, щось я не дуже втямлю. Виходить, кожен із нас повинен постійно мати при собі невеликого радіоприймача на зразок транзистора, щоб чути команду? То це вже всюди є!

— Бач який! Та хіба про це йдеться? То дурниця, то дитячі забавки! Нікому не треба при собі нічого мати! Ходи хоч голяка. А тільки невидимі радіохвилі — так звані біоструми — постійно впливатимуть на тебе, на твою свідомість. І куди ти тоді подінешся?

— Он як?

— А ти ж думав! Людина робитиме все за програмою з Центру. Їй здається, що вона живе і діє сама по собі, по своїй вольній волі, а насправді за вказівкою згори. І все за суворим розкладом. Треба, щоб ти співав,— сигнал — співатимеш. Треба, щоб ти танцював,— сигнал — танцюватимеш. Треба, щоб ти працював,— працюватимеш, та ще й як! Злодійство, хуліганство, злочинність — все забудеться, тільки в старих книгах читатимеш про це. Бо все буде передбачене у поведінці людини — всі вчинки, всі думки, всі бажання. От, скажімо, у світі зараз демографічний вибух, тобто людей дуже багато розплодилося, годувати нічим. Що треба робити? Скорочувати народжуваність. З дружиною матимеш діло тільки тоді, коли сигнал на те дадуть, виходячи з інтересів суспільства.

— Вищих інтересів? — не без єхидства уточнив Довгий Едильбай.

— Саме так, державні інтереси над усе.

— А коли я без цих інтересів захочу оцього з дружиною чи ще як?

— Едильбаю, любий, нічого не вийде. Тобі таке й на думку не спаде. Покажи тобі найпрекраснішу красуню — ти навіть оком не поведеш. Тому що біоструми негативні увімкнуть. Так що і тут наведуть повний порядок. Будь певен. Або взяти військову справу. Все за сигналом буде. Треба у вогонь — у вогонь стрибне, треба з парашутом — оком не змигне, треба вибухнути з

атомною міною під танком — будь ласка, миттю. Чому, питаєте ви мене? Дано біострум безстрашшя — і кінець, ніякого страху в людини... Он як!..

— Ох і спритний до брехні! Ну верзеш! Чому тебе стільки років навчали? — щиро дивувався Едильбай.

Присутні відверто посміювались, совалися, хитали головами, от, мовляв, дурить хлопець, але все-таки слухали — нісенітницю верзе, але цікаво, не чули такого, хоча й усі розуміли, що він уже добряче сп'янів, запиваючи потроху горілку шубатом, що з нього візьмеш, нехай варнякає. Десь щось чув чоловік, а що тут правда, що брехня, чи варто докопуватися. Так, але Єдигею раптом зробилося по-справжньому страшно — неспроста каркає наш базіка, занепокоївся він, адже він це десь вичитав або чув краєм вуха, адже він про все довідується з льоту де що негазд. А що, коли й справді існують такі люди, до того ж великі вчені, які й справді прагнуть правити нами, як боги?.. А Сабітжан любив говорити безупинно, добре, що його ще слухали. Зіниці під спітнілими окулярами розширилися, мов кошачі очі в темряві, а він усе пригублював то горілку, то шубат. Тепер він, розмахуючи руками, розповідав байку про якийсь Бермудський трикутник в океані, де таємниче зникають кораблі і невідомо куди шецають літаки, які пролітають над цим місцем.

— Он у нас в області один усе домагався за кордон з'їздити. І що вже там такого, подумаєш! Ну й з'їздив на свою голову. Інших відтер, полетів кудись за океан, чи то до Уругваю, чи то до Парагваю, і кінець. Просто над Бермудським трикутником літака мов не було, зник. Не стало його, і все! А тому, друзі, навіщо когось прохати, домагатися дозволу, когось відтирати вбік, обійдемося без Бермудських трикутників, живи на власній землі, при власному здоров'ї. Давайте вип'ємо за наше здоров'я!

«Ну пішло! — лайнувся в думці Єдигей.— Зараз він свою улюблену приказку пригадає. Ох, кара господня! Як тільки вип'є, не втримаєш його!» Так воно і вийшло.

— Вип'ємо за наше здоров'я! — повторив Сабітжан, оглядаючи присутніх каламутним, блукаючим поглядом, але все ще силкуючись надати виразу обличчя якоїсь багатозначної поважності.— А наше здоров'я — це найбільше багатство країни. Отже, наше здоров'я — державна цінність. Он воно як! Не такі ми вже й прості, ми державні люди! І ще я хочу сказати...

Буранний Єдигей рвучко підвівся з місця, не дожидаючись, поки той скінчить виголошувати свій тост, і вийшов з будинку, Грюкаючи в темряві на ганку — чи то порожнє відро, чи то ще щось трапилося під ноги,— він з ходу взув свої кирзяки, які

нахолили до того часу на відкритому повітрі, і пішов додому, смутний і розлючений. «Ех, бідолашний Казангап! — нечутно застогнав він, закушуючи вус від образи. — Що ж це — і смерть не смерть, і лихо не лихо! Сидить, випиває собі, мов на вечірці, і хоч би що! Вигадав собі цю чортову приказку — державне здоров'я, і отак щоразу. Ну дай, господи, завтра все честь честю зробити, а як поховаємо та перші поминки справимо, ноги його більше не буде, позбудемося, кому він тут потрібен і хто йому потрібен?!»

А все-таки добряче, виявляється, засиділись у будинку Довгого Едильбая. Наближалася північ. Єдигей вдихав на повні груди прохолодне повітря нічних сарозеків. Погода обіцяла бути на завтра, як завжди, ясною і сухою, ще досить жарко вдень. Завжди так. Удень душно, а вночі холоднеча, дрижаки беруть. Від того й висохлі степи довкола — важко рослинам придивитися. Удень вони прагнуть до сонця, розпрямляються, вологи жадають, а вночі їх холод б'є. От і залишаються тільки ті, які виживають. Колючки різні, полин здебільшого та на схилах ярів різнотрав'я місцями тримається, його можна накосити на сіно. Геолог Єлізаров, давній друг Буранного Єдигея, розповідав, бувало, просто-таки картину таку малював, що колись тут були багаті трав'янисті місця, клімат був інший, дощів випадало втричі більше. Ну, цілком зрозуміло, і життя від того було інше. Стада, табуни, отари блукали по сарозеках. Давно, певне, це було, можливо, до того ще, як об'явилися тут ті самі жорстокі заїди — жуаньжуани, які зникли безслідно, тільки чутка залишилася. А інакше як могло розміститися у сарозеках стільки люду. Недарма ж Єлізаров казав: сарозеки — призабута книга степової історії... Він вважав, що історія Ана-Бейтського кладовища теж не випадковість. Такі є грамотії, історією вважають тільки те, що написано на папері. А якщо у ті часи книг ще не писали, тоді як бути?..

Прислухаючись до поїздів, які проходили через роз'їзд, Єдигей за якоюсь дивною аналогією згадав шторми Аральського моря, на березі якого народився, виріс і жив до війни. Казангап теж був аральським казахом. Тому й зблизилися вони, опинившись на залізниці, і часто сумували у сарозеках за своїм морем, а якраз перед смертю Казангапа навесні поїхали удвох на Арал, виявляється, старий прощатися їздив з морем. Та краще б не їздили. Дуже розчарувалися. Море відійшло, виявляється. Зникає, висихає Арал. Кілометрів із десять їхали по колишньому дну, по голому суглинку, поки дісталися до води. І тут Казангап мовив: «Скільки стоїть земля — стояло Аральське море. Тепер і воно пересихає, що ж говорити про людське життя». І ще він

сказав тоді: «Ти мене поховай на Ана-Бейіті, Єдигею. А з морем я бачуся востаннє!..»

Бураний Єдигей витер рукавом набіглу сльозу, прокашлявся, щоб у горлі не залишалось жалісної хрипоти, і пішов до казангапівської мазанки, де сиділи, дотримуючись жалоби, Айзада, Укубала та з ними інші жінки. Боранлинські жінки приходили сюди то одна, то друга просто, щоб побути разом і підсобити в чому, коли виникне потреба.

Проходячи повз обору, Єдигей зупинився на хвилину біля корча, вкопаного в землю, біля якого стояв напоготові осідланий і обряджений у попону з китицями Бураний Каранар. При місячному світлі верблюд видавався величезним, могутнім, незворушним, як слон. Єдигей не втримався, поплескав його по боці:

— Ну й здоровий же ти!

Уже біля самого порога згадав Єдигей чомусь, навіть сам не розуміючи чому, вчорашню ніч. Як прибігала до залізниці степова лисиця, як він не посмів, передумав кинути у неї каменюкою і як потім, коли пішов додому, стартував із космодрому вдалині вогненний корабель у чорну безодню...

3

У цей час на Тихому океані, в північних його широтах був уже ранок, восьма година ранку. Сліпуча, сонячна погода розлилася нескінченним світлом над неозоро миготливим великим затишшям. І, крім води і неба, тут не існувало нічого іншого. Однак саме тут на борту авіаносця «Конвенція» розігрувалася поки що нікому за межами корабля не відома світова драма у зв'язку з нечуваним випадком в історії освоєння космосу, який мав місце на американсько-радянській орбітальній станції «Паритет».

Авіаносець «Конвенція» — науково-стратегічний штаб Обценупру за спільною планетологічною програмою «Деміург», — який негайно перервав з тієї причини будь-які стосунки з навколишнім світом, не змінив свого постійного місцеперебування на південь від Алеутських островів у Тихому океані, а, навпаки, ще точніше скоординувався у цьому районі на строго однаковій відстані по повітрю між Владивостоком і Сан-Франціско.

На самому науковому судні теж відбулися деякі зміни. За вказівкою Генеральних співкерівників програми, американського та радянського, обидва чергових оператори блоку космічного зв'язку — один радянський, другий американський, — які прийня-

ли інформацію про надзвичайну подію на «Паритеті», були тимчасово, але строго ізольовані, щоб запобігти витоку відомостей про те, що сталося...

Серед персоналу «Конвенції» було введено стан підвищеної готовності, хоча судно не мало ні військового призначення, ні тим більше ніякого озброєння і користувалося статусом міжнародної недоторканності за спеціальним рішенням ООН. То був єдиний у світі невійськовий авіаносець.

На одинадцятую годину дня з інтервалом у п'ять хвилин чекали прибуття на «Конвенцію» відповідальних комісій обох сторін, наділених беззастережним правом приймати екстренні рішення і вживати практичні заходи, необхідні на їхню думку в інтересах безпеки своїх країн і світу.

Отже, авіаносець «Конвенція» перебував на той час у відкритому океані на південь від Алеутів, на строго однаковій відстані між Владивостоком і Сан-Франціско. Такий вибір місця був не випадковий. Як ніколи раніше, цього разу з усією очевидністю виявилися неабияка прозірливість і завбачливість творців програми «Деміург», бо навіть місцеперебування судна, на якому втілювався в життя спільно розроблений план планетологічних пошуків, відображало принципи цілковитої рівноправності, абсолютно паритетних засад цього унікального науково-технічного міжнародного співробітництва.

Авіаносець «Конвенція» з усім устаткуванням, спорядженням, енергетичними запасами належав порівну обом сторонам і був, таким чином, кооперативним судном держав-пайовиків. Він мав прямий і водночас діючий радіо-телефонно-телевізійний зв'язок з Невадським і Сарозекським космодромами. На авіаносці базувалися вісім, по чотири з кожної сторони, реактивних літаків, які здійснювали постійно всі транспортні перевезення і пересування, необхідні Обценупру у його повсякденних зв'язках з материками. На «Конвенції» були два паритет-капітани — радянський та американський: паритет-капітан 1-2 та паритет-капітан 2-1; кожен із них був головним у момент несення вахти. Весь корабельний екіпаж відповідно дублювався — помічники паритет-капітанів, штурмани, механіки, електрики, матроси, стюарди...

За тією ж системою була побудована структура науково-технічного персоналу Обценупру на «Конвенції». Починаючи від Генеральних співкерівників програми від кожної з сторін — Головних паритет-планетологів 1-2 та 2-1, всі наступні наукові працівники всіх спеціальностей також відповідно дублювалися, представляючи однаковою мірою обидві сторони. Саме тому й космічна станція, яка перебувала на найвіддаленішій від земної

кулі орбіті «Трамплін», називалася «Паритет», відображаючи сутність земних взаємин.

Усьому тому, певна річ, передувала велика, різноманітна підготовча робота наукових, дипломатичних, адміністративних установ у обох країнах. Знадобилося чимало років, поки обидві сторони на численних зустрічах і нарадах дійшли згоди з усіх загальних і окремих питань програми «Деміург».

Програма «Деміург» ставила найкоштовніше завдання космологічних проблем століття — вивчення планети Ікс з метою використання її мінеральних ресурсів, які таїли в собі немислимі для земної уяви запаси внутрішньої енергії. Сотня тонн іксіанської породи, яка майже вільно лежала на поверхні зоряного тіла, при відповідній обробці могла вивільнити стільки внутрішньої енергії, скільки її потрібно було б у перетвореному вигляді, такому як електрика і тепло, всій Європі на цілий рік. Такою виявилася енергетична природа матерії на Іксі, яка виникла в особливих умовах Галактики під впливом тривалої планетарної еволюції, на протязі багатьох мільярдів років. Про це свідчили проби ґрунту, які неодноразово доставлялись космічними апаратами з поверхні Ікса, про це саме говорили результати експедицій, які здійснили кілька разів короточасні висадки на цю червону планету нашої Сонячної системи.

Але вирішальним фактором на користь проекту освоєння Ікса виявилось те, чого не було на жодній іншій відомій планеті, включаючи Місяць та Венеру, — наявність вільної води у надрах такої пустельної на вигляд Іксіанської зірки. Безперечно наявність води на Іксі підтвердилася буровими пробями. За розрахунками вчених, під поверхнею Ікса міг залягати шар води завтовшки у декілька кілометрів, який утримувався в незмінному стані нижче від розташованих шарами холодних кам'янистих порід.

Саме наявність такої величезної кількості води на Іксіанській зірці забезпечувала реальність програми «Деміург». Вода в даному випадку була не тільки джерелом вологи, але й висхідним матеріалом синтезування інших елементів, необхідних для підтримання життя і нормального функціонування людського організму в інопланетних умовах, насамперед повітря для дихання. До того ж, з погляду виробничого, вода відігравала основну роль у технології первинної флотації іксіанської породи перед завантаженням її у транскосмічні контейнери.

Обговорювалось питання, де слід видобувати іксіанську енергію: на орбітальних станціях у космосі, щоб потім передавати її на Землю по геосинхронних орбітах, чи безпосередньо на самій Землі. Час іще був.

Уже готувалася велика експедиція по довготривалій висадці групи буровиків і гідрологів, яким належало обладнати постійний і автоматично керований приплив води з надр Ікса у систему водогонів. Орбітальна станція «Паритет» була, за термінологією альпіністів, головним базовим табором на шляху до Ікса. На «Паритеті» були вже споруджені необхідні конструкції для причалювання, розвантаження і завантаження транспортних «човників», які курсуватимуть між Іксом та «Паритетом». Згодом, з добудовою блоків, на «Паритеті» змогли б розташуватися більше, ніж сто чоловік у цілком комфортабельних умовах, аж до постійного прийому телевізійних передач із Землі.

У цьому великому космічному підприємстві видобуток і аналіз іксіанської води були б першим актом виробничої діяльності, яку будь-коли здійснювала людина за межами своєї планети.

І цей день наближався. І все йшло до того...

На Сарозекському і Невадському космодромах закінчувалися останні приготування до гідротехнічної операції на Іксі. «Паритет», перебуваючи на орбіті «Трамплін», був готовий прийняти і перекинути на Ікс першу робочу групу космічних цілінників.

Власне, сучасне людство стояло біля витоків початку своєї позаземної цивілізації...

І саме у цей момент, напередодні здійснення засилки першої групи гідрологів на Ікс, два паритет-космонавти, які перебували на орбіті «Трамплін» з довготривалою космічною вахтою на «Паритеті», безслідно зникли...

Вони раптом перестали відповідати на будь-які сигнали — ні у встановлений час сеансів зв'язку, ні в інший час. Враження було гнітюче — крім датчиків, які постійно позначали місцеперебування станції, та каналу корекції її руху, всі інші системи радіотелевізійного зв'язку не діяли.

Час минав, «Паритет» не озивався ні на які звертання до нього. Тривога на «Конвенції» наростала. Придумувалися всілякі здогади та припущення. Що з ними, з паритет-космонавтами? У чому причина їхнього мовчання? Чи не захворіли, чи не отруїлися якоюсь непридатною їжею? І взагалі, чи живі вони?

Нарешті було використано останній засіб — був посланий сигнал на ввімкнення системи загальної пожежної тривоги на станції. Ніякої реакції і на цю загрозливу дію.

Над програмою «Деміург» нависала серйозна небезпека. І тоді Обценупр на «Конвенції» вдався до останньої своєї можливості для з'ясування обставин. До «Паритету» були терміново запущені на стиковку зі станцією два космічні кораблі з двома космонавтами — з Невадського і Сарозекського космодромів.

Коли синхронна стиковка здійснилася, що само по собі було справою у найвищій мірі важкою, перша звістка, одержана від космонавтів-контролерів, які пробралися на «Паритет», була приголомшлива: обійшовши всі відсіки, всі лабораторії, всі поверхи, все до останнього закутка, вони заявили, що не виявили на борту станції паритет-космонавтів. Їх тут не було — ні живих, ні мертвих...

Таке нікому не могло спасти на думку. Ніякою уявою неможливо було збагнути, що сталося, куди раптом поділися два чоловіки, які перебували більше, ніж три місяці на орбітальній станції, до цього часу чітко виконуючи всі покладені на них функції. Не випарувалися ж вони! Не вийшли ж у відкритий космос!

Сеанс обстеження «Паритету» відбувався при прямому радіотелевізійному зв'язку з «Конвенцією», при безпосередній участі обох Генеральних співкерівників — Головних паритет-планетологів. Було добре видно на безлічі екранів Обценупру, як космонавти-контролери, перемовляючись, обходили, пропливали в невагомості всі блоки та приміщення орбітальної станції. Вони обстежили станцію крок за кроком, при цьому весь час доповідаючи про свої спостереження. Ця розмова була зафіксована в магнітофонному запису:

«Паритет». Ви спостерігаєте? На станції нікого немає. Ми нікого не виявляємо.

«Конвенція». Чи є сліди яких-небудь розбитих предметів, порушень, поламок на станції?

«Паритет». Нема. Все виглядає так, як і належить, усе гаразд. Усе на своєму місці.

«Конвенція». Чи не траплялися вам на очі сліди крові?

«Паритет». Абсолютно ні.

«Конвенція». Де перебувають і в якому стані особисті речі паритет-космонавтів?

«Паритет». Так, здається, все на своєму місці.

«Конвенція». А все-таки?

«Паритет». Враження таке, що вони були тут зовсім нещодавно. Книжки, годинник, програвач і всі інші речі — все на місці.

«Конвенція». Гаразд. Чи немає яких-небудь записів де-небудь на стіні чи на папері?..

«Паритет». Нічого такого на очі не траплялося. Хоча стривайте! Вахтовий журнал розкритий на якомусь великому записі. Щоб він не плавав у невагомості, журнал закріплений затискувачами і обернений розкритими сторінками до тих, хто входить...

«Конвенція». Читайте, що там написано!

«Паритет». Зараз спробуємо. Це два тексти, розміщені поряд стовпчиками, англійською та російською мовами...

«Конвенція». Читайте, чого ви зволікаєте?

«Паритет». Заголовок — «Послання землянам». А в дужках — пояснювальна записка.

«Конвенція». Стоп. Не читайте. Сеанс зв'язку припиняється. Чекайте. Через деякий час ми знову викличемо вас. Будьте напоготові.

«Паритет». О'кей!

На цьому місці діалог між орбітальною станцією і Обценупром було припинено. Порадившись між собою, Генеральні співкерівники програми «Деміург» попросили всіх, крім двох чергових паритет-операторів, залишити блок космічного зв'язку. Тільки після цього знову було відновлено сеанс двостороннього зв'язку. Ось текст, залишений паритет-космонавтами на орбіті «Трамплін».

«Шановні колеги, оскільки ми залишаємо орбітальну станцію «Паритет» за досить-таки незвичайних обставин, на невизначений термін, можливо, на безконечно тривалий, все залежатиме від цілого ряду факторів, пов'язаних з нашим безпрецедентним починанням, ми вважаємо своїм доконечним обов'язком пояснити мотиви нашого вчинку.

Ми добре усвідомлюємо те, що наш вчинок видасться, безперечно, не тільки несподіваним, але, зрозуміло, й неприпустимим з погляду елементарної дисципліни. Однак винятковий факт, з яким ми зіткнулися, перебуваючи на орбітальній станції в космосі, факт, рівного якому важко щось уявити в усій історії людської культури, дозволяє нам розраховувати принаймні на розуміння...

Деякий час тому ми почали вловлювати серед безлічі радіоімпульсів, що надходили з космічного оточення і значною мірою від самої земної іоносфери, насиченої нескінченними шумами та перешкодами, один спрямований радіосигнал у вузькочастотній смузі, який був найвужчим і тому легко вирізнявся та заявляв про себе регулярно, завжди в один і той же час і завжди з однаковими інтервалами. Спочатку ми не звертали на нього особливої уваги. Але він весь час наполегливо нагадував про себе, систематично виходячи з строго визначеної точки Всесвіту, строго орієнтуючись, судячи з усього, на нашу орбітальну станцію. Тепер ми напевне знаємо: ці штучно спрямовані радіохвилі надходили в ефір і раніше, задовго до нашої вахти, третьої за рахунком, адже «Паритет» перебуває на орбіті «Трамплін» у далекому космосі вже більше ніж півтора року. Важко пояснити, чому, певне, суто випадково, ми перші зацікавились подачею цього сигналу із Всесвіту. Як би там не було, ми почали спостерігати, фіксувати, вивчати природу цього явища і поступово, все

більше переконуючись, дійшли до висновку про штучне його походження.

Але не так швидко ми звикли до цієї думки. Сумніви не залишали нас весь цей час. Як могли ми стверджувати існування позаземної цивілізації, опираючись тільки на один факт штучного, як ми вважали, радіосигналу, який надходив з невідомих глибин Всесвіту? Нас стримувала та обставина, що всі попередні спроби науки, які неодноразово здійснювались з наймінімальнішим завданням — виявлення хоча б яких-небудь ознак життя, у найпростішій формі, хоча б на суміжних планетах, — як відомо, виявились гнітюче безплідними. Пошуки позаземного розуму вважались малоймовірним, а пізніше просто нереальним, утопічним заняттям, оскільки з кожним новим кроком у дослідженні космічних просторів цих шансів навіть у теоретичному плані ставало все менше, коли не сказати, що вони звелися практично до нуля. Ми не наважувались заявляти про свої здогади. Ми не збиралися заперечувати ідеї унікальності, яка утвердилася всюди, безпрецедентності, єдиності як біологічного феномена живого життя лише на планеті Земля. Ділитися своїми сумнівами з цього приводу ми не вважали себе зобов'язаними, оскільки до програми наших робочих обов'язків по орбітальній станції такого роду спостереження не входили.

А коли ще один випадок виявився останнім доказом існування у Всесвіті розумного життя, крім земного, для нас було вже пізно. Ми пережили стрибок свідомості, переворот, перетворення у своїх уявленнях про світобудову і виявили раптом, що почали мислити зовсім іншими категоріями, ніж досі. Якісно нове осмислення структури світобудови, відкриття нового населеного простору, існування ще одного потужного вогнища розумової енергії підвели нас до висновку, що до деякого часу нам необхідно утриматись сповіщати землян про наше відкриття, виходячи з нових понять турботи про Землю. Ми прийшли до цього рішення в інтересах самого сучасного суспільства.

Тепер про суть справи. Як це сталося.

Заради цікавості ми вирішили одного разу надіслати у відповідь цілеспрямований радіосигнал приблизно у тому ж спектрі частоти, спрямувавши його в ту точку Всесвіту, звідки постійно припливали загадкові радіоімпульси. Сталося диво! Наш сигнал був негайно прийнятий! Його вловили і зрозуміли! У відповідь на нашій приймальній смузі працював ще один дубль поряд з попереднім, а згодом ще один — то було вітальне тріо, три синхронних радіосигнали зі Всесвіту кілька годин підряд, мов урочистий марш, несли з собою радісну звістку про розумних істот поза нашою Галактикою,

яким притаманна найвища радість контакту з подібними до себе істотами на наддальніх відстанях. То була революція в наших уявленнях про космічну біологію, у наших пізнаннях будови часу, простору, відстаней... Невже ми вже не самі у світі, не єдині в своєму роді у неосяжно пустельній нескінченності світу, не вже досвід людини на Землі не єдиний здобуток духа у Всесвіті?

Щоб перевірити реальність виявлення позаземної цивілізації, ми надіслали спрямований радіосигнал формулою маси земної кулі, того, на чому первісно виникло і покоїться тепер наше життя. У відповідь ми одержали розшифровку — в свою чергу приблизно таку саму формулу маси їхньої планети. З цього ми зробили висновок, що та населена планета досить великих розмірів і з цілком прийнятною силою тяжіння.

Так ми обмінялися першими знаннями фізичних законів, так ми вперше ввійшли в контакт з позаземними носіями розуму.

Інопланетяни виявились активними партнерами щодо поглиблення та зближення наших зв'язків. Їхніми стараннями наші контакти швидко насичувалися все новим змістом. Незабаром нам стало відомо, що вони володіють літальними апаратами, швидкість руху яких дорівнює швидкості світла. Про все це та інші речі ми дізнавалися завдяки тому, що виявилися в змозі обмінюватись думками спочатку шляхом математичних та хімічних формул, а потім вони дали нам зрозуміти, що вміють і розмовляти. З'ясувалося, що на протязі багатьох років, з того часу як земляни, подолавши земне тяжіння, вийшли в космос і почали у ньому стабільно проживати, вони вивчають наші мови з допомогою потужної аудеоастрономічної апаратури, яка глибоко прослуховує Галактику. Вловлюючи систематичний радіозв'язок між космосом і Землею, вони примудрилися шляхом співставлень і аналізу розшифрувати для себе значення наших слів і фраз. В цьому ми переконалися самі, коли вони спробували порозумітися з нами англійською і російською мовами. Для нас це було ще одним неймовірним, приголомшливим відкриттям...

А тепер про найголовніше. Ми наважилися відвідати цю планету позаземної цивілізації. Лісові Груді — так приблизно розшифрували ми для себе назву їхньої планети. Лісовогрудці самі запросили нас, це їхня ідея. І ми, тверезо все зваживши, наважилися. Вони пояснили нам, що їхній літальний апарат, який має швидкість світла, досягне нашої орбітальної станції за двадцять шість — двадцять сім годин. За такий самий час лісовогрудці зобов'язуються доставити нас назад, як тільки ми цього зажадаємо. На наш запит з приводу стикування вони пояснили нам, що це не проблема, бо лісовогрудський літальний апарат має властивість герметично примикати

до будь-якого предмета будь-якої конфігурації і конструкції. Це, мабуть, якась властивість електромагнітного примикання. Ми вирішили, що найкраще буде для нас, коли їхній літальний апарат примкне до нашого люка виходу у відкритий космос, через який ми змогли б переміститися до них з орбітальної станції. Таким же чином ми маємо намір повернутися назад, звичайно, якщо подорож до Лісовогрудії благополучно завершиться...

Отже, ми залишаємо на борту «Паритету» своє послання, коли завгодно, пояснювальну записку, відкритого листа, звернення... Не в тому суть... Ми досить тверезо розуміємо, на що йдемо і який тягар відповідальності ми поклали на себе. Ми усвідомлюємо, що доля забажала надати саме нам найунікальнішу можливість зробити послугу людству, вищої за яку ми не уявляємо собі нічого...

І, однак, найважчим було для нас подолання почуття обов'язку, зв'язаності, зобов'язання, дисципліни, зрештою... Того, що виховане у кожному з нас давніми традиціями, законами, суспільними нормами моралі. Ми покидаємо «Паритет», не повідомляючи вас, керівників Обценупру, і взагалі нікого з землян, не узгоджуючи своїх цілей і завдань ні з ким і ні в якій формі не тому, що гребуємо правилами суспільного життя на Землі. Для нас це було темою найважчих роздумів. Ми вимушені вчинити так, бо неважко уявити собі, які настрої, суперечності, пристрасті спалахнуть, як тільки прийдуть у рух ті сили, які навіть у кожному зайвому хокейному голі бачать політичну перемогу і перевагу своєї державної системи. На жаль, ми занадто добре знаємо нашу земну дійсність! Хто може заручитися, що можливість контактів із позаземною цивілізацією не стане ще одним приводом для світового розбрату землян?

На Землі важко або майже неможливо відсторонитися від політичної боротьби. Але перебуваючи тривалий час — багато днів і тижнів — у далекому космосі, звідки земна куля видається не більшою, ніж автомобільне колесо, з болем і безсилою прикрістю ми думаємо, що теперішня енергетична криза, яка доводить суспільство до несамовитості, до відчаю, яка наближає деякі країни до бажання вхопитися за атомну бомбу, — це всього лише значна технічна проблема, коли б ці країни могли домовитися, що важливіше...

Побоюючись розтривожити, ускладнити і без того сповнене небезпек становище землян, ми насмілилися взяти на себе небувалу відповідальність — виступити перед носіями позаземного розуму від імені всього людського роду, у відповідності із своїми переконаннями і совістю. Ми сподіваємося і відчуваємо внут-

рішню впевненість, що виконаємо свою добровільну місію гідно.

Нарешті, останнє. В своїх роздумах, сумнівах і ваганнях ми значною мірою були стурбовані тим, щоб не завдати шкоди програмі «Деміург» — цьому найвеличнішому почину в геокосмічній історії людства, вистражданому нашими країнами внаслідок довгих років взаємного недовір'я, припливів і відпливів співробітництва. І все-таки розум переміг — і ми добровільно служили нашій спільній справі в міру своїх сил і здібностей. Але порівнявши одне з одним і не бажаючи піддавати програму «Деміург» випробуванням через викладені вище побоювання, ми обрали своє — ми залишаємо тимчасово «Паритет» з тим, щоб після повернення доповіді людству про наслідки відвідування планети Лісові Груді. Якщо ж ми зникнемо назавжди або ж якщо керівництво вважатиме нас недостойними нести далі нашу вахту на «Паритеті», то замініти нас буде не так складно. Завжди знайдуться потрібні хлопці, які працюватимуть не гірше, ніж ми.

Ми відходимо в невідомість. Нас веде туди жага знань і споконвічна мрія людини відкрити подібних до себе розумних істот у інших світах, з тим, щоб розум поєднався з розумом. Однак нікому не відомо, що приховує в собі досвід позаземної цивілізації — благо чи зло для людства? Ми намагатимемося бути об'єктивними в своїх оцінках. Якщо ж ми відчуємо, що наше відкриття несе в собі щось загрозливе, щось руйнівне для нашої Землі, ми присягаємося розпорядитися собою таким чином, щоб не накликати на Землю ніякого лиха.

І ще раз останнє. Ми прощаємося. Ми бачимо крізь наші ілюмінатори Землю збоку. Вона сяє мов променистий діамант у чорному морі простору. Земля прекрасна неймовірною, небаченою блакиттю і звідси тендітна, мов голівка немовляти. Нам видається звідси, що всі люди, які живуть на світі, всі вони наші сестри і брати, і без них ми не сміємо й мислити себе, хоча, ми знаємо, на самій Землі це далеко не так...

Ми прощаємося з земною кулею. Через кілька годин нам належить покинути орбіту «Трамплін», і тоді Земля зникне з виду. Інопланетяни-лісовогрудці уже в дорозі. Незабаром вони прибудуть. Через декілька годин. Залишилося зовсім мало. Чекаємо.

І ще. Ми залишаємо листи своїм рідинам. Дуже просимо вас усіх, хто матиме відношення до нашої справи, передати наші листи за призначенням...

Р. С. Довідка для тих, хто прибуде на «Паритет» на наше місце. У вахтовому журналі ми вказали прийомо-передаточний канал і частоту радіохвиль, з допомогою яких ми вступали в контакт з інопланетянами. При необхідності ми зв'язуватимемося

з вами по цьому каналу і передаватимемо свої повідомлення. Наскільки ми могли з'ясувати з радіоспілкувань, які мали місце з лісовогрудцями, найзручніший і єдиний засіб зв'язку — це бортові системи орбітальної станції, оскільки радіосигнали, звернені із Всесвіту безпосередньо до Землі, не досягають її поверхні через нездоланну перешкоду — могутню іонізовану сферу в атмосферному оточенні Землі.

Ось і все. Прощайте. Нам пора.

Ідентичний текст складено двома мовами — англійською та російською.

Паритет-космонавт 1-2.

Паритет-космонавт 2-1.

Борт орбітальної станції «Паритет».

Третя вахта. 94 доба».

Рівно у призначений час, об одинадцятій годині за далекосхідним часом, на палубу авіаносця «Конвенція» один за одним приземлилися два реактивних літаки з особливоуповноваженими комісіями на борту — від американської та радянської сторін.

Членів комісії було зустрінуто суворо за протоколом. Їм одразу ж оголосили, що на обід дається півгодини. Одразу ж після обіду членам комісії належало зібратися в кают-компанії на закриту нараду у зв'язку з надзвичайним становищем на орбітальній станції «Паритет».

Але нарада, тільки-но розпочавшись, раптом була перервана. Космонавти-контролери, які перебували на «Паритеті», передали Обценупру на «Конвенцію» перше повідомлення, одержане ними від паритет-космонавтів 1-2 та 2-1 із сусідньої Галактики, з планети Лісові Груді.

4

Поїзди у цих краях йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів.

У цих краях будь-які відстані вимірювались стосовно залізниці, наче від Грінвічського меридіану...

А поїзди йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

Що не кажи, а до родового найманського кладовища Ана-Бейт все ж не близький світ — тридцять верст, і то коли їхати весь час на око, вирівнюючи шлях по сарозеках.

Бураний Єдигей підвівся того дня рано. Та він і не спав до пугтя. На світанку тільки задрімав трохи. А до цього був зайнятий — готував покійного Казангапа. Звичайно це роблять у день похорону, незадовго до виносу, перед загальною молитвою в домі померлого — перед джаназою. А тут довелося все це робити вночі напередодні похорону, щоб зранку одразу ж, не гаючись, вирушити в дорогу. Сам усе зробив, що належало, коли не брати до уваги того, що Довгий Едильбай підігрів воду підносив для обмивання. Едильбай трохи побоювався, сторонився небіжчика. Трохи моторошно йому було. Єдигей сказав йому на це мовби ненароком:

— Ти, це, придивляйся, Едильбаю. Знадобиться в житті. Коли люди народжуються, то й ховати доводиться.

— Та я розумію, — непевно озвався Едильбай.

— От і я про це. Скажімо, завтра я помру. То що, і обряджати нікого не знайдеться? Так і зіштовхнете мене до якоїсь ями?

— Ну чому ж? — збентежився Едильбай, присвічуючи лампою і намагаючись освоїтися біля небіжчика. — Без вас тут нецікаво буде. Краще вже живіть. А яма зачекає.

Години з півтори пішло на обряджання. Зате Єдигей zostався задоволений. Обмив небіжчика як належить, руки-ноги виправив і вклав як належить, білий саван покроїв і обрядив у нього Казангапа як належить, не шкодуючи на те полотна. А між ділом показав Едильбаю, як саван треба кроїти. А потім і себе привів до порядку. Поголився чисто, вуса підправив. Вони в нього були, як і брови, густі, сильні вуса. Тільки от сивина пішла вперемішку. Посивів. Не забув Єдигей медалей своїх солдатських, ордени та значки ударницькі надраїв, начепив на жакета, приготував до завтрашнього дня.

Так і ніч минала. І все дивувався Бураний Єдигей самому собі — тому, як просто і спокійно все це робив. А скажи йому хтось раніше, не повірив би, що впорається і з такою скорботною роботою. Отже, на роду написано так — ховати Казангапа судилося йому. Доля.

Отак-то. Хто міг би подумати про таке, коли вони вперше побачилися на станції Кумбель. Демобілізували Єдигея після контузії, наприкінці сорок четвертого. Зовні начебто все гаразд — руки-ноги на місці, голова на плечах, та тільки голова от щось була наче не своя. Шум стояв у вухах, ніби вітер невсхучаючий. Пройде кілька кроків — захитається, голова обертом, нудить. А сам весь у поту, то холодним, то гарячим потом обливається. І язик часом не слухається — слово вимовити теж велика робота. Добряче трусонуло його вибуховою хвилею від німецького

снаряда. Вбити не вбило, але й жити так ніякого резону. Зовсім занепав духом тоді Єдигей. Молодий, здоровий з виду, а повернеться додому на Аральське море — що робитиме, на що годиться? На щастя, лікар трапився хороший. Він навіть не лікував його, а тільки оглянув, прослухав, перевірів, як зараз пригадується — здоровенний рудий чоловік у білому халаті та ковпаку, ясноокий, носатий, весело поплескав його по плечі, посміявся:

— Бачиш,— каже,— братику, війна незабаром скінчиться, а то повернув би я тебе у стрій трохи згодом, повоював би ти ще. Та вже так і буде. Якось і без тебе дотиснемо до перемоги. Тільки ти не сумнівайся — через рік, а то й менше все буде гаразд, здоровий будеш, як віл. Це я тобі кажу, згадаєш потім. А поки що збирайся, їдь у свої краї. І не тужи. Такі, як ти, сто років житимуть...

Правду, виявляється, казав той рудий лікар. Так воно і вишло. Щоправда, це сказати легко — рік. А як вийшов з госпіталю — у зім'ятій шинелі, з торбою за спиною, з милицею про всяк випадок — та рушив містом, наче до лісу дрімучого потрапив. У голові шумить, ноги дрижать, в очах темно. І кому яке діло на вокзалах, у поїздах — народу сила-силенна, хто дужий, той і лізе, а тебе вбік. І все-таки дістався, досунувся якось. Вважай, через місяць поневірянь уночі зупинився поїзд на станції Аральськ. «П'ятсот сьомий веселий» прозивався той «славний» поїзд, ніколи й нікому не доведеться, дай боже, їздити такими поїздами...

А тоді й тому був радий. Зліз поночі з вагона, як з гори, зупинився розгублено, а навколо нічого не видно, лише де-не-де пристанційні вогники світяться. Вітряно було. І оцей самий вітер його й зустрів. Свій, рідний, аральський вітер! Морем ударило в обличчя. У ті дні воно було поряд, хлюпотіло попід самою залізницею. А тепер і в бінокль не розгледити...

Дух перехопило — зі степу тягло ледь чутною полинною пріллю, духом весни, що пробуджувалася на зааральських просторах. Ось і знову рідні краї!

Єдигей добре знав станцію, пристанційне селище на березі моря з його кривими вуличками. Грязюка липла до чобіт. Він ішов до знайомих, щоб переночувати там і вранці вирушити до свого рибальського аулу Жангельди, до якого було ще далеченько. І сам не помітив, як вуличка вивела його на околицю, до самого берега. І тут Єдигей не втерпів, підійшов до моря. Зупинився біля смуги, що хлюпотіла на піску. Сховане пільмою, море вгадувалося за неясними зблисками, за гребенями хвиль, що виникали гомінким розчерком і одразу зникали. Місяць був уже

передсвітанковий — білів самотньою плямою за хмаркою у вишині.

Ось і побачилися, виходить.

— Здрастуй, Арале! — прошепотів Єдигей.

А потім присів на камінь, закурив, хоча лікарі дуже не радили йому курити при його контузії. Пізніше він кинув це дурне діло. А тоді розхвилювався — що там дим тютюновий, тут неясно, як жити далі. У море виходити — треба міцні руки мати, міцного поперека і, найголовніше, міцну голову, щоб не закачало в шаланді. Був промисловим рибалкою до фронту, а тепер хто він? Інвалід не інвалід, а взагалі нікуди не годиться. І насамперед голова для рибальської справи непридатна, це було зрозуміло.

Єдигей збирався вже підвестися з місця, коли на узбережжі з'явився звідкілясь білий собака. Він біг підтюпцем по краю води. Часом зупинявся, діловито обнюхуючи мокрий пісок. Єдигей приманив його. Собака довірливо підійшов, зупинився поряд, помахуючи хвостом. Єдигей потріпав його по кудлатій шиї.

— Ти звідки, га? Звідки біжиш? А як звати тебе? Арстан? Жолбарс? Борибасар¹? А-а, я розумію, ти шукаєш рибу на березі. Ну, молодець, молодець! Тільки не завжди море викидає до ніг заснулу рибу. Ну що ж поробиш! Доводиться бігати. Тому й худий такий. А я, друже, додому повертаюся. З-під Кенігсберга. Не дійшов трохи до того міста, так торохнуло мене наостанку снарядом, що ледве живий зостався. А тепер от думаю-гадаю, як бути. Чого ти так дивишся? Нічого ж у мене немає для тебе. Ордени та медалі... Війна, друже, голод довкола. А то шкода було б, чи що?.. Зачекай-но, тут ось леденці є, синочкові везу, він у мене бігає вже, напевне...

Єдигей не полінувався, розв'язав напівпорожній речмішок, у якому віз пригорщу леденців, загорнутих у шматок газети, хустинку для дружини, куплену з рук на проїжджій станції, та два бруски мила, теж куплені у спекулянтів. І були ще у речмішку одна зміна солдатської білизни, пасок, пілотка, запасна гімнастерка, штани — ось і весь багаж.

Пес злизнув з долоні леденці, захрумтів, виляючи хвостом, і, зблиснувши очима, уважно, віддано глянув на нього.

Єдигей встав і пішов уздовж берега. Вирішив уже не турбувати людей на станції, наближався світанок, треба було не гаючись добиратися до свого аулу Жангельди.

Тільки до обіду того дня дістався у Жангельди, весь час ідучи берегом моря. А до контузії години за дві пробігав цю відстань. І тут його вразила жаклива звістка — а синочка, виявляється,

---

¹ Арстан, жолбарс, борибасар — лев, тигр, вовкодав.

давно вже немає серед живих. Коли Єдигея мобілізували, малюку було півроку. І ось яка доля — померло дитя одинадцяти місяців від роду. Захворів краснухою-кіром і не витримав жару внутрішнього, згорів, обірвався. Батькові на фронт це не написали, Куди писати і навіщо писати? На війні й без того вистачає гіркого хліба. Повернеться живий — довідається, коли приїде, посумує, переживе, розсудили по-своєму родичі і Укубали розраjali сповіщати про це. Молоді, мовляв, ось війна скінчиться, народите ще дітей, бог дасть. «Гілка обламалася — нічого, головне, щоб стовбур чинари лишився цілий». І ще думали, хоч і не казали того вголос, але всі те розуміли: що до чого, війна — це війна, якщо куля скосить, то нехай хоча б з надією розпрощається в останню мить із білим світом — мовляв, залишився вдома паросток, рід на тому не обірвався...

А Укубала у всьому звинувачувала тільки себе. Ридма ридала, обіймаючи чоловіка. Адже вона чекала цього дня з надією та з болем невтішним, страшенно мучилася від своєї провини. Розповідала вона, гірко плачучи, що старі жінки її одразу попередили: мовляв, у дитини краснуха, річ це підступна, треба дитя якнайтепліше загорнути у ковдри з верблюжої вовни, і тримати у цілковитій темряві, та поїти весь час водичкою прохолодною, а там, як бог дасть, якщо витримає жар, то виживе. А вона, нещасна бейбак¹, не послухала аульських бабусь. Попросила у сусідів воза та й повезла хвору дитину на станцію до лікарки. А коли дісталася до Аральська на возі тому трясучому, то було вже пізно. Згорів хлопчик у дорозі. Лікарка лаяла її страшенно. Треба, каже, було послухати бабусь...

Отакі вісті чекали Єдигея вдома, як тільки він переступив через поріг. Закам'янів, почорнів з горя. Не уявляв він раніше ніколи, що так дуже засумує за малим дитям, за первістком своїм, якого до пуття і не побавив. І від цього ще болючіше було усвідомлювати втрату. Ніяк не міг він забути тієї посмішки дитячої, беззубої, довірливої, світлої, при згадці про яку серце довго щеміло.

З того й почалося. Остогид Єдигею аул. Колись тут, на суглинистому пагорбі прибережному, було з півсотні дворів. Рибою аральською промишляли. Артіль стояла. Тим і жили. А тепер залишився тільки десяток мазанок під урвищем. Чоловіків нікого — чисто всіх війна замела. Старі та малі, та й тих на пальцях перелічиш. Багато з них роз'їхалися по аулах колгоспних, тваринницьких, щоб з голоду не померти. Розпадалася артіль. Нікому стало виходити в море.

---

¹ Бейбак — нещасливиця.

Укубала теж могла поїхати до своїх, родом вона була зі степових племен. За нею теж приїздили рідні, хотіли забрати до себе. Перечекаєш, мовляв, у нас лихоліття, а повернеться Єдигей з фронту — ніхто тебе не триматиме, повернешся одразу на своє рибальське поселення Жангельди. Проте Укубала навідруб відмовилась: «Чекатиму чоловіка. Синочка втратила. Якщо повернеться сам живий, то нехай хоча б дружину застане на місці. Я не одна тут, старі й малі є, допомагатиму їм, протримаємося разом».

Правильно вона зробила. Та тільки Єдигей з перших днів почав говорити, що не може він тепер без діла залишатися тут, біля моря. У цьому і він мав рацію. Укубаліні родичі, які приїхали побачитись з Єдигеем, пропонували перебраться до них. Поживеш, мовляв, у нас при отарах у степу. А там здоров'я піде на поправку, візьмешся за якусь роботу, худобу пасти зумієш... Єдигей дякував, але не погоджувався. Розумів він, що обтяжуватиме людей. День-два погостювати у близьких жіничиних родичів ще можна. А потім, коли ти не працюєш, кому ти потрібен будеш.

І тоді вирішили вони з Укубалою ризикнути. Вирішили на залізницю податися. Гадали, знайдеться якась підходяща робота для Єдигея — охоронником, сторожем чи де на переїзді шлагбаум відкривати й закривати. Повинні ж піти назустріч інваліду-фронтвику.

З тим і пішли навесні. Молоді були, поки що нічим не зв'язані. На перших порах на станціях різних ночували. Але роботи підходящої так і не вдавалося підшукати. А з житлом було ще гірше. Жили де прийдеться, перебивалися різною випадковою роботою на залізниці. Укубала тоді виручала — здорова і молода, вона й працювала найбільше. Єдигей як чоловік з виду начебто здоровий підряджався на розвантаження та завантаження різні, а Укубала діло робила.

Отак і опинилися вони одного разу, вже в середині весни, на великій вузловій станції Кумбель. Вугілля розвантажували. Вагони з вугіллям подавались запасними коліями просто на задні двори деповського господарства. Тут вугілля скидали спочатку на землю, щоб швидше звільнити платформи, а потім тачками перевозили на-гора, зсипали в бурти, ведичезні, мов будинки. Запас на цілий рік. Надмірно важка, курна, брудна була робота. Але й жити треба. Єдигей накидав грабаркою те вугілля на тачку, а Укубала відвозила її вгору по настилу, там перекидала і знову поверталася донизу. Знову накладав Єдигей тачку вугілля, і знову Укубала, як вантажний кінь, тягла на-гора з останніх сил важкий, не для жіночих рук вантаж. До того ж день при-

грівав усе більше, жарко робилося, і від цієї спеки і від вугільного пилу, що літав у повітрі, нудило Єдигея. Сам відчував, як танули в ньому сили. Так і хотілось звалитися на землю просто в купу вугілля і вже ніколи не підводитися. Та найбільше вбивало його те, що дружині доводилося, задихаючись у чорній пилюці, робити замість нього те, що належало робити йому. Важко було йому дивитися на неї. З голови до п'ят була вона в чорному нальоті вугілля, тільки білки очей та зуби світяться. А сама вся мокра від поту. Брудними патьоками дзюрчав вугільно-чорний піт на шию, на груди, на спину. Якби він був тоді в силі колишній, хіба допустив би до такого? Сам-один перекидав би десяток вагонів цього клятого вугілля, тільки б не бачити страждань дружини.

Коли вони залишали свій спорожнілий рибальський аул Жангельди, сподіваючись, що Єдигею як пораненому фронтовику трапиться яка-небудь робота підходяща, про одне не подумали вони: що таких фронтовиків скрізь і всюди було повнісінько. І всім їм належало заново пристосовуватися до життя. Добре ще, що в Єдигея вціліли руки й ноги. А скільки покалічених — безногих, безруких, на милицях і протезах — вешталось тоді по залізницях. Довгими ночами, коли, влаштувавшись десь у кутку в переповненому, сморідному станційному приміщенні, вони перечікували ніч, Укубала, наперед випросивши прощення, безмовно дякувала богу за те, що чоловік її поряд, не покалічений війною настільки, щоб це було жахливим і безвихідним. Бо те, що вона бачила на станціях, викликало у неї жах і страждання. Безногі, безрукі, биті-перебиті люди в доношуваних шинелях і різному дранті, на колясках, на милицях, з поводириями, бездомні і неприкаяні кочували по поїздах і станціях, вдиралися у їдальні і буфети, лякали душу п'яним горланням і плачем... Що чекало попереду кожного з них, чим було відшкодувати те, що не відшкодується нічим? І тільки за одне те, що таке лихо обминуло її, а могло й не обминути, за те, що чоловік повернувся нехай і контужений, але не покалічений, Укубала ладна була відробити всьому світові найтяжчою працею. І тому вона не ремствувала, не здавалася, не подавала виду, навіть коли було несила волочити ноги, коли, здавалося, будь-якому терпінню надходив кінець.

Але Єдигею від того було не легше. Треба було щось робити, якось міцніше визначитися у житті. Не довіку ж поневірятись. І все частіше приходили в голову думки: а що, як сказати собі «таубакель»¹ і податися кудись до міста, а там як пощастить?

---

¹ Таубакель — що буде, те й буде.

Тільки б здоров'я повернулося, тільки б оклигати після цієї клятої контузії. Тоді ще можна було б і поборотися, постояти за себе... По-всякому могло, звичайно, обернутися і в місті, можливо, і пристосувалися з часом і стали б вони міськими, як багато інших, та долі завгодно було розпорядитися інакше. Так, то прийшла доля, як же інакше назвеш той випадок...

У ті дні, коли вони маялись на станції Кумбель, підрядившись на буртовку вагона вугілля, на деповському вугільному задвірку з'явився одного разу якийсь верховий казах на верблюді, який прибув, мабуть, із степу у своїх справах. Так у всякому разі здавалося. Прибулий стриножив верблюда попастися на пустирі поблизу, а сам, заклопотано озираючись, пішов з порожнім мішком під пахвою.

— Ей, братику,— звернувся він до Єдигея, проходячи мимо,— будь добрий, приглянь, щоб дівчора не бешкетувала. Звичка у них дурна — дратують, б'ють тварину. А то й розплутати можуть заради втіхи. А я зараз, ненадовго відійду.

— Іди, йди, пригляну,— пообіцяв Єдигей, орудуючи грабаркою і втираючись чорною ганчіркою, що поважчала від поту.

Піт лився з обличчя безперервно. Єдигей так і так топтався біля купи вугілля, навантажуючи тачку, і наглядав між ділом, щоб станційні шибеники не набридали верблюда. Якось він уже бачив їхні витівки — до того довели тварину, що вона теж почала злісно горлати у відповідь, плювати й ганятися за ними. А їм задоволення тільки від цього, і, мов первісні мисливці, які з диким галасом оточили звіра, вони били його камінням і палицями. Дісталосся бідолашному верблюда, поки не з'явився хазяїн...

І цього разу, мов навмисне, звідки не візьмись галаслива ватага шибеників примчала ганяти в футбол. І почали вони цей м'яч гамселити з усієї сили по верблюда стриноженому. Верблюд від них, а вони м'ячем по боках бухають хто дужче і спритніше. Хто влучить — радіє, наче гол забив...

— Ей ви, ану геть звідси, не чіпайте! — помахав їм грабаркою Єдигей.— Бо я вам зараз!

Хлоп'ята одійшли, думаючи, певне, що це хазяїн, мабуть, дуже загрозовий був вигляд вугільного вантажника, а раптом він до того ж і п'яний, тоді не минути лиха, і побігли далі, б'ючи м'яча. Невтямки їм було, що вони могли безкарно дратувати верблюда скільки душі завгодно, Єдигей тільки для виду пригрозив грабаркою, насправді ж у тому стані, в якому він тоді перебував, йому б ніколи їх не наздогнати. Кожна лопата вугілля, кинута в тачку, коштувала йому великих зусиль. Ніколи не думав, що так погано, так принизливо бути немічним, хворим, нікудишнім,

Голова весь час паморочилася. І піт замучив. Стівав, знемагав Єдигей, і від пилу вугільного важко дихалося, і груди тисла чорна шорстка мокрота. Укубала весь час поривалася взяти на себе більшу частину роботи, щоб він перепочив трохи, посидів осторонь, а тим часом сама навантажувала тачку і тягла її на верх бурта. Але не міг Єдигей спокійно бачити, як вона мучилася, знову підводився, похитуючись, брався за діло...

Той чоловік, який попросив пригланути за верблюдом, незабаром повернувся з ношею на спині. Влаштувавши поклажу і вже збираючись вирушити в дорогу, він підійшов до Єдигея перемовитися слівцем. Якось одразу розговорилися. Це і був Казангап з роз'їзду Боранли-Буранний...

Вони виявились земляками. Казангап розповів, що він теж родом із прибережних аральських аулів. Це швидко здружило їх.

Тоді ще ні в кого не виникало й гадки, що ця зустріч визначить усе подальше життя Єдигея та Укубали. Просто Казангап переконав їх вирушити разом з ним на роз'їзд Боранли-Буранний, жити і працювати там. Трапляється такий тип людей, який приваблює до себе з першого ж знайомства. Нічого особливого в Казангапі не було, навпаки, сама простота означала у ньому людину, мудрість якої здобуто тяжким уроком. З виду він був звичайнісіньким казахом у вицвілій, довго ношеній одежі, яка набрала зручних для нього форм. Штани з дубленої козячої шкіри теж були на ньому неспроста — зручні для верхової їзди на верблюді. Але він знав і ціну речам — порівняно новий формений залізничний кашкет, який він беріг для виїздів, прикрасив його велику голову, і чоботи хромові, ношені багато років, були старанно полатані і прошиті дратвою у багатьох місцях. Що він корінний степовик, трудяга, можна було помітити по його задубілому від пекучого сонця і постійного вітру коричневому обличчю і шорстких, жилавих руках. Плечі його, зсутулені передчасно від роботи, могутньо обвисли, і від того шия видавалася довгою, витягнутою, наче в гусака, хоча зросту він був середнього. Дивні у нього були очі — карі, всерозуміючі, уважні, усміхнені, з променями зморшок від примруження.

Казангапу тоді вже було років під сорок. А цілком можливо, так видавалося від того, що й вуса, коротко підстрижені щіточкою, і невелика руда борідка надавали йому рис життєвої зрілості. Але найбільше довіру він викликав розважливістю мови. Укубала одразу пройнялася повагою до цієї людини. І все, про що він говорив, було до діла. А говорив він розумні речі. Оскільки, каже, таке лихо — контузія — ще в тілі сидить, то навіщо здоров'ю шкодити. Я, каже, одразу помітив, Єдигею, через силу

дається тобі ця робота. Не зміцнів ти ще для таких справ. Ноги ледве волочиш. Зараз тобі побути б де легше, на свіжому повітрі, молока свіженького попити вдосталь. От, скажімо, у нас на роз'їзді люди конче потрібні на дорожніх роботах. Новий начальник роз'їзду щоразу мову заводить: ти, мовляв, старожил тутешній, поклич до нас підходящих людей. А де вони, такі люди? Всі на війні. А хто відвоював, тим і в інших місцях роботи вистачає. Звичайно, у нас життя не рай. У тяжкому місці перебуваємо — навколо сарозеки, безлюддя та безводдя. Воду привозять у цистерні на тиждень. Та й перебої у привозі води трапляються. Буває й таке. Тоді доводиться їздити до далеких колодязів у степу, в бурдюках її привозити, вранці поїдеш, на вечір тільки повернешся. Та однаково, говорив Казангап, краще в сарозеках бути на своєму відшибі, ніж отак поневірятися по різних місцях. Дах над головою буде, постійна робота буде, покажемо, навчимо, що треба робити, та своє господарство можна завести. Це коли рук докладеш. Удвох, каже, ви цілком заробите на життя. А там здоров'я повернеться, час покаже, засумуєте — подастесь кудись, де краще...

Отакі речі він мовив. Єдигей подумав-подумав і погодився. І того ж дня рушили вони разом з Казангапом у сарозеки, на роз'їзд Боранли-Буранный, тим більше що збиратися Єдигею та Укубалі навіть на ті часи було недовго. Склали сякі-такі речі — і в путь-дорогу. Тоді для них це було зовсім легко — вирішили спробувати й такого щастя. А згодом виявилось, то була їхня доля.

На все життя запам'ятався Єдигею той шлях по сарозеках від Кумбеля до Боранли-Буранного. Спершу вони рухалися вздовж залізниці, але поступово відійшли і попростували звалищами вбік. Як пояснив Казангап, вони зрізали навскоси кілометрів десять, бо залізниця робила тут велику дугу, обходячи дно великого такира — колишнього солоного озера, що тепер вислохло. Сіль і мокрота болотиста виступають із надр такира і по цей день. Щовесни солоня рівнина ця просиналася — заболочувалась, розм'якала, ставала важкопрохідною, а до літа вкривалася білим шорстким нальотом солі і робилася тверда, мов камінь, до наступної весни. Про те, що колись тут існувало велике солоне озеро, Казангап розповідав зі слів геолога по сарозеках Єлізарова, з яким згодом Буранный Єдигей міцно здружився. Розумний був чоловік.

А Єдигей, тоді ще не Буранный Єдигей, а просто аральський казах, який випадково зустрівся місцевому шляховику, поранений фронтвик із невлаштованим життям, довірившись Казангапу, прямував з дружиною у пошуках роботи та притулку на

невідомий роз'їзд Боранли-Буранный, не думаючи, що залишиться там на все життя.

Великі, безмежні простори сарозеків, що недовго зеленіли навесні, приголомшили Єдигея. Довкола Аральського моря теж багато степів та рівнин, чого варте тільки Усть-Уртське плато, але таке пустельне привілля бачити доводилося вперше. І як потім зрозумів Єдигей, тільки той міг залишатися віч-на-віч з безмовністю сарозеків, хто здатен був порівняти велич пустелі з власним духом. Так, сарозеки великі, але жива думка людини осягає і це. Мудрий був Єлізаров, вмів пояснити те, що інтуїтивно визрівало в неясних здогадах.

Хто знає, як відчули б себе Єдигей і Укубала по мірі заглиблення у сарозеки, коли б не Казангап, який упевнено крокував попереду, ведучи на повідку верблюда. А Єдигей їхав верхи серед різного скарбу. Звичайно, Укубалі належало їхати верхи, а не йому. Але Казангап і особливо сама Укубала вмовили, майже примусили Єдигея вилізти на верблюда: «Ми здорові люди, а тобі треба поки що сили поберегти, не сперечайся, не затримуй, дорога далека попереду...» Верблюд був молодий, ще слабкуватий для великих навантажень, тому двоє йшли поруч, а третій їхав верхи. Це на теперішньому єдигейському Каранарі спокійно влаштувалися б усі троє і значно швидше, за три з половиною — чотири години швидкого троту прибули б до місця. А вони дісталися тоді до Боранли-Буранного лише пізно вночі...

Але дорога та в розмовах і розглядинах незнайомих місць минула непомітно. Казангап розповідав дорогою про тутешнє життя-буття — розповідав про те, як потрапив сюди, у сарозекські краї, на залізницю. Років йому було не так уже й багато, виявляється, тридцять шостий пішов минулого року, перед закінченням війни. Родом він був з приаральських казахів. Його аул Бешагач був від Жангельди за тридцять кілометрів по узбережжю. І хоча давно вже Казангап виїхав звідти, відтоді минуло багато років, а він жодного разу не навідався у свій Бешагач. Були на те причини. Батька його, виявляється, вислали під час ліквідації куркульства як класу, і він незабаром помер у дорозі, повертаючись із заслання, коли з'ясувалося, що ніякий він не куркуль, що потрапив він під перегин і що даремно, а точніше кажучи, помилково обійшлися так круто з такими середняками-казазями, як він. Дали відбій, та було вже пізно. Родина — брати, сестри — розбрелися тим часом хто куди, тільки б не бачити всього цього. І відтоді зникли, наче й не було їх. Казангапа, тоді молодого хлопця, особливо запопадливі активісти все змушували виступити на зборах з осудом батька, щоб він сказав привселюдно, що гаряче підтримує лінію, що батька його було правильно

засуджено як чужого елемента, що він зрікається такого батька і що таким, як його батько, класовим ворогам немає місця на землі і всюди їм повинна бути неодмінна загибель.

Довелося Казангапу податись у дуже далекі краї, щоб уникнути тієї ганьби. Цілих шість років пропрацював він у Бетпак-Далі — в Голодному степу під Самаркандом. Землю ту, віками недоторканну, починали тоді освоювати під бавовняні плантації. Люди потрібні були дозарізу. Жили в бараках, копали канави. Землекопом був, трактористом був, бригадиром був, грамоту почесну одержав Казангап за ударну працю. Там і одружився. У Голодний степ тягнулися тоді на заробітки люди з усіх сторін. З-під Хіви прибула каракалпачка Букей разом з родиною брата на бетпакдалинські роботи. А вийшло, що судилося було їм зустрітись. Побралися у Бетпак-Далі і вирішили повернутися на батьківщину Казангапа, на Аральське море, до своїх людей, на свою землю. Та тільки не продумали всього до кінця. Іхали довго, з пересадками, на «максимах»¹, а коли ще одну пересадку почали робити, на Кумбелі, зустрів Казангап випадково своїх аральських земляків і зрозумів із розмов, що не слід йому повертатись у Бешагач. Виявляється, заправляли там все ті ж перегинщики. А оскільки так, передумав Казангап повертатися у свій аул. Не тому, що чогось побоювався, тепер у нього була грамота самого Узбекистану. Не хотілось бачити людей, які торжествували у злому глумі з нього. Їм поки що все зійшло з рук, і як було після всього цього спокійно вітатися, робити вигляд, що нічого не сталося!

Казангап не любив про це згадувати і не розумів, що, крім нього, про це всі вже давно й думати забули. За довгі-довгі роки, після приїзду в сарозеки, лише двічі дав він відчуття, що для нього немає забутого. Одного разу син завдав йому прикрощів, іншого разу Єдигей невдало пожартував.

Якось, коли приїхав Сабітжан, сиділи вони всі за чаєм, розмову вели, новини міські слухали. Розповідав серед іншого Сабітжан, посміюючись, що ті казахи й киргизи, які в роки колективізації пішли у Сінцзян, тепер знову повертаються. Там їх Китай так притис у комунах — їсти заборонили людям удома, тільки зі спільного бака тричі на день, і великим і малим у черзі з мисками. Китайці їм такого показали, що втікають вони звідти мов ошпарені, покинувши все майно. У ноги кланяються, тільки пустіть назад.

— Що тут хорошого? — спохмурнів Казангап, і губи його затремтіли від гніву. З ним таке траплялося дуже рідко, і так

¹ «Максими» — так називалися ешелони, призначені для перевезення людей.

само рідко, коли не сказати — майже ніколи, не розмовляв він таким тоном із сином, якого обожнював, навчав, ні в чому не відмовляв, вірив, що той вийде у великі люди.— Навіщо ти смієшся з цього? — додав він глухо, все більше напружуючись від крові, що прилинула до голови.— Це ж лихо людське.

— А як же мені говорити? От дивно! — заперечив Сабітжан.— Як є, так і кажу.

Батько нічого не відповів, відсунувши від себе піалу з чаєм. Його мовчання ставало нестерпним.

— І взагалі, на кого ображатись? — здивовано знизуючи плечима, заговорив Сабітжан.— Не розумію. Ще раз повторюю — на кого ображатись? На час — він невловимий. На владу — не маєш права.

— Знаєш, Сабітжане, моя справа — по мені, та, що мені під силу. В інші справи я не втручаюся. Але запам'ятай, сину, я гадав, ти своїм розумом уже дійшов, так ось запам'ятай. Тільки на бога не може бути образи — коли смерть пошле, значить, життя дійшло до краю, на те народжувався,— а за все інше на землі повинно спитатися! — Казангап підвівся з місця і, не дивлячись ні на кого, сердито, мовчки вийшов з дому, пішов кудись...

А іншим разом, уже через багато років після кумбельських подій, коли влаштувалися, обжилися у Боранли-Буранному, коли народилися й вирости діти, заганяючи під вечір худобу на обору, діло було навесні, Єдигей пожартував, дивлячись на овець, які примножилися ягнятами:

— Розбагатіли ми з тобою, Казакє, хоч бери та розкуркулуй нас заново!

Казангап кинув на нього різкий погляд, і вуса навіть настовбурчилися:

— Ти говори, та не заговорюйся!

— Та ти що, жартів не розумієш, чи що?

— Цим не жартують.

— Та облиш ти, Казакє. Сто років минуло...

— В тому-то й справа. Добро відберуть у тебе — не пропадеш, виживеш. А душа залишиться потоптаною, цього нічим не загладиш...

Але того дня, коли вони тримали шлях по сарозеках з Кумбєля до Боранли-Буранного, до цих розмов було ще дуже далеко. І ще ніхто не знав, як і чим скінчиться прибуття їх на роз'їзд Боранли-Буранний, чи багато там зуміють вони протриматись, чи приживуться, чи підуть далі по світу. Просто мова йшла про життя-буття, і в розмові Єдигей поцікавився, як вийшло, що Казангап на фронт не потрапив, чи хвороба яка знайшлася?

— Ні, слава богу, здоровий я,— відповідав Казангап,— ніяких хвороб у мене не було, і воював би я, гадаю, не гірше, ніж інші. Тут вийшло всё інакше...

Після того як не наважився Казангап повертатися у Бешагач, зупинилися вони на станції Кумбель, діватися було нікуди. Знову в Голодний степ — далеко занадто, та й навіщо, не треба було виїжджати звідти. На Арал знову ж таки передумали. А начальник станції, добра душа, примітив їх, сердешних, і, розпитавши, звідки вони і чим збираються займатися, посадив Казангапа і Букей на товарняк, який проходив на роз'їзд Боранли-Буранный. Там, сказав він, потрібні люди, от ви якраз підходяща пара. Записку написав начальникові роз'їзду. І не помилився. Як не важко виявилось навіть порівняно з Голодним степом — там народу було повно, робота кипіла, — як не страшно було в безводних сарозеках, але потроху звикли, пристосувалися і зажили. Сяк-так, але самі по собі. Обое вважалися дорожніми робітниками на перегонах, хоча робити доводилося все, що вимагалось по роз'їзду. Отак, власне, й почалося їхнє спільне життя, Казангапа і його молодої дружини Букой, на безлюдному сарозекському роз'їзді Боранли-Буранный. Щоправда, разів зо два у ті роки хотіли було вони, заощадивши грошей, перебраться куди-небудь в інше місце, поближче до станції чи до міста, але поки вони збиралися, тут і війна почалася.

І пішли ешелони через Боранли-Буранный на захід із солдатами, на схід з евакуйованими, на захід з хлібом, на схід з пораненими. Навіть на такому глухому полустанку, як Боранли-Буранный, одразу стало відчутно, як різко змінилося життя на колах своїх...

§ Один за одним ревіли паровози, вимагаючи відкриття семафорів, а назустріч стільки ж гудків... Шпали не витримували навантаження, коробилися, передчасно зношувалися рейки, деформуючись від ваги переповнених вагонів. Ледве встигали замінити полотно в одному місці, як терміново вимагався ремонт дороги в іншому...

§ І ні кінця, ні краю — звідки тільки черпали цю незчисленну людську рать, ешелон за ешелonom мчав на фронт удень і вночі, тижнями, місяцями, а потім роками й роками. І все на захід — туди, де зігнулися світи не на життя, а на смерть...

Через деякий час надійшла черга й Казангапа. Викликали на війну. З Кумбеля передали повістку — з'явитися на збірний пункт. Начальник роз'їзду захопився за голову, застогнав — забірали кращого дорожника, їх і так було на Боранли-Буранному півтора чоловіка. Але що він міг, хто його слухав би, що пропускна здатність роз'їзду не гума... Паровози ревуть біля сема-

форів... Засміють, коли сказати, що терміново потрібна ще одна запасна колія. Кому зараз до цього — ворог під Москвою...

І вже ступала на поріг перша воєнна зима, рання, імлиста, із поспішними сутінками, пронизливим холодом. А напередодні того ранку випав сніг. Уночі пішов. Спочатку дрібною порошею, а потім повалив густо і старанно. І серед великої безмовності сарозеків, нескінченно простягаючись на рівнинах, по відвалах, по вибалках, лягла суцільною ковдрою чиста небесна білизна. І одразу заворушилися, легко граючись ще не влечаним настом, сарозекські вітри. То були поки що початкові, пробні вітри, потім завихоряться, захурдять, здіймуть великі заметілі. І що тоді буде з тоненькою ниточкою залізниці, яка перетнула з кінця в кінець Серединні землі жовтих степів, мов жилка на скроні? Билася жилка,— рухалися, рухалися поїзди в один і в другий бік...

Того ранку від'їздив Қазангап на фронт. Від'їздив один, ніхто його не проводжав, коли вони вийшли з дому, Букей зупинилася, сказала, що у неї від снігу паморочиться голова. Қазангап підхопив закутану дитину з її рук. На той час Айзада вже народилася. І вони пішли, можливо, востаннє залишаючи після себе поряд сліди на снігу. Але не дружина проводжала Қазангапа, а він наостанку довів її до стрілочної будки перед тим як сісти на попутний товарняк до Кумбеля. Тепер Букей залишалася стрілочницею замість чоловіка. Тут вони розпрощалися. Все, що треба було сказати, було сказане і виплакано ще вночі. Паровоз стояв уже під парами. Машиніст квапив, кликав Қазангапа до себе. І як тільки Қазангап виліз до нього, паровоз дав довгий гудок і, набираючи швидкість, пройшов, перепадаючи колесами на стику, через стрілку, де, відкривши їм шлях, стояла Букей, туго перев'язана хусткою, підперезана, у чоловікових чоботях, з прапорцем у одній руці, з дитиною у другій. Востаннє помахали одне одному... Промайнули — обличчя, погляд, рука, семафор...

А поїзд тим часом уже мчав, сповнюючи гуркотом молочне засніження сарозеків, які мовчки напливали і мовчки пролітали з обох боків, мов білий сон. Вітер задував у паровоз, привносячи до невинного запаху вигорілого шлаку в топці запах свіжого, першого степового снігу... Қазангап намагався якнайдовше затримати в легенях цей зимовий дух сарозекських просторів і зрозумів, що йому відтепер ця земля не байдужа...

На Кумбелі йшла відправка мобілізованих. Шикували всіх у ряди, робили перекличку і розподіляли по вагонах. І ось отут сталася дивна історія. Коли Қазангап пішов зі своєю колоною

вантажитися, хтось із працівників військкомату наздогнав його на ходу:

— Асанбаєв Казангап! Хто тут Асанбаєв? Вийти з строю! Іди за мною!

Як наказано, так і зробив Казангап:

— Я Асанбаєв!

— Документи!.. Вірно, він. А тепер за мною.

І вони пішли назад на станцію, де містився пункт збору: той чоловік сказав йому:

— Ось що, Асанбаєв, ти давай повертайся додому. Ідь до себе. Зрозумів?

— Зрозумів,— відповів Казангап, хоча й нічого не зрозумів.

— У такому разі топай, не крутись тут. Ти вільний.

Казангап залишився в гомінкому натовпі проводжаючих та від'їжджаючих зовсім розгублений. Спершу він навіть зрадів, що так усе обернулося, а потім раптом нестерпно душно зробилося йому від здогаду, що майнув у глибині свідомості. Ах он воно що! І він почав пробиратися крізь пробку людей до дверей начальника збору.

— Куди ти, куди лізеш? — закричали ті, які теж хотіли потрапити до начальника.

— У мене термінова справа! Ешелон відходить, термінова справа! — І пробився.

У накурений до сизої імлі кімнаті, серед телефонів, паперів та людей, які обступили його, напівсивий, охриплий чоловік підвів сердите обличчя від стола, коли Казангап поткнувся до нього!

— Ти чого, з якого питання?

— Я не згоден.

— З чим не згоден?

— Батько мій був виправданий як такий, що потрапив під перегин. Він не куркуль! Перевірте у себе всі папери! Його виправдано як середняка.

— Стривай-стривай! Що тобі треба?

— Якщо не береге мене з цієї причини, то це неправильно.

— Послухай-но, що ти говориш. Куркуль, середняк — кому тепер діло до цього? Ти звідки звалився? Ти хто такий?

— Асанбаєв з роз'їзду Боранли-Буранный.

Начальник заглянув у списки.

— Так би й сказав. Морочиш тут голову. Середняк, бідняк, куркуль! На тебе бронь! Помилково викликали. Є наказ самого товариша Сталіна — залізничників не чіпати, всі залишаються на місцях. Давай не заважай тут, їдь собі на свій роз'їзд і діло роби...

Захід сонця застав їх десь у дорозі, неподалік від Боранли-

Буранного. Тепер вони знову наближалися до залізниці, і вже чути було гудки поїздів, які пробігали в один і в другий бік, і можна було розрізнити состави вагонів. Здаля серед сарозеків вони видавалися іграшковими. Сонце повільно згасало позаду, висвітлюючи і водночас загінюючи чисті вибалки і пагорби довкола, разом з тим незримо зароджувалися над землею сутінки і поступово затемнювали, насичували повітря синявою та охолоджаючим духом весняної землі, яка ще зберігала залишки зимової вологи.

— Ось наш Боранли! — показав рукою Казангап, обертаючись до Єдигея на верблюді і до Укубали, яка поспішала поряд. — Тепер небагато залишилося, незабаром дістанемося, бог дасть. Відпочинете.

Попереду, там, де залізниця робила ледь помітний вигин, на пустельній площині стояли кілька будиночків, а на запасній колії чекав відкриття семафора проїжджаючий состав. І далі з обох боків чисте поле, пологі відвали — німий, немірний простір, степ і степ...

Серце Єдигея впало — сам приморський степовик, звиклий до аральських пустель, він не сподівався такого. Від синього, вічно мінливого моря, на березі якого виріс, до мертвого безмор'я? Та як же тут жити?!

Укубала, йдучи поряд, дотяглася рукою до ноги Єдигея і пройшла кілька кроків, не забираючи руки. Він зрозумів. «Нічого, — промовляла вона, — головне, щоб здоров'я твоє повернулося. А там поживемо-побачимо...»

Так наближалися вони до місця, де належало їм, як виявилось згодом, провести довгі роки — усю решту життя.

Незабаром сонце згасло, і вже у темряві, коли ясно й чітко позначилися у сарозекському небі безліч зірок, вони дісталися до Боранли-Буранного.

Кілька днів жили у Казангапа. А потім відділилися. Дали їм кімнату у тодішньому бараці для дорожніх робітників, і з того почалося їхнє життя на новому місці.

Незважаючи на всі незгоди і обтяжливе, особливо перший час, безлюддя сарозеків, корисними для Єдигея виявилися дві речі — повітря і верблюдяче молоко. Повітря було первісної чистоти, інший такий незайманий світ знайти було б важко, а молоко Казангап влаштував, давши їм на удій одну із двох верблюдиць.

— Ми тут з дружиною порадилися, що й до чого, — сказав він, — нам свого молока вистачає, а ви беріть собі на удій нашу Білоголову. Вона верблюдиця молода, дійна, другим окотом іде. Самі доглядайте і самі користуйтеся. Тільки дивіться, щоб

сосунця не заморити. Він ваш, ми з дружиною так вирішили — це тобі, Єдигею, від мене на розплід, для почину. Збережеш — стадо довкола нього зав'яжеться. Надумаете раптом виїздити — продаси, гроші будуть.

Дитинча у Білоголової — чорноголове, крихітне, з малесенькими темними горбиками — народилося всього півтора тижня тому. І таке зворушливо окате — великі, випуклі, вологі очі його світилися дитячою ласкою і цікавістю. Іноді воно починало кумедно бігати, підстрибувати, пустувати біля матері і кликати її, коли залишалося на оборі, майже людським, жалібним голосочком. Хто б міг подумати — це і був майбутній Буранний Каранар. Той самий невтомний та могутній, який стане згодом знаменитістю округи. З ним згодом буде пов'язано багато подій у житті Буранного Єдигея. А тоді сосунець потребував постійного догляду. Дуже полюбив його Єдигей. Займався ним весь вільний час. До зими маленький Каранар помітно підріс, і тоді з настанням холодів пошили йому теплу попонку, що застібалася під черевом. У цій попонці він був зовсім кумедний — тільки голова, шия, ноги та два горбики були зовні. У тій одежі він ходив цілу зиму і початок весни — цілу добу у степу під відкритим небом.

До зими того року Єдигей відчув, як поступово поверталися до нього сили. Навіть не помітив, коли перестала голова паморочитися. Потроху зник постійний шум у вухах, перестав обливатися потом під час роботи. А в середині зими при великих заносах на дорозі він уже міг нарівні з усіма виходити на аврал. А потім настільки зміцнів, адже молодий був, та й сам від природи наполегливий, забув навіть, як погано і тяжко було зовсім нещодавно, як ледве ноги тягнув. Збулися слова рудобородого лікаря.

У хвилини доброго настрою, Єдигей, бувало, жартував, звертаючись до верблюденяти, голублячи його, обіймаючи за шию:

— Ми з тобою немов молочні брати. Ти он як підріс на молоці Білоголової, а я конгузії позбувся, здається. Дай боже, щоб назавжди. Різниця тільки в тому, що ти ссав вим'я, а я видоював та шубат робив...

Через багато років, коли Буранний Каранар досяг такої слави у сарозеках, що приїхали якісь люди спеціально фотографувати його, а це було, коли війна забулася, діти вчилися, коли на роз'їзді з'явилася власна водокачка і проблема води таким чином була вирішена остаточно, а Єдигей уже будинок поставив під залізним дахом, — словом, коли життя після стількох злигоднів і поневірянь ввійшло, нарешті, у своє достойне, нормальне для людського життя русло, тоді і вийшла одна розмова, яку Єдигей довго пам'ятав потім.

Приїзд фотокореспондентів, як вони самі відрекомендувалися,

звичайно ж, був рідкістю, коли не єдиним випадком в історії Боранли-Буранного. Меткі, балакучі фотокори, їх було троє, не поскупилися на обіцянки — з тим, мовляв, ми й прибули, щоб пропечатати в усіх газетах і журналах Буранного Каранара та його хазяїв. Галас та метушня Каранару не дуже подобалися — він роздратовано покрикував, скрипів зубатою пащекою і неприступно задирав голову, щоб його облишили в спокої. Приїжджим доводилося весь час прохати Єдигея, щоб він утихомирював верблюда, повертав його то так, то сяк. А Єдигей у свою чергу щоразу кликав дітей, жінок і самого Казангапа, щоб, значить, не один він, а всі разом були зняті, гадав, що так буде краще. Фотокори охоче мирилися з цим, клацали різними апаратами. Найголовнішим номером було, коли на Буранного Каранара усілися всі дітлахи, двоє на шию, а ще чоловік із п'ять на спину, а посередині сам Єдигей, — ось, мовляв, який дужий верблюдиче! Ото було гамору та веселощів! Але потім фотокореспонденти призналися, що для них важливо зняти атана самого по собі, без людей. Будь ласка, хто ж заперече!

І тоді фотографи почали фотографувати Буранного Каранара, прицілюючись збоку, спереду, зблизька, здаля, як могли і вміли, а потім з допомогою Єдигея почали робити обміри — заміряли висоту в холці, обхват грудей, обхват зап'ястя, довжину корпусу та все записували в захваті:

— Чудовий бактеріан! Ось де гени чудово спрацювали! Класичний тип бактеріана! Які міцні груди, чудовий екстер'ер!

Приємно було, звичайно, Єдигею слухати такі відгуки, але довелося запитати, що означали ці незрозумілі йому слова, «бактеріан», наприклад. Виявилося, так називається в науці стародавня порода двогорбих верблюдів.

— Отже, він бактеріан?

— Рідкісної чистоти. Алмаз.

— А навіщо вам усі ці обміри?

— Для наукових даних.

Стосовно газет і журналів приїжджі, звичайно, зайвого наговорили боранлинцям для більшої поважності, але через півроку надіслали бандероллю підручник, призначений для зоотехнічних факультетів з верблюдництва, на обкладинці якого красувався класичний бактеріан — Буранний Каранар. І фотознімків надіслали цілу купу, серед них і кольорові. Навіть з фотографій можна судити — щасливі, відрадні були часи. Незгоди післявоєнних років залишалися позаду, діти ще не вийшли з дитячості, дорослі всі живі-здорові, і старість ще крилася за горами.

Того дня на честь гостей Єдигей заколов баранчика і влаштував бенкет для всіх боранлинців. Шубату, горілки та різних

наїдків було вдосталь. Тоді заїздив на роз'їзд пересувний вагон-магазин відділу робітничого постачання, у якому привозили все, чого душа забажає. Тільки б гроші були. Різні там краби, чорна та червона ікра, риби різних сортів, коньяки, ковбаси, цукерки та все інше. І треба ж, коли все є, то не дуже й купували. Навіщо зайве? Тепер магазин той пересувний давно вже зник з колій...

А тоді славно посиділи, пили навіть за Буранного Каранара. І в розмові з'ясувалося, що гості прочули про Каранара від Єлізарова. Це Єлізаров розповів їм, що у сарозеках живе його друг Буранний Єдигей і що він хазяїн найкрасивішого верблюда на світі — Буранного Каранара! Єлізаров, Єлізаров! Чудова людина, знавець сарозеків, учений... Коли Єлізаров приїздив до Боранли-Буранного, збиралися вони втрьох з Казангапом, скільки розмов бувало цілими ночами...

Розповіли вони гостям, то Казангап, то Єдигей, продовжуючи та доповнюючи один одного, сарозекський переказ про історію праматері тутешньої породи верблюдів, про славнозвісну білоголову верблюдицю Акмаю та про її не менш славнозвісну хазяйку Найман-Ану, яка покоїться на кладовищі Ана-Бейїт. Ось звідки вів свій рід Буранний Каранар! Боранлинці сподівалися, що, можливо, в газеті якій надрукують про цю старовинну історію. Гості з цікавістю вислухали, але подумали, мабуть, що це якась місцева легенда, яка передавалася з покоління в покоління. А от Єлізаров був іншої думки. Він вважав, що легенда про Акмаю цілком може відображати те, що було, як він казав, за тієї історичної дійсності. Він любив слухати такі речі, він і сам знав чимало степових переказів з минулого...

Випровадили гостей уже під вечір. Задоволений, гордий був Єдигей. Тому й сказав не подумавши. Адже випив усе-таки з гостями. Але що сказане, те сказане.

— А що, Казакє, признайся,— сказав він Казангапу,— чи не жалкуєш ти, бува, що подарував мені сосунцем Каранара?

Казангап поглянув на нього з посмішкою. Видно, не чекав такого. І, помовчавши, відповів:

— Усі ми люди, звичайно. Але знаєш, є такий закон, дідами ще сказаний: мал ієсі кудайдан¹. Це діло від бога. Так судилося. Саме твоїм повинен бути Каранар, і саме ти його хазяїн. А якби потрапив він, скажімо, до інших рук, невідомо, яким би він був, а може, й не вижив би, здох і мало що могло статися. Упав би з урвища. Тобі він повинен був належати. У мене ж і раніше були верблуди, і непогані. І від тієї ж матки, від

¹ Хазяїн тварини від бога.

Білоголової, від якої Каранар. А в тебе він був один-єдиний, дарований... Дай боже, щоб сто років він тобі служив. Тільки даремно ти так думаєш...

— Ну вибач, вибач, Казаке,— засоромився Єдигей, шкодуючи, що бовкнув таке.

І під час їхньої розмови поділився Қазангап своїм спостереженням. За переказом, золота матка Акмая принесла семеро дітей — чотирьох маток, трьох самців. І ось відтоді всі матки народжуються світлими, білоголовими, а всі самці, навпаки, чорноголові, самі ж каштанової масті. Тому Каранар і вродився такий. Від білоголової матки чорний верблюд. Це перша ознака його походження від Акмаї, і з тих пір хто його знає, скільки років минуло, двісті, триста, п'ятсот чи більше, але в сарозеках рід Акмаї не переводиться. І нема-нема та й з'явиться такий верблюд-сирттан¹, як Буранний Қаранар. А Єдигею просто-напросто пощастило. На його мужицьке щастя, народився Қаранар і потрапив до його рук...

А коли настав час щось робити з Қаранаром — або каструвати, або тримати його в путах, бо почав він дуже буянити, не підпускав до себе людей, утікав, пропадав десь по кілька діб,— Қазангап прямо сказав Єдигею, коли той почав радитися з ним:

— Це справа твоя. Хочеш спокійного життя — оскопи. Хочеш слави — не чіпай. Але тоді бери на себе всю відповідальність, коли що. Стане сили і терплячості — зачекай, перебунтує років зо три і потім сам за тобою ходитиме...

Не зачепив Єдигей Буранного Қаранара. Ні, не посмів, рука не здійнялася. Залишив його атаном. Але були моменти — вмивався кривавими слізьми...

5

*Поїзди у цих краях ішли зі сходу на захід і з заходу на схід...
А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів.*

У цих краях будь-які відстані вимірювалися стосовно залізниці, наче від Грінвічського меридіану.

А поїзди йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

Рано-вранці все було готово. Міцно сповите у цупку кошму і перев'язане зверху вовняною тасьмою тіло Қазангапа закутане з головою, поклали у причіпний тракторний візок, підстеливши

¹ Сирттан — надістота, наприклад, надсобака, надвовк.

на дно тирси, стружок та шар чистого сіна. Треба було не дуже й гаятися з від'їздом, щоб до вечора, не пізніше п'ятої-шостої години встигнути повернутися з кладовища. Тридцять кілометрів туди та стільки ж назад та похорон — от і виходить, що поминки справляти доведеться десь тільки біля шостої вечора. З тим і вирушали в дорогу, щоб встигнути до поминок. І все було вже готово. Тримаючи на повідку осідланого та обрядженого ще з учорашнього вечора Каранара, Буранный Єдигей був у найкращому вбранні — у хромових чоботях, у вельветових мішкуватих галіфе, у чорному жакеті поверх білої сорочки, і на голові вихідний залізничний кашкет. На грудях його виблискували всі бойові ордени, медалі і навіть значки ударника п'ятирічок. Усе це йому пасувало і надавало поважності. Таким, мабуть, і повинен був би бути Буранный Єдигей на похороні Казангапа.

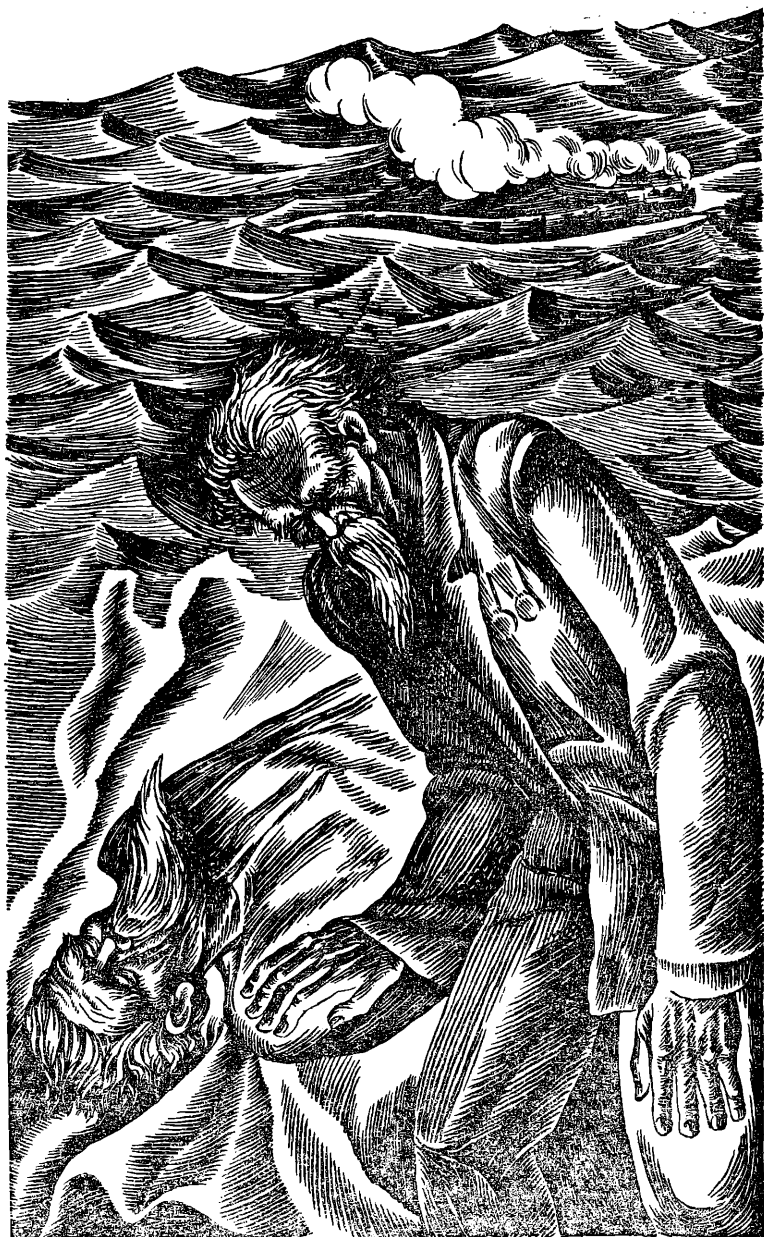
На проводи зібралися всі боранлинці — і старі й малі. Юрмилися біля причепа, чекали виїзду. Жінки весь час плакали. Якось само собою вийшло, Буранный Єдигей сказав тим, які зібралися:

— Ми зараз вирушаємо на Ана-Бейїт, на найшанованіше старовинне кладовище в сарозеках. Покійний Казангап-ата заслужив на це. Він сам заповідав поховати його там. — Єдигей замислився, що сказати ще, і вів далі: — Виходить, скінчилися вода і сіль, призначені йому на роду. Ця людина пропрацювала на нашому роз'їзді рівно сорок чотири роки. Можна сказати — все життя. Коли він тут починав, не було навіть водокачки. Воду привозили в цистерні на цілий тиждень. Тоді не було снігоочисників та інших машин, які є тепер. Не було навіть такого трактора, на якому ми тепер веземо його ховати. Та все одно поїзди ішли і путь для них був завжди готовий. Казангап чесно відслужив свій вік на Боранли-Буранному. Він був хорошою людиною. Ви всі знаєте. А тепер ми вирушимо. Всім туди нема чим і нема чого їхати. Та й лінії не маємо права залишати. Ми поїдемо туди вшістьох. І ми все зробимо як належить. А ви чекайте нас і готуйтеся, після повернення всі збирайтеся на поминки, кличу від імені його дітей, ось вони — син та дочка його...

Хоча Єдигей і не думав, але вийшов наче маленький жалобний мітинг. З тим вони вирушили. Боранлинці пройшли трохи за причепом і залишилися купкою за будинками. Деякий час ще чути було голосний плач — то голосили вслід Айзада і Укубала...

І коли змовкли позаду вигуки і всі вони шестеро, все далі відходячи від залізниці, заглибилися у сарозеки, Буранный Єдигей полегшено зітхнув. Тепер вони були самі по собі і він знав, що треба робити.

Сонце вже здіймалося над землею, щедро і відродно заливаючи світлом сарозекські простори. Поки ще було прохолодно в степу, і ніщо зовні не обтяжувало їхнього пересування. У цілому світі звично і недоступно ширяли у вишині тільки два коршаки та часом спурхували з-під ніг жайворонки, збентежено щебечучи і тріпочучи крильцями. «Незабаром і вони відлетять, з першим снігом зберуться у зграї і відлетять»,— відзначив у думці Єдигей, уявивши на мить падаючий сніг і пташок, які відлітають у тій сніговій пелені. І знову пригадалася йому чомусь та лисиця вночі, яка прибігала до залізниці. Він навіть озирнувся крадькома — чи не йде слідом? І знову подумалося про вогняну ракету, яка здіймалося тієї ночі над сарозеками в космос. Дивуючись чудним думкам своїм, він усе-таки змусив себе забути про це. Не про те належить думати у такий час, хоча й дорога була далека...

Сидячи на своєму Каранарі, Буранный Єдигей їхав попереду, вказуючи напрямом на Ана-Бейїт. Широким, розгонистим тротом ішов під ним Каранар, усе більше втягуючись у дорожній ритм руху. Для знаючої людини Каранар був особливо гарний на ходу. Голова верблюда на гордо вигнутій шиї мовби пливла над хвилями, залишаючись майже нерухомою, а ноги, довжелезні і сухожилльні, стригли повітря, невтомно відміряючи кроки по землі. Єдигей сидів між горбами міцно, зручно, впевнено. Він був задоволений, що Каранара не треба було понукувати, йшов він легко, чутливо вловлюючи вказівки хазяїна. Ордени й медалі на грудях Єдигея злегка подзеленькували на ходу й поблискували у променях сонця. Але це йому не заважало.

Слідом за ними котився трактор «Беларусь» з причепом. У кабіні біля молодого тракториста Калібека сидів Сабітжан. Учора він все-таки добряче хильнув, розповідаючи боранлинцям усілякі байки про радіокерованих людей та інше, а тепер був пригнічений і мовчазний. Голова Сабітжана хиталася з боку на бік. Єдигей побоювався, як би не розбилися його окуляри. У причіпному візку поряд з тілом Казангапа сидів, засмутившись, чоловік Айзади. Він мружився на сонці і зрідка озирався по боках. Цей нікчемний п'яничка цього разу виявив себе з кращого боку. Ні краплі не взяв до рота. Намагався в усьому допомагати, в усіх справах і при виносі небіжчика особливо старався, підставляв плече. Коли Єдигей запропонував йому примоститися з ним ззаду на верблюді, той відмовився. «Ні,— сказав він,— я сидітиму поряд з тестем, супроводжуватиму його від початку до кінця». Це і Єдигей схвалив і всі боранлинці. І коли вони виїжджали в дорогу, то найбільше і найголосніше за всіх плакав саме він, сидячи у причіпному візку і притримую-

чи повстаний сувій з тілом померлого. «А що, як людина раптом візьметься за розум і кине пити? Яке щастя було б для Айзади та дітей», — підбадьорився навіть Єдигей.

Цю невелику і дивну процесію у безлюдному степу, очолювану вершником на верблюді в попоні з китцями, замикав колісний екскаватор «Беларусь». У його кабіні їхали Едильбай та Жумагалі. Чорний, мов негр, приземкуватий Жумагалі сидів за кермом. Звичайно він водив цю машину на різних дорожніх роботах. На Боранли-Буранному він з'явився порівняно недавно, і ще важко було сказати, чи надовго затримається тут. Поряд з ним височів, на цілу голову вищий, Довгий Едильбай. Всю дорогу вони про щось розмовляли.

Слід віддати належне начальнику роз'їзду Оспану. Це він виділив на похорон усю наявну техніку, яка була в розпорядженні роз'їзду. Правильно міркував молодий начальник роз'їзду — їхати так далеко та ще вручну копати могилу, навряд чи вони встигнуть повернутися до вечора, адже яму слід викопати дуже глибоку і з боковою нішею за мусульманським звичаєм...

Спочатку Буранного Єдигея ця пропозиція дещо спантеличила, Йому й на думку не спадало, щоб хтось копав могилу не власними руками, а з допомогою екскаватора. Сидів він при цій розмові перед Оспаном, хмурячи лоба в задумі, сповнений сумнівів. Але Оспан знайшов вихід, переконав старого:

— Єдике, я вам діло кажу. Щоб вас ніщо не бентежило, почніть спочатку копати вручну. Ну, скажімо, перші лопати. А потім екскаватором миттю. Грунт у сарозеках засохлий, мов камінь, самі знаєте. Екскаватором заглибитесь скільки треба, а під кінець знову вручну візьметесь, опорядження, так би мовити, завершите. І час зекономите і дотримаєтесь усіх правил...

І тепер чим далі віддалялися вони у сарозеки, тим частіше Єдигей думав про пораду Оспана як про цілком розумну та прийнятну. І навіть дивувався, як це він сам не здогадався. Так, саме так вони і зроблять, коли бог дасть, дойдуть до Ана-Бейту. Як і годиться — виберуть на кладовищі зручне місце, щоб покласти небіжчика головою у бік вічної Кааби, почнуть копати заступом та лопатами, що їх везуть із собою у причепі, а коли трохи заглибляться — пустять екскаватор вибрати яму до дна, а нішу збоку — казанак — і ложе закінчать вручну. Так воно буде і швидше, і вірніше.

З цією метою вони рухалися у той час по сарозеках, то з'являючись ланцюжком на гребені пагорків, то ховаючись у широких вибалках, то знову чітко вимальовуючись вдалині рівнин, — попереду Буранний Єдигей на верблюді, за ним колісний трактор з причепом, за причепом, ніби якийсь жук, вугластий та рукатий

екскаватор «Беларусь» зі скрепом бульдозерним попереду та робочим ковшем, відвернутим назад.

Оглядаючись востаннє на роз'їзд, який сховався позаду, Єдигей, на своє превелике здивування, тільки тепер помітив рудого пса Жолбарса, який діловито трюхикав осторонь. Це коли ж він устиг причепитися? От тобі й маєш! При виїзді з Боранли-Буранного його начебто не було. Коли б знав, що він таке утне, прив'язав би. Який хитрий! Як помітить, що Єдигей на Каранарі вирушає куди-небудь, уже він вибирає момент, чіпляється в супутники. Ось і цього разу виник мов із-під землі. Бог з ним, вирішив Єдигей. Гнати його назад було вже пізно, та й не варто було гаяти час через собаку. Нехай собі біжить. І ніби вгадавши думки хазяїна, Жолбарс обігнав трактора й прилаштувався трохи попереду і збоку від Каранара. Єдигей насварився на нього пужалном. Але той і вухом не повів. Пізно, мовляв, сваритися. Та й чим він був поганій, щоб не допускати його до такого діла? Грудастий, з кудлатою могутньою шиєю, з обрубаними вухами та розумними, спокійними очима, рудий пес Жолбарс по-своєму був гарний і примітний.

Між тим різні думки навідували Єдигея по дорозі на Ана-Бейт. Поглядаючи, як сонце здіймалося над горизонтом, відмірюючи часу плин, згадував він усе про те саме, про життя-буття колишнє. Згадував ті дні, коли вони з Казангапом були молоді і в силі, були, коли на те пішло, головними постійними робітниками на роз'їзді, інші не дуже затримувалися на Боранли-Буранному, як приходили, так і відходили. Ім з Казангапом часу не вистачало передихнути, бо хочеш чи не хочеш, доводилося ні на що не зважаючи, робити на роз'їзді всю роботу, у якій тільки виникала необхідність. Тепер уголос згадувати про це незручно — молоді сміються: старі дурні, життя своє гробили. А заради чого? Так, справді, заради чого? Виходить, було заради чого.

Одного разу на заносах дві доби без відпочинку працювали, розчищаючи рейки від снігу. На ніч паровоз підвели з фарами, щоб освітлювати місцевість. А сніг усе йде, і вітер крутить. З одного боку зчищаєш, а з другого вже кучугуру намело. І холодно — не те слово: обличчя, руки порозпухали. Залізеш у паровоз на п'ять хвилин погрітися — і знову за це пропаще сарозекське діло. І самого паровоза вже замело вище коліс. Трое з новоприбулих робітників на другу добу пішли. Виматюкали сарозекське життя скільки сили маєш. Ми, кажуть, не арештанти, у в'язницях і то дають виспатися. І з тим подались, а вранці, коли пішли поїзди, свиснули на прощання:

— Гей, дуроломи, хрін вам у зуби!

Але не тому, що ці заїжджі молодці вилаяли їх, а так сталося,

побилися вони на тому заносі з Казангапом. Еге ж, було таке. Вночі стало несила працювати. Сніг порошив, вітер з усіх боків, мов скажений собака, чіпляється. Подітися нікуди од вітру. Паровоз пари пускає, а від цього тільки туман. І фари ледь-ледь п'їтму просвічували. Коли ті трое пішли, вони з Казангапом залишалися вивозити сніг верблєюю волокушею. Пара верблюдів була запряжена. Не йдуть, кляті, їм теж холодно й огидно у цій круговерті. Сніг на обочинах по груди. Казангап тягав верблюдів за губи, щоб вони йшли за ним, а Єдигей на волокуші поганяв ззаду батогом. Так боролися вони до півночі. А верблюди потім упали в сніг, хоч убий, зовсім вибилися з сил. Що робити? Кидати доведеться, поки погода не вщухне. Стояли вони біля паровоза, затуляючися од вітру.

— Годі, Казаке, поліземо у паровоз, а там видно буде, як погода,— промовив Єдигей, хлопаючи одна об одну змерзлими руками.

— Погода яка була, така й буде. Однаково наша робота — розчищати колію. Давай лопатами, не маємо права стояти.

— Та що ми, не люди?

— Не люди — вовки та різна звірина — по норах зараз поховалися.

— Ах ти гад! — розлютився Єдигей. — Та тобі хоч здохни, і ти сам отут здохнеш! — І вчистив його в обличчя.

Ну й зчепилися, порозбивали губи один одному. Добре, що кочегар вискочив з паровоза, розборонив вчасно.

Отакій він був, Казангап. Тепер таких не знайдеш. Немає тепер Казангапів. Останнього везуть ховати. Залишилося захвати небіжчика в землю з прощальними словами над ним — і на тому амінь!

Думаючи про це, Буранний Єдигей повторював сам собі напівзабуті молитви, щоб вивірити заведений порядок слів, відновити точніше в пам'яті послідовність думок, звернених до бога, бо тільки він один, невідомий та незримий, міг примирити у свідомості людській непримиренність початку і кінця, життя і смерті. Для того, певне, й творилися молитви. Адже бога не докличешся, не спитаєш його, навіщо, мовляв, ти так влаштував, щоб народжуватися й помирати. З тим і живе людина відтоді, як світ стоїть,— не погоджуючись, примиряється. І молитви ці незмінні відтоді, і мовиться в них про все те саме — щоб не ремствувала даремне, щоб утішилася людина. Та слова ці, відшліфовані тисячоліттями, мов злитки золота,— останні з останніх слів, що їх зобов'язаний промовити живий над мертвим. Так заведено.

І думалося йому ще про те, що незалежно від того, чи є бог на світі чи його зовсім немає, однак згадує про нього людина

у більшості випадків, коли їй зовсім скрутно, хоча й негоже це. Тому, певне, й сказано — невіруючий не згадає про бога, поки голова не заболить. Так воно чи не так, але молитви все-таки знати треба.

Дивлячись на своїх молодих попутників на тракторах, Буранний Єдигей щиро журився і жалкував — ніхто з них не знав ніяких молитов. Як же вони ховатимуть один одного? Якими словами закінчать вони відхід людини у небуття? «Прощай, товаришу, пам'ятатимемо»? Чи ще яку-небудь нісенітницю?

Якось довелося йому бути присутнім на похороні в обласному місті. Дивувався Буранний Єдигей — на кладовищі ніби на зборах якихось: перед небіжчиком у труні виступали з папірцями оратори й говорили про те саме — ким він працював, на яких посадах і як працював, кому служив і як служив, а потім загра-ла музика і могилу завалили квітами. І жоден з них не спромігся сказати щось про смерть, як сказано те в молитвах, що вінчають людські пізнання одвіку у тій черговості буття та небуття, начебто до цього ніхто не вмирав на світі і після того начебто ніхто не повинен був померти. Нещасні, вони були безсмертні! Так і заявляли наперекір очевидному: «Він пішов у безсмер-тя!»...

Єдигей добре знав місцевість. До того ж з висоти Буранного Каранара йому, вершнику, все було видно попереду на далеку відстань. Він намагався тримати шлях по сарозеках на Ана-Вейїт якомога пряміше, допускаючи відхилення лише з тим, щоб тракторам зручніше було обминати вибоїни.

І все йшло, як було задумано. Ні швидко, ні повільно, але вони подолали вже третину шляху... Буранний Каранар рисив невтомним тротом, чутливо вловлюючи повеління хазяїна. За ним ішов, гуркочучи, трактор з причепом і за причепом колісний екскаватор «Беларусь».

І однак попереду на них чекали непередбачені обставини, які, хоч це звучало неймовірно, мали деякий внутрішній зв'язок зі справами, які відбувалися на космодромі Сарі-Озек...

Авіаносець «Конвенція» перебував на той час на своєму місці, у тому самому районі Тихого океану, на південь від Алеутів, на строго однаковій відстані по повітрю від Владивостока та Сан-Франціско.

Погода на океані не змінилася. Всю першу половину дня так само сліпуче сяяло сонце над нескінченно миготливим простором води. Ніщо на горизонті не віщувало будь-яких атмосферних змін.

А на авіаносці всі служби перебували у стані напруги —

у цілковитій робочій готовності, навіть авіакрило та група внутрішньої безпеки, хоча ніяких конкретних причин для цього в реальному оточенні не було. Причини були за межами космосу.

Повідомлення, які надійшли на борт «Конвенції» через орбіту «Трамплін» від паритет-космонавтів з планети Лісові Груді привели керівників Обценупру та членів особливо уповноважених комісій до цілковитого сум'яття. Вони були такі збентежені, що обидві сторони вирішили спочатку провести окремі наради, щоб обговорити сучасне становище, перш за все виходячи з власних інтересів та позицій, і тільки потім зібратися для загальних сужень.

Світ ще не знав про безпрецедентне в історії людства відкриття — про існування позаземної цивілізації на планеті Лісові Груді. Навіть уряди сторін, яких повідомили в строго секретному порядку про саму подію, не мали поки що відомостей про дальший розвиток подій. Чекали узгодженої точки зору компетентних комісій. На всій території авіаносця було встановлено суворий режим — ніхто, навіть авіакрило, не мав права залишати судно, і жодне інше судно не могло наблизитися до «Конвенції» в радіусі п'ятдесяти кілометрів. Літаки, які пролітали в цьому районі, змінювали курс, щоб не підійти ближче, ніж на триста кілометрів до місця, де перебував авіаносець.

Отже, загальне засідання сторін було перерване і кожна комісія разом зі своїми співкерівниками програми «Деміург» обговарювала донесення паритет-космонавтів 1-2 та 2-1, передані ними з невідомої науці планети Лісові Груді.

Слова їхні прибули з немислимої астрономічної далечини: «Слухайте, слухайте!

Ми ведемо трансгалактичну передачу для Землі!

Неможливо пояснити все те, що не має земної назви. Однак багато спільного.

Вони людиноподібні істоти, такі самі люди, як ми! Слава світовій еволюції! І тут еволюція відпрацювала модель гомініда за універсальним принципом! Це чудові типи гомінідів-інопланетян! Смаглява шкіра, блакитноволосі, бузково- і зеленооокі, з білими пухнастими віями.

Ми побачили їх у абсолютно прозорих скафандрах, коли вони примкнули до нашої орбітальної станції. Вони усміхалися з корабля, запрошуючи нас до себе.

І ми переступили з однієї цивілізації в іншу.

Гвинтовий літальний апарат відчалив, і зі швидкістю світла, яка фактично ніяк не відчувалася всередині корабля, ми рушили, долаючи потік часу, у Всесвіт. Перше, на що ми звернули увагу і що принесло нам несподіване полегшення, це відсутність

стану невагомості. Яким чином цього досягнуто, ми поки що не можемо пояснити. Плутаючи російські та англійські слова, вони вимовили першу фразу: «Вал ком наш Галактик!» І тоді ми зрозуміли, що, виявляючи певну чутливість, зможемо обмінюватися думками. Це блакитноволосі істоти високі на зріст, близько двох метрів,— їх було п'ятеро; четверо чоловіків і жінка. Жінка вирізнялася не зростом, а суто жіночими формами та світлішою шкірою. Всі блакитноволосі лісовогрудці досить смагляві, ніби наші північні араби. З перших хвилин ми відчули до них довір'я.

Трое з них — пілоти літального апарата, а один чоловік і жінка — знавці земних мов. Це вони вперше вивчили і систематизували шляхом радіоперехоплення у космосі англійські та російські слова і уклали земний словник. До моменту нашої зустрічі вони засвоїли значення більше ніж двох з половиною тисяч слів і термінів. З допомогою цього лінгвістичного запасу і почалося наше спілкування. Самі вони розмовляють мовою, звичайно, для нас зовсім не зрозумілою, але вона за звучанням нагадує іспанську.

Через одинадцять годин після відльоту від «Паритету» ми вийшли за межі Сонячної системи.

Цей перехід з нашої зоряної системи у іншу здійснився непомітно, пічим особливим не відрізняючись. Матерія Всесвіту всюди однакова. Але попереду по курсу (видно, таким було у той момент розташування і стан іносистемних тіл) поступово висвітлювалась червона заграва. Ця заграва розросталася, розсувалася вдалині у безмежний світловий простір. Тим часом ми минули по дорозі кілька планет, затемнених на той час з одного боку та освітлених з другого. Безліч сонць і місяців проносилися у доступних для ока просторах.

Ми мовби виносилися з ночі у день. І раптом — влетіли у сліпучо чисте і безмежне світло, яке йшло від великого й могутнього Сонця у невідомому до цього часу небі.

— Ми у нашій Галактик! Ось світить наш Держатель! Незабаром з'являться наші Лісові Груди! — оголосила жінка-лінгвіст.

І справді, у невимірній висоті нового космічного простору ми побачили нове для нас Сонце. За інтенсивністю випромінювання та величиною своєю Держатель перевищував наше Сонце. До речі, саме цією властивістю тутешнього світила і тим, що доба на планеті Лісові Груди триває двадцять вісім годин, ми схильні пояснити цілий ряд геобіологічних відмінностей тутешнього світу від нашого.

Але про все це ми спробуємо повідомити наступного разу або після повернення на «Паритет», а зараз лише побіжно кілька

важливих відомостей. Планета Лісові Груди з висоти нагадує нашу Землю, оточена такими самими атмосферними хмарами. Але зблизька, на відстані п'яти-шести тисяч метрів від поверхні,— лісовогрудці здійснили для нас спеціальний оглядовий політ — це видовище небаченої краси: гори, хребти, горби у яскраво-зеленому вбранні, поміж ними ріки, моря та озера, а в деяких частинах планети, здебільшого на околичних, полюсних,— величезні плями безжиттєвих пустель, там стоять пилові бурі. Та найбільше враження справили на нас міста та поселення. Ці острови конструкторських споруд серед лісовогрудського ландшафту свідчать про винятково високий рівень урбанізації. Навіть Манхаттан не можна й порівняти з тим, що являє собою містобудівництво блакитноволосих жителів цієї планети.

Самі лісовогрудці, на наш погляд, являють собою особливий феномен розумних істот у Всесвіті. Період вагітності — одинадцять лісовогрудських місяців. Тривалість життя велика, хоча самі вони вважають найголовнішою проблемою суспільства і сенсом існування продовження життя. Вони живуть в середньому сто тридцять—сто п'ятдесят років, а дехто доживає і до двохсот років. Населення планети — більше ніж десять мільярдів жителів.

Ми зараз не в змозі хоч якоюсь мірою систематизовано викласти все, що стосується способу життя блакитноволосих та досягнень даної цивілізації. Тому фрагментарно повідомляємо про те, що найбільше вразило нас у цьому світі.

Вони вміють видобувати енергію — сонячну, чи, вірніше, держательську,— перетворюючи її на теплову та електричну з високим коефіцієнтом корисної дії, що перевищує наші гідротехнічні способи, а також, що винятково важливе, вони синтезують енергію з різності денних та нічних температур повітря.

Вони навчилися керувати кліматом. Коли ми здійснювали оглядовий політ над планетою, літальний апарат шляхом випромінювань розсіював миттю хмари і туман у місцях їхнього скупчення. Нам стало відомо, що вони здатні впливати на рух повітряних мас і водних течій у морях та океанах. Тим самим вони регулюють процес зволоження і температурний режим на поверхні планети, більше того — вони навчилися керувати гравітацією, і це допомагає їм у міжзоряних польотах.

Однак перед ними стоїть колосальна проблема, з якою, наскільки нам відомо, ми ще не стикалися на Землі. Вони не страждають від засухи, бо здатні керувати кліматом. Вони поки що не знають дефіциту у виробництві продуктів харчування. І це при такій величезній кількості населення, яке більше ніж удвічі перевищує людський рід на Землі. Але значна частина планети

поступово стає непридатною для життя. У таких місцях вимирає все живе. Це явище так званого внутрішнього висихання. Під час нашого оглядового польоту ми бачили пилові бурі у південно-східній частині Лісовогрудії. У результаті якихось грізних реакцій у надрах планети,— можливо, це споріднене з нашими вулканічними процесами, тільки це, мабуть, якась форма повільного розсіяного променевого виверження,— поверхневий ґрунт руйнується, втрачає свою структуру, в ньому вигоряють усі речовини, які утворюють ґрунт. У цій частині Лісовогрудії пустеля завбільшки з Сахару щороку крок за кроком наступає на життєвий простір блакитноволосих інопланетян. Для них це найбільше лихо. Вони ще не навчилися керувати процесами, які відбуваються у глибинах планети. На боротьбу з цим грізним явищем внутрішнього висихання кинуті кращі сили, наукові та матеріальні кошти. У них немає Місяця в їхній галактичній системі, але вони знають про наш Місяць і вже відвідували його. Вони вважають, що наш Місяць зазнав, можливо, чогось подібного. Довідавшись про це, ми дещо замислилися — адже від Місяця не так далеко до Землі. Чи готові ми до цієї зустрічі? І якими можуть бути наслідки як зовнішнього, так і внутрішнього характеру? Чи не подумают люди, що вони багато втратили у своєму інтелектуальному розвитку через споконвічні неузгодженості на Землі?

В даний час у наукових колах Лісовогрудії провадиться загальнопланетна дискусія — чи слід нарощувати зусилля у спробах розгадати таємницю внутрішнього висихання і шукати засобів припинення цієї потенційної катастрофи чи слід заздалегідь знайти у Всесвіті нову планету, яка відповідає їхнім життєвим потребам, і розпочати з часом масове переселення на нове місце проживання з метою перенесення та відродження лісовогрудської цивілізації. Поки що ще не ясно, куди, до якої нової планети спрямовані їхні погляди. В усякому разі на нинішній планеті їм ще жити та й жити мільйони років, однак вражає те, що вони вже зараз думають про таке далеке майбутнє і так захоплено і діяльно, наче ця проблема безпосередньо торкається народонаселення, яке живе тепер. Невже в жодній голові не промайнула паскудненька думка: «А після нас хоч і трава не росте»?! Нам стало соромно, що ми самі щось схоже на це подумали, коли довідалися, що значна частина загальнопланетного валового продукту йде на програму запобігання внутрішньому висиханню надр. Вони намагаються встановити бар'єр на протязі багатьох тисяч кілометрів — уздовж кордону пустелі, що тихо наповзає,— шляхом буріння надглибоких свердловин, заганяють у надра такі нейтралізуючі довготривалі речовини, які, як гадають

вони, матимуть потрібний вплив на внутрішні реакції планети.

Зрозуміло, у них є і повинні бути проблеми суспільного буття, те, чим одвічно мучиться розум, несучи свій важкий хрест,— проблеми морального, інтелектуального порядку. Цілком очевидно, не так просто протікає співжиття десяти з лишнім мільярдів жителів, хоч якого благоденства вони досягли. Але найдивніше те, що вони не знають держави як такої, не знають зброї, не знають, що таке війна. Нам важко сказати — можливо, в історичному минулому були в них і війни, і держави, і гроші, і всі категорії суспільних відносин, які супроводять це, але на даному етапі вони не мають уяви про такі інститути насильства, як держава, і такі форми боротьби, як війна. Якщо доведеться пояснювати сутність наших нескінченних на Землі війн, чи не видасться їм це безглуздом або, більше того, варварським засобом вирішення питань?

Усе їхнє життя організоване на зовсім інших засадах, не дуже зрозумілих і не дуже доступних нам через наш земний стереотип мислення.

Вони досягли такого рівня колективної планетарної свідомості, яка категорично відкидає війну як засіб боротьби, і залишається тільки припускати, а це цілком ймовірно, що ця форма цивілізації — найпередовіша в межах усього мислимого простору у середовищі Всесвіту. Можливо, вони досягли такого ступеня наукового розвитку, коли гуманізація часу та простору стає головним сенсом життєдіяльності розумних істот і таким чином продовженням еволюції світу у її новій, вищій, нескінченній фазі.

Ми не збираємося співставляти такі неспівставлявані речі. З часом і на нашій Землі люди придуть до такого великого прогресу, і нам є чим пишатися вже й зараз, і все-таки нас не валишає гнітюча думка: а що, коли людство на Землі перебуває у трагічній омані, переконаючи себе, начебто історія — це історія війн? А коли цей шлях розвитку був з самого початку помилковий, тупиковий? У такому разі, куди ми йдемо і до чого це приведе нас? І якщо це так, то чи встигне людство знайти у собі мужність признатися в усьому й уникнути тотального катаклізму? Ми стали завдяки долі першими свідками позаземного суспільного життя, і нас охопили складні почуття — страх за майбутнє землі і надія, оскільки є в світі приклад великого співжиття, поступальний рух якого лежить поза тими формами протиріч, які вирішуються війнами...

Лісовогородці знають про існування Землі у наддальніх для них межах світобудови. Вони сповнені бажання вступити у контакт з землянами не тільки з природної цікавості, але, як

вважають вони, насамперед заради торжества самого феномену розуму, заради обміну досвідом цивілізацій, заради нової ери у розвитку думки і духа носіїв інтелекту у Всесвіті.

У всякому разі, вони дивляться значно далі вперед, ніж можна було б подумати. Їхній інтерес до землян продиктований ще й тим, що в поєднанні спільних зусиль цих двох гілок світового розуму вони вбачають основний шлях забезпечення безмежно тривалого життя в природі, беручи до уваги те, що будь-яка енергія неминуче деградує і будь-яка планета приречена на загибель... Вони стурбовані проблемою «кінця світу» на мільярди років наперед і вже зараз розробляють космологічні проекти організації нової бази перебування для всього живого у Всесвіті...

Маючи літальні апарати зі швидкістю світла, вони могли б уже й зараз відвідати нашу Землю. Але вони не мають бажання робити це без згоди і запрошення самих землян. Вони не бажають вторгтися на Землю непроханими гостями. При цьому вони дали зрозуміти, що давно шукали приводу для знайомства. З того часу як наші космічні станції перетворилися на довготривалі об'єкти на орбітах, їм стало зрозуміло, що наближається час зустрічі і що їм слід виявити ініціативу. Вони старанно готувалися, чекали зручного випадку. Цей випадок припав на нашу долю, оскільки ми виявилися у проміжному середовищі — на орбітальній станції...

Наше перебування на їхній планеті справило, звісно, неймовірну сенсацію. У зв'язку з цим ввімкнули в ефір систему глобального телеконтактування, яку застосовували тільки на великі свята. У повітрі, що світилося довкола нас, ми ніби наяву бачили поряд із собою обличчя й предмети, які перебували на відстані тисяч і тисяч кілометрів, і водночас ми могли взаємоспілкуватися — дивитись один одному в обличчя, посміхатися, потискати руки, розмовляти, радісно, бурхливо вигукуючи й сміючись, як це буває при безпосередньому контакті. Які вони гарні, лісово-рудці, і які всі різні, навіть колір блакитного волосся варіюється від темно-синього до ультрамаринового, а старі сивіють, виявляється, так само, як і наші. І типи антропологічні теж різні, бо вони являють собою різні етнічні групи.

Про все це та про багато чого іншого, не менш вражаючого, ми розповімо після повернення на «Паритет» або на Землю. А зараз про найголовніше. Лісово-рудці просять нас передати через систему зв'язку «Паритету» їхнє бажання відвідати нашу планету тоді, коли це буде зручно землянам. А до цього вони пропонують узгодити програму обладнання проміжної міжзоряної станції, яка спочатку послужила б місцем перших попередніх

зустрічей, а в майбутньому стала б постійною базою на шляху взаємних сполучень. Ми обіцяли довести до відома своїх співпланетян ці пропозиції. Однак нас більше хвилює у зв'язку з цим інше.

Чи готові ми, земляни, до таких міжпланетних зустрічей, чи досить ми зрілі для цього як мислячі істоти? Чи зможемо ми при нашій розрізненості та існуючих протиріччях виступити у єдності нашій, мовби уповноважуючи самих себе від імені всього людського роду, від імені всієї Землі? Ми благаємо вас в ім'я уникнення нового спалаху суперництва, боротьби за хибний пріоритет передати вирішення цього питання тільки в ООН. Ми просимо під час цього не зловживати правом вето, а можливо, на цей раз, як виняток, анулювати це право. Нам гірко й важко думати про такі речі, перебуваючи у замежній космічній далечині, але ми земляни, і ми досить добре знаємо вдачу жителів нашої планети Земля.

Нарешті про себе, ще раз про наш вчинок. Ми усвідомлюємо, яке нерозуміння і які слідом за цим термінові заходи породило наше зникнення з орбітальної станції. Ми дуже жалкуємо, що завдали стільки тривог. Однак це був той унікальний випадок у світовій практиці, коли ми не могли, не мали права відмовитися від найбільшої справи свого життя. Люди суворого регламенту, ми зобов'язані були заради такої мети вчинити наперекір регламенту.

Нехай це буде на нашій совісті і нехай ми зазнаємо належно-го покарання. Але забудьте поки що про це. Слухайте! Ми передали сигнал із Всесвіту. Ми подаємо вам знак з невідомої до цього часу галактичної системи — світила Держателя. Блакитно-волосі лісовоградці — творці найвищої сучасної цивілізації. Зустріч з ними може призвести до глобальної зміни в усьому нашому житті, у долі всього людського роду. Чи відважимося ми на це, дотримуючись насамперед, цілком зрозуміло, інтересів Землі?..

Інопланетяни нам нічим не загрожують. В усякому разі так нам здається. Але, перейнявши їхній досвід, ми могли б здійснити переворот у нашому бутті, починаючи зі способу видобутку енергії з матеріального оточення світу і до вміння жити без зброї, без насильства, без війн. Останнє видасться вам дикунством навіть на слух, але ми урочисто свідчимо, що саме так влаштоване життя розумних істот на Лісовоградській планеті, що саме такої заповітної довершеності досягли вони, населяючи таку саму за масою геобіологічну оселю, як і Земля. Як носії всесвітнього, високоцивілізованого способу мислення, вони готові до відкритих контактів зі своїми побратимами по розуму, з землянами,

у таких формах, як це відповідатиме потребам та гідності обох сторін.

Захоплені, вражені відкриттям позаземної цивілізації, ми, однак, прагнемо якнайшвидше повернутися, щоб розповісти людям про все те, що ми побачили, опинившись у замежній Галактиці, на одній з планет системи світила Держатель.

Ми маємо намір через двадцять вісім годин, тобто рівно через добу після даного сеансу радіозв'язку вилетіти у зворотну дорогу на наш «Паритет». Прибувши на «Паритет», ми віддамо себе у повне розпорядження Обценупру.

А поки що до побачення. Перед вильотом до Сонячної системи ми повідомимо час нашого прибуття на «Паритет».

На цьому закінчуємо своє перше повідомлення з планети Лісові Груди. До скорої зустрічі. Дуже просимо передати нашим родинам, щоб вони не хвилювалися...

Паритет-космонавт 1-2
Паритет-космонавт 2-1»

Роздільне засідання особливоуповноважених комісій на борту авіаносця «Конвенція» по розслідуванню надзвичайної події на орбітальній станції «Паритет» скінчилося тим, що обидві комісії у повних складах вилетіли на консультації до вищих інстанцій. Один літак, злетівши з палуби авіаносця, взяв курс на Сан-Франціско, другий через кілька хвилин у протилежний бік — на Владивосток.

Авіаносець «Конвенція» перебував на тому самому місці, в районі свого постійного місцеперебування,— у Тихому океані, на південь від Алеутів... На авіаносці панував суворий порядок. Кожен був на своєму місці, кожен на сторожі... І всі зберігали мовчання...

Поїзди у цих краях йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів...

Вже пройшли третину шляху на Ана-Бейїт. Сонце, швидко здійнявшись спочатку над землею, тепер наче застигло в одній точці над сарозеками. Отже, день став днем. Почало, як удень, припікати.

Поглядаючи то на годинник, то на сонце, то на відкриті степові доли, що лежали попереду, Буранний Єдигей вважав: усе йде, як слід. Він, як і раніше, трюхикав попереду на верблюді, за

ним ішов трактор з причепом і за причепом колісний екскаватор «Беларусь», рудий пес Жолбарс біг трохи збоку.

«Виявляється, голова людини жодної секунди не може не думати. Ось як влаштована ця дурна штука — хочеш ти чи не хочеш, а все одно думка з'являється з думки, і так безконечно, напевне, поки не помреш!» Це насмішкувате відкриття Єдигей зробив, упіймавши себе на тому, що весь час, безупинно про щось думає у дорозі. Думи снували за думками, як хвиля за хвилею у морі. В дитинстві він годинами спостерігав, як на Аральському морі у вітряну погоду виникали вдалині білі рухливі буруни і як вони наближалися, закипаючи гривами, породжуючи хвилю з хвилі. У тому русі відбувалося одночасно народження, руйнування і знову народження та згасання живої плоти моря. І тоді хотілося йому, хлопчиськові, перетворитися на чайку і літати над хвилями, над блискотливими бризками, щоб бачити зверху, як живе велика вода.

Передосінні сарозеки з їхньою пронизливою, сумною відкритістю, рівномірний тупіт верблюда, який ішов рисою, настроювали Буранного Єдигея на дорожні роздуми, і він віддавався їм не противлячись, тим більше що попереду шлях був довгий і ніщо не порушувало їхнього пересування. Каранар, як завжди на великих відстанях, розігрівався під час ходьби, і від нього почав іти міцний мускусний дух. Дух цей вдаряв у ніс від верблюдячого загривка та шиї. «Ну-ну,— вдоволено посміхався сам собі Єдигей,— ти вже весь у милі! Ух ти звірюка, жеребчина отакий! Дурний ти, дурний!»

Думалося Єдигею і про минулі дні, про справи й події, коли Казангап був ще при силі та при здоров'ї, і в тому ланцюжку спогадів наринув на нього не до речі давній гіркий смуток. І молитви не допомогли. Він шепотів їх уголос знову і знову, повторював, та біль повернувся і Єдигей не міг ні відігнати його, ні відволікти, ні приховати.

Душа не вгавала. Спохмурнів Буранний Єдигей, без потреби вдаряючи по боках верблюда, який старанно трюхикав, козирка насунув на очі і вже не обертався до тракторів, що йшли за ним. Нехай ідуть слідом, не відстають, яке діло їм, молодим, зеленим, до тієї давньої історії, про яку навіть з дружиною вони не обмовилися жодним словом, але яку розсудив Казангап, як завжди, мудро і чесно. Тільки він і міг розсудити, а не то давно б уже Єдигей кинув оцей роз'їзд Боранли-Буранний...

У році тому, п'ятдесят першому, вже наприкінці, взимку, прибула на роз'їзд родина. Чоловік, дружина та двоє дітей — хлопчики. Старшому, Даулу, років п'ять, а меншому три роки. Меншого звали Еркеком. А сам Абуталіп Куттибаєв був ровесник

Єдигею. Він ще до війни, молодим хлопцем, рік учителював у аульній школі, а влітку сорок першого у перші ж дні його мобілізували на фронт. З Заріпою вони одружилися, виходить, уже наприкінці війни чи одразу ж після того. Вона теж до їхнього переїзду була вчителькою молодших класів. А от доля примусила, приштотвала їх у сарозеки, на Боранли-Буранний.

Те, що не від хорошого життя опинилися вони у сарозекській глушині, стало зрозуміло одразу. Абуталіп та Заріпа цілком могли б влаштуватися на роботу і в інших місцях. Але, як видно, обставини склалися так, що іншого виходу у них не було. Спочатку боранлинці думали, що довго вони тут не затримаються, не витримають, утечуть світ за очі. Не такі прибували і вибували з Боранли-Буранного. Цієї ж думки був і він, Єдигей, і Казангап. Однак ставлення до родини Абуталіпа встановилося все-таки одразу шанобливе. Порядні, культурні люди. Бідують. Працювали, як і всі,— і чоловік, і дружина. І шпали носили на горбу і на заносах клякли. Взагалі, що належало робити шляховим робітникам, те й робили. І, слід сказати, хороша, гарна, дружна родина була, хоча й нещасна через те, що Абуталіп, виявляється, був у полоні в німців. На той час схлинули начебто вже пристрасті воєнних років. До колишніх військовополонених вже не ставилися як до зрадників і ворогів. А боранлинці довго не думали. Ну, був чоловік у полоні, то й був, війна закінчилася перемогою, і чого тільки людям не довелося скуштувати у цьому жахливому світовому нещасті. Інші он і досі поневіряються по світу, мов неприкаяні. Привид війни все ще шастає по п'ятах... І тому боранлинці не набридали розпитуваннями з такого приводу приїжджим, навіщо душу людям ятрити, і так сьорбнули лиха вдосталь.

А з часом вийшло так, що якимось непомітно здружилися вони з Абуталіпом. Розумною він був людиною. Єдигея приваблювало в ньому те, що Абуталіп у своєму тяжкому становищі не був жалюгідний. Тримався достойно і даремно не скаржився на долю. Він не міг не зважати на те, що є на світі. Збагнув, мабуть, чоловік, що випала йому така доля. Дружина його Заріпа, певно, теж усвідомила це. Змирившись у душі з неминучістю розплати, вони знаходили сенс життя у якійсь незвичайній чуйності, близькості одне до одного. Як зрозумів згодом Єдигей, цим вони жили, цим вони захищалися, взаємно затуляючи одне одного та дітей від лютих вітрів часу. Особливо Абуталіп. Він і дня не міг прожити поза своєю родиною. Діти, сини — для нього це було все. Кожної вільної хвилини займався ними. Учив їх грамоті, складав різні казки, загадки, влаштовував якісь вигадані ним ігри. Коли вони з дружиною йшли на роботу, дітей спочатку

залишали самих у бараці. Та Укубала не могла на це спокійно дивитися, стала забирати хлопчиків до себе. У їхньому будинку було тепліше, і побут у них до того часу склався значно кращий, ніж у новоприбулих. Саме це і зблизило їхні родини. Адже в Єдигея у ті роки теж підростали діти, дві дівчинки, якраз однолітки з Абуталіповими хлоп'ятами.

Зайшовши якимось за своїми малюками після роботи на перегоні, Абуталіп запропонував:

— Ось що, Єдигею, давай-но я заодно і твоїх дівчаток учитиму. Я ж не просто так займаюся з дітьми з цих пір. Вони здружилися, разом граються. Вдень у вас, а вечорами нехай у нас. А чому я кажу так? Життя тут, на відшибі, звичайно, убоге, отож тим більше слід займатися ними. Час настає такий, що знання потрібні будуть змалку. Теперішня ось така ще маленька людина повинна знати стільки, скільки раніше знав здоровань. А інакше до освіти і не проб'єшся.

І знову ж таки сенс цих намагань Абуталіпа Буранний Єдигей збагнув пізніше, коли сталося лихо. Тоді він зрозумів, що у становищі Абуталіпа це було єдиним, що він міг зробити власними зусиллями для своїх дітей у боранлинських умовах. Він наче знав, він поспішав дати їм від себе якомога більше, він наче хотів таким чином закарбуватися в їхній пам'яті, жити заново у своїх дітях. Вечорами, коли Абуталіп приходив з роботи, він і Заріпа влаштовували щось на зразок школи-дитсадка для своїх та Єдигеевих дітей. Діти вивчали літери, склади, гралися, малювали, змагаючись, у кого краще вийде, слухали книги, які читали їм батьки, і навіть усі разом розучували різні пісеньки. Це виявилось настільки цікавим заняттям, що й сам Єдигей почав заходити і спостерігати, як це все у них здорово виходить. І Укубала забігала частенько наче по ділу, а в дійсності — щоб поглянути на своїх дівчаток. Милувався Буранний Єдигей. Душа його милувалася. Ось що означає освічені люди, вчителі! Любо дивитися, як вони вміють виховуватися з дітьми, як вони самі вміють бути дітьми, залишаючись дорослими. Такими вечорами Єдигей намагався не заважати, тихо сидів осторонь. А коли приходив, то з порога скидав шапку:

— Добрий вечір! Ось і п'ятий учень ваш заявився у дитсадок.

І діти звикли до його відвідувань. Дочки його були щасливі. При батькові вони дуже старалися. Єдигей з Укубалюю по черзі топили їм піч, щоб вечорами у бараці було тепліше та затишніше для дівтори.

Отака родина знайшла притулок того року на Боранли-Буранному. Але що жахливо — таким людям звичайно не щастить.

Лихо Абуталіпа Куттибаєва полягало в тому, що він побував не тільки у німецькому полоні, але й, на щастя своє чи нещастя, утік разом з групою військовополонених із концтабору у Південній Баварії і опинився у сорок третьому році в лавах югославських партизанів. У югославській визвольній армії Абуталіп провоював до кінця війни. Там його поранили, там вилікували. Був нагороджений югославськими бойовими орденами. Писали про нього у партизанських газетах, вміщували фотографії. Це дуже допомогло, коли почали розбиратися з його справою у перевірконо-фільтраційній комісії після повернення на Батьківщину у сорок п'ятому році. Живими їх залишилося з тих, які тікали з концтабору, четверо, а було дванадцять. Усім чотирьом пощастило ще в тому розумінні, що радянська перевірна комісія прибула безпосередньо у розташування підрозділів визвольної армії Югославії, і югославські командири дали письмові відгуки про бойові та моральні якості колишніх радянських військовополонених, про участь їхню у партизанській боротьбі з фашистами.

Загалом, місяців через два після численних перевірок, опитувань, очних ставок, чекання, сподівань та відчаю Абуталіп Куттибаєв повернувся до свого Казахстану без поразки прав, але й без тих привілеїв, які належали демобілізованим. Абуталіп Куттибаєв не ображався. До війни він був учителем географії, тепер знову повернувся до своєї роботи. І тут у райцентрівській школі зустрів молоду вчительку початкових класів Заріпу. Трапляються такі випадки взаємного щастя, рідко, але трапляються. Не без цього в житті.

А тим часом відлунали у світі перші переможні роки. Слідом за тріумфом та радістю у повітрі замиготіли перші сніжинки «холодної війни». А потім подужчало. І стиснулися пружини післявоєнної свідомості у різних частинах світу, у різних больових точках...

На одному з уроків географії ця пружина спрацювала. Рано чи пізно, так чи інакше, тут чи в іншому місці, але це повинно було статися. Не з ним, то з кимось іншим, таким, як він.

Розповідаючи учням восьмого класу про європейську частину світу, Абуталіп Куттибаєв згадав про те, як одного разу вивезли їх з концтабору у Південно-Баварські Альпи на каменоломні і як звідти їм вдалося, обеззброївши охорону, втекти до югославських партизанів, розповідав, що він пройшов пів-Європи під час війни, бував на берегах Адріатичного та Середземного морів, добре знайомий з тією природою, з життям місцевого населення і що все це у підручнику неможливо описати. Учитель вважав, що цим збагачує предмет живими спостереженнями очевидця.

Його указка ходила по синьо-зелено-коричневій географічній карті Європи, вивішеній на шкільній дошці, його указка простежувала узвишшя, рівнини, ріки, торкаючись інколи тих місць, які снилися йому й досі ночами, де йшли бої день у день, багато літ та зим, і, можливо, указка торкнулася тієї невидимої точки, де пролилася його кров, коли збоку полоснула несподівано черга ворожого автомата і він повільно покотився по схилу, обагрюючи кров'ю траву та каміння, та червона кров могла б залити всю учбову карту, і йому навіть привиділося на мить, як розтікається по карті та червона кров, як запаморочилася тоді голова і потемніло, попливло в очах, як, перекидаючись, падали гори і він закричав, покликав на допомогу друга-поляка, з яким разом утікав минулого літа з баварських каменоломень: «Казиміре! Казиміре!» Але той його не чув, бо йому лише здавалося, що він гукає з усіх сил, а насправді він не зронив ні звуку і опритомнів тільки у партизанському госпіталі після переливання крові.

Розповідаючи учням про європейську частину світу, Абуталіп Куттибаєв дивувався собі, тому, що може після всього пережитого так діловито, так відчужено говорити тільки про те, що стосується елементарної шкільної географії.

І тут різко піднята рука на передній парті обірвала його розповідь:

— Агаю¹, виходить, ви були в полоні?

На нього дивилися з холодною ясністю жорсткі очі. Обличчя підлітка було злегка відкинута, він стояв по стойці «струнко», і на все життя запам'яталися чомусь його зуби, у нього був зворотний прикус — нижній ряд, виступаючи, перекривав верхній ряд.

— Так, а що?

— А чому ви не застрелилися?

— А навіщо потрібно було вбивати себе? Я й так був поранений.

— А тому, що неприпустимо здаватися у ворожий полон, є такий наказ.

— Чий наказ?

— Наказ згори.

— Звідки це тобі відомо?

— Я все знаю. У нас бувають люди з Алма-Ати, з Москви навіть приїздили. Виходить, ви не виконали наказу згори?

— А твій батько був на війні?

— Ні, він займався мобілізацією.

---

¹ А г а й — учитель,

— Тоді нам з тобою важко порозумітися. Можу тільки сказати, що іншого виходу у мене не було.

— Однаково ви повинні були виконати наказ.

— А ти чого прискіпуєшся? — З місця підвівся інший учень.— Наш учитель боровся разом з югославськими партизанами. Чого тобі треба?

— Однаково він повинен був виконати наказ! — категорично твердив той.

І тут клас загудів, луснула могильна тиша: «Повинен був!», «Не повинен!», «Міг!», «Не міг!», «Вірно!», «Неправильно!» Вчитель грюкнув кулаком об стіл:

— Припиніть розмови! Йде урок географії! Як я воював і що зі мною було, це знають кому належить і де треба. А зараз повернемося до нашої карти!

І знову ніхто з класу не побачив тієї невидимої точки, звідки знову полоснула збоку автоматна черга, і вчитель, який стояв з указкою біля дошки, повільно покотився по схилу, заливаючи своєю кров'ю синьо-зелено-коричневу карту Європи...

Через кілька днів його викликали до райвно. Там Куттибаєву без зайвих слів запропонували подати заяву про звільнення з роботи за власним бажанням: колишній військовополонений не мав морального права навчати підрастаюче покоління.

Довелося Абуталіпу Куттибаєву з Заріпою та первістком Даулом перебиратися в інший район, подалі від обласного центру. Влаштувалися в аульній школі. Заріпа, молода здібна вчителька, стала завучем. Але тут почалися події сорок восьмого року, пов'язані з Югославією. Тепер на Абуталіпа Куттибаєва дивилися не тільки як на колишнього військовополоненого, але й як на сумнівну особу, яка тривалий час перебувала в Югославії. І хоча він доводив, що тільки партизанів з югославськими товаришами, це не бралось до уваги. Всі розуміли і навіть співчували, але ніхто не осмілювався брати на себе будь-яку в цьому значенні відповідальність. Знову викликали до райвно, і знову повторилася історія з заявою про звільнення за власним бажанням...

Переїжджаючи ще багато разів з місця на місце, родина Абуталіпа Куттибаєва наприкінці п'ятдесят першого року, серед зим опинилася в сарозеках, на роз'їзді Боранли-Буранный...

У п'ятдесят другому році літо видалось спекотним надзвичайно. Земля пересохла, пропеклася до того, що навіть сарозекські ящірки не знали, куди подітися, прибігали, не боячись людей, на поріг,— горлянки в них відчайдушно колотилися, роти були широко розтулені, тільки б кудись сховатися від сонця. А коршаки

у пошуках прохолоди сягали не знати якої височини — їх неможливо було розгледіти простим оком. Тільки час від часу вони давали про себе знати різкими самотніми окликами і надовго замовкали потім у гарячому, тремтливому мареві.

Але служба залишалася службою. Поїзди йшли зі сходу на захід та з заходу на схід. Скільки поїздів розминулося на Боранли-Буранному. Ніяка спека не могла вплинути на рух транспорту по великій державній магістралі.

І все йшло своїм побитом. Працювати на коліях доводилося в рукавицях, голими руками не можна було доторкнутися ні до каміння, ні тим більше до заліза. Сонце стояло над головою розпеченою сковорідкою. Воду, як завжди, доставляли в цистерні, і доки вона прибувала на роз'їзд, ставала майже кип'яченою. Одежа згоряла на плечах за кілька днів. Взимку у найлютіші морози людині в сарозеках було, вважай, легше, ніж у таку спеку.

Буранний Єдигей намагався у ті дні підбадьорити Абуталіпа.

— Не завжди у нас таке літо. Просто рік такий нинішній, — виправдовувався він, наче сам був у тому винен. — Ще днів з п'ятнадцять, двадцять від сили, — і полегшає, спаде спека. Будь вона проклята, замучила всіх. А буває у нас тут, у сарозеках, в кінці літа перелом, одразу змінюється погода. І тоді всю осінь аж до самої зими благодать — прохолода стоїть, худоба тіла набирає. Здається мені — на те прикмети є, — у цьому році так повернеться. Так що потерпіль, осінь буде хороша.

— Виходить, гарантуєш? — питав посміхаючись Абуталіп.

— Можна сказати, майже.

— І за те спасибі. Ось я сиджу зараз наче в лазні. Та душа в мене не за себе болять. Ми з Заріпою витримаємо. Не таке доводилося терпіти. Дітей шкода... Дивитися не можу...

Діти боранлинців знемагали, морилися, з лиця спали, і нікуди було їх сховати від духоти та виснажливої спеки. І жодного деревця довкола, жодного струмка, таких необхідних дитячому світу. Навесні, коли сарозеки ожили і ненадовго зазеленіли довкола вибалки та привалки, ото вже було привілля діворі. Гралися в м'яча, у піжмурки, бігали в степ, ганялися за ховраками. Любо було слухати їхні голоси, що лунали далеко навкруги.

Літо поламало все. І дітей непосидючих зморила надмірна спека. Від неї вони ховалися в затінку під стінами будинків, виглядаючи звідти лише коли проходили поїзди. Це було їхньою розвагою — лічили, скільки поїздів пройшло в один бік та скільки у другий, скільки в них пасажирських вагонів і скільки товарних. А коли пасажирські состави, проходячи через роз'їзд, притишували хід, дітям здавалося, що вже ось оцей поїзд

зупиняться, і вони бігли навздогін, задихалися, затулялися рученятами від сонця, можливо, наївно сподіваючись поїхати геть із цього пекла, і важко було дивитися, з якою заздрістю і недитячим смутком малюки-боранлинці дивилися вслід пробігаючим вагонам. Пасажири у тих навстіж розчинених вагонах з розчиненими широко вікнами і дверима теж божеволіли від задухи, смороду й мух, але вони були хоч упевнені, що через кілька діб опиняться там, де прохолодні ріки та зелені ліси.

За дітей вони всі переживали того літа, всі дорослі, батьки й матері, але те, чого це коштувало Абуталіпу, розумів, крім Заріпи, мабуть, тільки він, Єдигей. Із Заріпою саме й відбулася в них перша розмова про це. У тій розмові трохи прояснилося ще дещо у долях цих двох.

Працювали вони того дня на лінії, гравій підновляли на полотні. Розкидали щебінь, підсовували його в люфти під шпали та рейки і тим самим укріплювали насип, що оповзав від вібрації. Робити це треба було уривками, у проміжках між проїжджаючими поїздами. Довга, втомлююча в таку спеку робота. Десь під полудень Абуталіп узяв спорожнілий бідон і пішов, як він сказав, по гарячу воду до цистерни у тупику і заодно поглянути, як там діти.

Він пішов по шпалах швидко, незважаючи на спеку. Поспішав скоріше до дітей, йому було не до себе. Вилиняла майка невиразного брудного кольору висіла, обтягнувши кістляві плечі, на голові пожухлий бриль, штани теліпалися на схудлому тілі, на ногах розбиті робочі черевики без шнурків. Він ішов, човгаючи підшвами по шпалах, ні на що не звертаючи уваги. Коли ззаду з'явився поїзд, то навіть не оглянувся.

— Гей, Абуталіпе, зійди з колії! Ти що, оглух?! — гукнув Єдигей.

Але той не розчув. І тільки коли паровоз дав гудок, спустився вниз до укусу, але й тоді не глянув на состав, який мчав повз нього. І не бачив, як погрожував йому кулаком машиніст.

На війні, у полоні, чоловік не посивів, молодшим, звичайно, був, на фронт ішов дев'ятнадцятирічним, молодшим лейтенантом. А того літа сивина пішла. Сарозекська. Причому швидко замиготіла непроханою білизнаю то там, то тут у цупкій, густій гривастій чуприні і на скронях почала переважати, посивіли скроні. У добрі часи бути б йому гарним, ставним чоловіком. Високе чоло, з орлиним носом, кадикастий, з міцним ротом і видовженими очима, він був гарний, високого зросту. Заріпа гірко підсміювалася: «Не пощастило тобі, Абу, ти повинен був Отелло грати на сцені». Абуталіп усміхався: «Тоді я тебе придушив би як останній ідіот, навіщо це тобі потрібно?»

Уповільнена реакція Абуталіпа на поїзд, що наздоганяв ззаду, серйозно стривожила Єдигея.

— Ти сказала б йому, чого ж він так, — напівдорікаючи, мовив він Заріпі. — Машиніст не відповідатиме, не можна ходити по коліях. Та справа не в цьому. Навіщо так ризикувати?

Заріпа важко зітхнула, втираючи рукавом піт з розжареного почорнілого обличчя.

— Боюсь я за нього.

— А що?

— Боюсь, Єдике. Що нам приховувати від тебе. Карається він і за дітей, і за мене. Адже коли я виходила заміж, не послухалася рідних. Старший брат мій, той аж заходився, кричав: «Довіку каятимешся, дурепо! Ти не заміж виходиш, а на нещастя йдеш, і діти твої, і діти твоїх дітей, ще не народившись, уже приречені бути нещасними. А твій коханий, коли в нього є голова на плечах, не сім'ю повинен заводити, а повіситися. Це найкращий вихід для нього!» А ми вчинили по-своєму. Сподівалися: закінчилася війна, які рахунки у живих і мертвих? Ми від усіх трималися осторонь, і від його, і від моїх родичів. А останній раз, ти уявляєш, брат сам написав заяву, що він попереджав мене, заперечував проти нашого шлюбу. І що він нічого спільного не має ні зі мною, ні тим більш з такою особою, яка перебувала тривалий час за кордоном, як Абуталіп Куттибаєв. Ну, після цього знову почалося. Куди не поткнемося, скрізь нам відмовляють, а ось тепер ми тут, далі нікуди...

Вона замовкла, запекло підгрібаючи битий гравій під шпали. Попереду знову показався состав. Вони зійшли з колії, забираючи з собою лопати і ноші.

Єдигей відчував, що повинен чимсь допомогти, коли люди у такому становищі. Але він не міг нічого змінити, лихо було далеко за межами його сарозеків.

— Ми тут живемо вже багато років. І ви звикнете, пристосуєтесь. А жити треба, — підкреслив він, дивлячись їй в обличчя, і подумав: «Та-ак, гіркий сарозекський хліб. Коли приїхали взимку, білолиця була ще, а тепер обличчя як земля, — відзначав він, жалкуючи за її красою, — вона марніла на очах. — Волосся яке було — вигоріло, навіть вії опалило сонцем. Губи потріскалися. Зовсім погано їй. Не звикла до такого життя. Однак тримається, не відступає. А куди тепер відступати — двоє дітей. Однаково молодець...»

Тим часом, звихрюючи пекуче застоєне повітря, проторохкотів по колії, мов гаряча автоматна черга, новий состав. Вони знову піднялися з інструментом на полотно — працювати далі.

— Послухай-но, Заріпо,— сказав Єдигей, намагаючись якось укріпити її дух, примирити з реальністю.— Для дітей тут, звичайно, тяжко, не заперечую. У самого, як погляну на діток наших, серце болить. Але ж не довіку спека кілком стоятиме. Спаде. А потім, коли подумати, ви тут не самі, у сарозеках, люди є довкола, ми є, зрештою. Що ж тепер побиватися,— так сталося в житті.

— Ось я й кажу про це йому, Єдикє. Адже я намагаюся повсякому не зронити й слова непотрібного. Я ж розумію, як йому.

— І правильно робиш. Я про це й хотів сказати тобі, Заріпо. Нагоди чекав. Та ти сама все знаєш. Просто до слова прийшлося. Вибач.

— Буває, звичайно, несила. І себе шкода, і його шкода, а дітей ще більше. Хоча й він ні в чому не винен, а відчуває себе винним, що завіз нас сюди. І змінити нічого не може. Що й казати, у наших краях, серед алатауських гір та рік, зовсім інше життя і клімат зовсім інший. Дітей хоча б на літо могли б відправити туди. Але до кого? Старих у нас немає, рано повмирали. Брати, сестри, родичі... Їх теж важко судити, їм це зовсім ні до чого. І раніше уникали нас, а тепер і зовсім. Навіщо їм наші діти? От і мучимося, боїмося, що на все життя застрянемо тут, хоча вголос про це не говоримо. Але ж я бачу, як йому... Що нас чекає попереду, одному богу відомо...

Вони важко замовкли. І потім уже не поверталися до цієї розмови. Працювали, пропускали поїзди по колії і знову бралися до роботи. А що залишалось? Як ще було втішити, як допомогти їм у їхньому горі? «Звичайно, з торбами не підеш,— думав Єдигей,— жити їм буде на що, удвох працюють. Силою їх начебто ніхто не ув'язнював, а виходу їм звідси немає ніякого. Ні завтра, ні післязавтра».

І ще дивувався Єдигей самому собі, своїй образі та гіркоті за цю родину, наче їхня історія стосувалася особисто його. Хто вони йому? Міг же він сказати собі — справа ця не його розуму, йому, власне, що? Та й хто він є такий, щоб судити та рядити про недозволені йому речі? Трудяга, степовик, яким немає ліку на світі, чи ж йому гніватися, чи ж йому обурюватися, тривожити свою совість питаннями, що справедливе і що несправедливе в житті. Адже напевне там, звідки все це походить, знають у тисячу разів більше, ніж він, Буранний Єдигей. Там видніше, ніж йому тут, у сарозеках. Чи то його клопоти? І все-таки не міг заспокоїтися. А чомусь більше страждав він душею за неї, Заріпу. Його дивували й скоряли її відданість, витримка, її відчайдушний опір незгодам. Вона була схожа на пташину, яка намагалася крилами затулити гніздо від бурі. Адже інша

поплакала б, поплакала та й скорилася, вклонилася б рідні. А вона розплачувалася нарівні з чоловіком за минуле війни. І саме ця обставина над усе й наперекір усьому непокоїла Єдигея, адже сам він нічим не міг захистити ні її дітей, ні її чоловіка... Бували потім хвилини, коли він гірко шкодував, що долі завгодно було оселити цю родину на Боранли-Буранному. Навіщо йому ці переживання? Не знав би, не відав нічого такого і жив би спокійно, як раніше...

6

У другій половині дня на Тихому океані на південь від Алеутів заворушилися хвилі. Південно-східний вітер, що виник з низин Американського материка, поступово набирив сили і поступово уточнював, зміцнював свій напрямок. І вода прийшла у рух на величезному відкритому просторі, важко похитуючись, спліскуючи та все частіше вкладаючи хвилі поряд, грядями одну до одної. Це віщувало коли не шторм, то тривале хвилювання.

Для авіаносця «Конвенція» такі хвилі у відкритому океані не становили небезпеки. Іншого разу він і не подумав би змінювати своє положення. Але оскільки з хвилини на хвилину чекали посадки на палубу літаків особливоуповноважених комісій, які терміново поверталися після консультацій з вищими інстанціями, авіаносець вирішив розвернутися проти вітру, щоб зменшити бокову хитавицю. Все пройшло нормально. Спочатку сів сан-франциський, а потім владивостоцький лайнер.

Комісії повернулись у повному складі, однаково мовчазні й стурбовані. За п'ятнадцять хвилин вони вже сиділи за столом закритої наради. За п'ять хвилин після початку роботи комісій у космос, на борт орбітальної станції «Паритет» було надіслано для передачі паритет-космонавтам 1-2 та 2-1 у Галактику Держателя термінову шифровану радіограму: «Космонавтам-контролерам 1-2 та 2-1 орбітальної станції «Паритет». Попередити паритет-космонавтів 1-2 та 2-1, які перебувають за межами Сонячної системи, не чинити ніяких дій. Залишатися на місці до особливої вказівки Обценупру».

Після цього, не гаючи жодної хвилини, особливоуповноважені комісії приступили до викладення своїх позицій та пропозицій сторін щодо вирішення космічної кризи...

Авіаносець «Конвенція» стояв проти вітру серед нескінченно набігаючих тихоокеанських хвиль. Ніхто у світі не знав, що на його борту в цей час вирішувалася глобальна доля планети...

Поїзди у цих краях йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів.

У цих краях будь-які відстані вимірювалися стосовно залізниці, наче від Грінвіцького меридіану...

А поїзди йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

Залишалося ще години зо дві шляху до кладовища Ана-Бейїт. Похоронна процесія рухалася у тому самому порядку. Вказуючи напрямом, попереду поважно сидів на верблюді Буранний Єдигей. Його Каранар все так само йшов у голові розгонистою невтомною ходою, слідом поспішали по ціліні трактор з причепом, в якому поряд з покійним Казангапом самотньо та терпляче сидів його зять, чоловік Айзади, і за ними — екскаватор «Беларусь». А збоку, то забігаючи наперед, то відстаючи, то зупиняючись з якоїсь важливої причини, біг все так само діловито та впевнено рудий грудастий пес Жолбарс.

Сонце припікало, здіймаючись до зеніту. Позаду залишилася більша частина відстані, а великі сарозеки відкривали очам за кожною грядою все нові й нові пустельні землі, які простилалися щоразу аж до лінії горизонту. Великим було степове привілля. Колись у цих місцях проживали недоброї пам'яті жуаньжуани, зайти, які захопили на тривалий час майже всю сарозекську округу. Жили у цих місцях і інші кочові народи, і між ними тривали постійні війни за випаси і колодязі. То одні брали гору, то інші. Але і переможці, і переможені однаково залишалися у цих самих межах, одні потіснившись, інші збільшивши свої території. Єлізаров казав, що за сарозеки як життєвий простір варто було боротися. Тоді тут випадало більше дощів і навесні, і восени. Трав вистачало на багато стад великої та дрібної худоби. Тоді тут проходили купці і відбувалися торги. Але потім клімат начебто різко змінився — перестали випадати дощі, пересохли колодязі, вичерпався підніжний корм. І розійшлися зайшли на сарозеки народи і племена хто куди, а жуаньжуани взагалі зникли. Рушили до Еділю — так називалася тоді Волга, — і невідомо де поділися в приєдильській стороні. Ніхто не знав, звідки вони прийшли, і ніхто не дізнався, де вони поділися. Розповідали, що спостигло їх прокляття — коли переходили скопом Едиль узимку, крига на ріці раптом розсунулася, і всі вони разом з табунами і стадами пішли під кригу...

Корінні сарозекці — казахські номади — і в ті часи не залишили свого краю, трималися у тих місцях, де вдавалося добути воду у заново прокопаних колодязях. Але найбільш пожвавле-

ний для сарозеків час співпав з післявоєнними роками. З'явилися автомашини — водовози. Один водовоз, якщо водій добре знав місцевість, міг обслужити три-чотири відгінних стійбища. Орендатори пасовищ у сарозеках — колгоспи та радгоспи суміжних областей — подумували вже про обладнання постійних сарозекських баз для відгонного тваринництва. Прикидали, приміряли, як і в що обійдуться господарствам такі споруди. І добре, що не поспішили. Непомітно й непримітно виникло у околицях Ана-Бейіту місто без назви — Поштовий ящик. Так і казали — поїхав до Поштового ящика, був у Поштовому ящику, купили в Поштовому ящику, бачив у Поштовому ящику... Поштовий ящик зростав, розбудовувався, зачинався для сторонніх. Асфальтована дорога зв'язувала його з одного боку з космодромом, з другого — з залізничною станцією. З того й почалося нове індустріальне заселення сарозеків. Від усього минулого у тій стороні тільки й залишилося кладовище Ана-Бейіт на двох суміжних, мов верблюдячі горби, пагорках-близнятах — Егіз-Тюбе, найбільш шановане місце поховання у всій сарозекській окрузі. У старі часи ховати сюди привозили інколи з таких далеких куточків, що доводилося людям ночувати у степу. Зате нащадки похованих на Ана-Бейіті законно пишалися тим, що виявили пам'яті пращурів особливу почесь. Тут ховали найбільш шанованих та відомих людей, які довго жили, багато знали, здобули добру славу словом і ділом. Єлізаров, той усе знав, називав це місце сарозекським пантеоном.

Сюди й наближалася того дня дивна, супроводжувана собакою, верблюдо-тракторна похоронна процесія з залізничного роз'їзду Боранли-Буранный.

Кладовище Ана-Бейіт мало свою історію. Переказ починався з того, що жуаньжуани, які захопили сарозеки у минулі віки, винятково жорстоко поводитися з полоненими воїнами. При нагоді вони продавали їх у рабство у сусідні краї, і це вважалося щасливим виходом для полоненого, бо проданий раб рано чи пізно міг утекти на батьківщину. Жахлива доля чекала на тих, кого жуаньжуани залишали у себе в рабстві. Вони знищували пам'ять раба страшною мукою — одяганням на голову жертви ширі. Звичайно ця участь спіткала молодих хлопців, захоплених у боях. Спочатку їм начисто виголювали голову, старанно вискрібали кожну волосинку під корінь. На той час, коли закінчували голити голову, досвідчені забійники-жуаньжуани забивали поблизу матереого верблюда. Оббілюючи верблюдючу шкуру, насамперед відділяли її найважчу, цупку вийну частину. Поділивши вью на шматки, її одразу ж у розпареному вигляді одягали на виголені голови полонених пластирями, що вмить

прилипали — на зразок сучасних шапочок для плавання. Це й означало одягти ширі. Той, кого піддавали такій процедурі, або помирав, не витримавши мук, або позбавлявся на все життя пам'яті, перетворюючись на манкурта — раба, який не пам'ятає свого минулого. Війної шкури одного верблюда вистачало на п'ять-шість ширі. Після одягання ширі кожного приреченого заковували дерев'яною шийною колодою, щоб він не міг торкнутися головою землі. У цьому вигляді їх відвозили подалі від людних місць, щоб не долинали даремно їхні несамовиті крики, і кидали там у відкритому полі, зі зв'язаними руками та ногами, на сонці, без води і без їжі. Мука тривала кілька діб. Лише посилені дозори стерегли у певних місцях підходи на випадок, якщо одноплемінники полонених спробували б виручити їх, поки вони живі. Але такі спроби робилися дуже рідко, бо у відкритому степу завжди помітні будь-які пересування. І коли згодом долинала чутка, що жуаньжуани перетворили якогось чоловіка на манкурта, то навіть найближчі люди не прагнули врятувати чи викупити його, бо це означало повернути собі опудало колишньої людини. І тільки одна мати найманська, яка залишилась у переказі під іменем Найман-Ана, не змирилася з участю сина. Про це розповідає сарозекська легенда. І звідси назва кладовища Ана-Бейт — Материнський супокій.

Кинуті у полі на жахливу муку у більшості своїй гинули під сарозекським сонцем. Живими залишалися один або два манкурти з п'яти-шести. Гинули вони не з голоду і навіть не від спраги, а від нестерпних, нелюдських мук, яких завдавала сира верблюдяча шкура. Невблаганно зменшуючись під променями пекучого сонця, ширі стискувало голену голову раба, мов залізний обруч. Уже на другу добу починало проростати виголене волосся мучеників. Жорстке та пряме азіатське волосся часом вrostало у сирицю, у більшості ж випадків, не знайшовши виходу, волосся загиналося і знову входило кінцями у шкіру голови, завдаючи ще більших страждань. Останні випробування супроводжувалися цілковитим помутнінням розуму. Лише на п'яту добу жуаньжуани приходили перевірити, чи вижив хтось із полонених. Якщо заставляли живим хоча б одного із закатованих, то вважалося, що мети досягнуто. Такого напували водою, звільняли від кайданів і з часом повертали йому силу, ставили на ноги. Це й був раб-манкурт, насильно позбавлений пам'яті і тому дуже цінний, вартий десяти здорових невільників. Існувало навіть правило — у випадку вбивства раба-манкурта у міжусобних сутичках викуп за такий збиток встановлювався втричі більший, ніж за життя вільного одноплемінника.

Манкурт не знав, хто він, якого роду-племені, не відав свого імені, не пам'ятав дитинства, батька-матері — словом, манкурт не відчував себе людською істотою. Позбавлений розуміння власного «я», манкурт з господарської точки зору мав цілий ряд переваг. Він був як безсловесна тварина і тому був абсолютно покірний і безпечний. Він ніколи не думав про втечу. Для кожного рабовласника найстрашніше — повстання раба. Кожен раб потенційно бунтівник. Манкурт був єдиним свого роду винятком — йому були чужі прагнення до бунту, до непокори. Він не відав таких пристрастей. І тому не було необхідності стерегти його, тримати охорону і тим більше підозрювати у таємних помислах. Манкурт, як собака, визнавав тільки своїх хазяїв. З іншими він не вступав у спілкування. Всі його помисли зводилися до потамування голоду. Інших турбот він не знав. Зате доручену йому роботу виконував сліпо, старанно, неухильно. Манкуртів звичайно примушували виконувати найбруднішу, найважчу роботу, або ж приставляли до найнуднішого, обтяжливого заняття, що вимагало тупої терплячості. Тільки манкурт міг витримати в самоті нескінченну глушину та безлюддя сарозеків, перебуваючи постійно при відгонному верблюдючому стаді. Він один так далеко в степу замінював багатьох працівників. Треба було тільки постачати йому харчі — і тоді він беззмінно перебував при ділі взимку і влітку, його не обтяжувало здичавіння, він не скаржився на незгоди. Повеління хазяїна для манкурта було над усе. А для себе, крім їжі та обносків, щоб тільки не замерзнути у степу, він нічого не вимагав...

Набагато легше зняти полоненому голову або завдати йому будь-якої іншої шкоди, щоб настрахати, ніж відбити людині пам'ять, зруйнувати в ній розум, вирвати коріння того, що відбувається з людиною до останнього подиху, залишаючись його єдиним здобутком, яке відходить разом з ним і недоступне для інших. Але кочові жуаньжуани, які винесли зі своєї дрімучої історії найжорстокіший вид варварства, посягнули і на цю потаємну сутність людини. Вони знайшли спосіб відбирати у рабів їхню живу пам'ять, завдаючи тим самим людській натурі найважчого з усіх мислимих і немислимих злочинів. Адже не випадково, голосячи за сином, перетвореним на манкурта, Найман-Ана мовила у нестямному горі та відчаї:

«Коли пам'ять твою відторгли, коли голову твою, дитя моє, стискували, мов горіха кліщами, стягуючи череп повільним коміром всихаючої шкіри верблюдючої, коли обруча невидимого на голову насадили так, що очі твої з орбіт вилазили, налиті сукровицею жаху, коли на бездимному вогнищі сарозеків передсмертна спрага тебе мордувала і з неба й краплини не впало на губи,

чи стало сонце, яке дарує усім життя, для тебе ненависним, осліплім світлом, найчорнішим серед усіх світил на світі?

Коли роздирав тебе біль, твій крик несамовито стояв серед пустелі, коли ти волав і метався, звертаючись до бога вдень, уночі, коли ти допомоги чекав від мирного неба, коли, задихаючись у блювотині, що вивергалася муками плоті, і корчачись у мерзенному лайні, що витікало з тіла, перекрученого в судомі, коли ти згасав у смороді тому, втрачаючи розум, і тебе з'їдала хмара мушина,— чи прокляв ти з останніх сил бога, який сотворив усіх нас у покинутому ним самим світі?

Коли морок затемнення застилав назавжди знівечений тортурами розум, коли пам'ять твоя, розбита силою, невідворотно втрачала зв'язок минулого, коли забував ти у диких метаннях материн погляд, гомін річки під горою, де грався ти влітку, коли ім'я своє та ім'я батькове ти втратив у поверженій свідомості, коли обличчя людей, серед яких ти виріс, померкли й ім'я дівчини померкло, яка тобі всміхалася сором'язливо,— хіба не прокляв ти, падаючи у безодню безпам'ятства, матір свою страшним прокляттям за те, що посміла зачати тебе у чреві і народити на світ божий для цього дня?..»

Історія ця відносилася до тих часів, коли, витіснені з південних меж кочової Азії, жуаньжуани ринули на північ і, надовго заволодівши сарозеками, вели безперервні війни з метою розширення володінь та захоплення рабів. Найперше, користуючись раптовістю нашествия, у землях, які прилягали до сарозеків, вони взяли багато полонених, серед них жінок та дітей. Усіх їх погнали в рабство. Але опір чужоземному нашествю зрис. Почалися запеклі сутички. Жуаньжуани не збиралися йти з сарозеків, а навпаки, прагнули міцно утвердитися в цих обширних для степового скотарства краях. Місцеві племена не мирилися з такою втратою і вважали своїм правом та обов'язком рано чи пізно прогнати загарбників. Як би там не було, великі та малі битви йшли з перемінним успіхом. Але і в цих виснажливих війнах були моменти затишшя.

Під час одного такого затишшя купці, які прийшли з караваном товарів у найманські землі, розповідали, сидячи за чаєм, як минули вони сарозекські степи без особливих перешкод біля колодязів з боку жуаньжуанів і згадали про те, що зустріли у сарозеках одного молодого пастуха при великому верблюдячому стаді. Купці почали з ним розмову вести, а він виявився манкуртом. З виду здоровий, і не подумаєш ніяк, що таке з ним зроблено. Певне, не гірший за інших був колись, і балакучий, і кмітливий, і сам зовсім молодий ще, тільки-тільки вуса пробиваються, на обличчі непоганий, а перекинешся словом — ніби вчो-

ра народився на світ, не пам'ятає, бідолаха, не знає ні імені свого, ні батька, ні матері, ні того, що з ним зробили жуаньжуани, звідки сам родом, теж не знає. Про що не запитаєш, мовчить, відповідь тільки «так», «ні» і весь час за шапку тримається, міцно натягнену на голову. Хоч і гріх, але й з каліцтва люди сміються. На цих словах посміялися з того, що, виявляється, бувають такі манкурти, у яких верблюдяча шкура місцями назавжди приростає до голови. Для такого гірше за будь-яку кару, коли налякати: давай, мовляв, відпаримо твою голову. Битиметься, мов дикий кінь, а до голови не дасть доторкнутися. Такі шапки не скидають ні вдень, ні вночі, у шапці сплять... І однак, вели далі гості, дурень дурнем, але роботу свою манкурт пильнував — пильно стежив, поки караванщики не від'їхали далеенько від того місця, де бродило його стадо верблюдів. А один погонщик вирішив розіграти на прощання того манкурта:

— Дорога далека в нас попереду. Кому вітання передати, якій красуні, у якій стороні? Кажі, не приховуй. Чуєш? Може, хустку передати від тебе?

Манкурт довго мовчав, дивлячись на погонщика, а потім зронив:

— Я щодня дивлюся на місяць, а він на мене. Але ми не чуємо один одного... Там хтось сидить...

При цій розмові була присутня у юрті жінка, яка наливала чай купцям. То була Найман-Ана. Під цим іменем залишилася вона у сарозекській легенді.

Найман-Ана виду не подала при заїжджих гостях. Ніхто не помітив, як дивно вразила її раптом ця звістка. Їй хотілося детальніше розпитати купців про того молодого манкурта, але саме цього вона злякалася — довідатися більше, ніж було сказано. І зуміла промовчати, приглушити в собі тривогу, що раптом виникла, мов скрикнула поранена пташка... Тим часом мова в колі зайшла про щось інше, нікому вже діла не було до нещасного манкурта, мало які випадки трапляються в житті, а Найман-Ана все намагалася потамувати страх, що охопив її, вгамувати тремтіння у руках, ніби вона справді придушила ту пташку, яка скрикнула, у собі, і тільки ще нижче опустила на обличчя чорну жалобну хустку, що стала давно вже звичною на її посивілій голові.

Караван торговців незабаром пішов своєю дорогою. І тієї безсонної ночі Найман-Ана зрозуміла, що вона не заспокоїться, поки не розшукає у сарозеках того пастуха-манкурта і не переконається, що то не її син. Обтяжлива, жахлива думка ця знову оживила у материнському серці сумнів, що давно зачаївся у неясному передчутті, сумнів у тому, що син поліг на полі бою...

І краще, звичайно, було двічі поховати його, ніж отак терзатися, відчуваючи невідступний страх, невідступний біль, невідступний сумнів.

Її сина було вбито в одній битві з жуаньжуанами у сарозекській стороні. Чоловік загинув за рік до того. Відомою, уславленою людиною був серед найманів. Потім син вирушив з першим походом, щоб помститися за батька. Убитих не можна залишати на полі бою. Родичі зобов'язані були привезти його тіло. Але зробити це виявилось неможливим. Багато хто у тій великій сутичці бачив, коли зішлись з ворогом впритул, як він упав, син її, на гриву коня і кінь, гарячий та переляканий гомоном битви, поніс його геть. І тоді він звалився з сідла, але нога застрягла у стремені, і він повис за мертво збоку коня, а кінь, очманівши від того ще більше, поволік на всьому скаку його бездиханне тіло у степ. Як на те, кінь пустився бігти у ворожий бік. Незважаючи на запеклий кровопролитний бій, де кожен мав битися, двоє одноплемінників кинулися навздогін, щоб вчасно перехопити коня й забрати тіло загиблого. Однак із загону жуаньжуанів, який перебував у засідці в яру, кілька верхових косоплетів із криками кинулися навперейми. Один з найманів був убитий одразу стрілою, а другий, тяжко поранений, повернув назад, ледве прискакав до своїх рядів і тут звалився на землю. Випадок цей допоміг найманам вчасно виявити у засідці загін жуаньжуанів, який готувався завдати удар з флангу у найвирішальніший момент. Наймани спішно відступили, щоб перегрупуватися і знову ринуться у бій. І, звичайно, нікому вже не було діла до того, що сталося з їхнім молодим ратником, з сином Найман-Ани... Поранений найман, той, який устиг прискакати до своїх, розповідав потім, що, коли вони ринулися за ним услід, кінь, який поволік її сина, швидко зник з виду у невідомому напрямку...

Кілька днів підряд виїздили наймани на пошуки тіла. Але ні самого загиблого, ні його коня, ні його зброї, ніяких інших слідів виявити не змогли. У тому, що він загинув, ні в кого не залишалось сумніву. Навіть коли він був поранений, за ці дні він помер би у степу від спраги або стік би кров'ю. Погорювали, поголосили, що їхній молодий одноплемінник залишився непохований у безлюдних сарозеках. Це було ганьбою для всіх. Жінки, які голосили в юрті Найман-Ани, дорікали своїм чоловікам та братам, плачучи:

— Розклювали його стерв'ятники, розтягли його шакали. Як же смієте ви після цього ходити у чоловічих шапках на головах!..

І потяглися для Найман-Ани порожні дні на спорожнілій землі. Вона розуміла, на війні люди гинуть, але думки про те, що

син залишився покинутий на полі брані, що тіло його не поховане, не давали їй миру та спокою. Терзалася мати гіркими, нескінченними думами. І нікому було їх висловити, щоб полегшити горе, і ні до кого було звернутися, крім як до самого бога...

Щоб заборонити собі думати про це, вона повинна була переконатися на власні очі у тому, що син був мертвий. Хто тоді міг би заперечувати повеління долі? Над усе бентежило її те, що зник безслідно кінь сина. Коня не було вбито, кінь з переляку втік. Як будь-який табунний кінь, рано чи пізно він повинен був повернутися до рідних місць і притягти з собою труп вершника на стремені. І тоді, яким би страшним те не було, викричалася б, виплакалася, наголосилася б вона над останками і, роздираючи обличчя нігтями, все сказала б про себе, бідолашну й прокляту, так, щоб млосно зробилося богу на небі, коли тільки тямить він іносказання. Зате ніяких сумнівів не тримала б у душі і до смерті готувалася б з холодним розумом, чекаючи її у будь-яку годину, не чіпляючись, не затримуючись навіть подумки, щоб продовжити своє життя. Але тіла сина так і не знайшли, а кінь не повернувся. Сумніви мучили матір, хоча одноплемінники почали поступово забувати про це, бо всі втрати з часом притуплюються і забуваються... І тільки вона, мати, не могла заспокоїтися і забути. Думки її кружляли все по тому ж колу. Що сталося з конем, де залишилися зброя, зброя — по них хоча б якоюсь мірою можна було б встановити, що сталося з сином. Адже могло бути й так, що коня перехопили жуаньжуани десь у сарозеках, коли він уже вибився з сил і дав себе впіймати. Зайвий кінь з доброю зброєю теж здобич. Як же тоді вчинили вони з її сином, що волочився на стременах, — закопали у землю чи кинули на розтерзання степовій звірині? А що, коли раптом він був живий, ще живий якимось дивом? Добили вони його і тим обірвали його муки, чи кинули конати у чистім полі, чи, може?.. А раптом?..

Кінця не було сумнівам. І коли заїжджі купці обмовилися за чаєм про молодого манкурта, який зустрівся їм у сарозеках, не підозрювали вони, що тим самим кинули іскорку у наболілу душу Найман-Ани. Серце її захололо у тривожному передчутті. І думка, що то міг виявитися її зниклий син, усе більше, все настійніше, все дужче оволодівала її розумом та серцем. Мати зрозуміла, що не заспокоїться, поки, розшукавши та побачивши того манкурта, не переконається, що то не її син.

У тих напівстепових передгір'ях на літніх стоянках найманів протікали невеликі кам'янисті річки. Всю ніч прислухалася Найман-Ана до дзюрчання проточної води. Про що говорила їй

вода, так мало співзвучна її збентеженому духу? Заспокоєння хотілося. Наслухатися, насититися звуками протікаючої вологи, перш ніж вирушити у глуху безмовність сарозеків. Мати знала, як небезпечно та ризиковано вирушати у сарозеки самій, проте не бажала говорити хоча б кому-небудь про задумане. Ніхто цього не зрозумів би. Навіть найближчі родичі не схвалили б її намірів. Як можна вирушати на пошуки давно вбитого сина? І коли завдяки якійсь випадковості він залишився живий і перетворений на манкурта, то тим більше безглуздо розшукувати його, даремно надривати серце, бо манкурт лише зовнішня оболонка, опудало колишньої людини...

Тієї ночі напередодні виїзду кілька разів виходила вона з юрти. Довго вдивлялася, прислухалася, намагалася зібратися з думками. Опівнічний місяць стояв високо над головою у безхмарному небі, обливаючи землю рівним молочно-блідим світлом. Безліч білих юрт, розкиданих у різних місцях по підніжжях відвалів, були схожі на зграї великих птахів, які заночували тут, біля берегів гомінких річечок. Поряд з аулом, там, де розташувалися овечі обори, і далі, у вибалках, де паслися табуни коней, вчувався собачий гавкіт і нерозбірливі голоси людей. Але над усе хвилювали Найман-Ану перегуки дівчат, які співали, не заснаючи біля обор з ближнього краю аулу. Сама колись співала цих нічних пісень... У цих місцях стояли вони щоліта, скільки пригадує, як привезли її сюди нареченою. Все життя минуло у цих місцях: і коли людно було в родині, коли ставили вони тут одразу чотири юрти — одну кухонну, одну для гостей і дві жилих — і потім, після нашествия жуаньжуанів, коли залишалася одна...

Тепер і вона покидала свою самотню юрту... Ще вчора спрядилася в дорогу. Запаслася їжею і водою. Води брала побільше. У двох бурдюках везла воду на випадок, якщо не одразу вдасться відшукати колодязі у сарозекських місцях... Ще вчора стояла на приколі поблизу від юрт верблюдиця Акмая. Надія та супутниця її. Чи могла б вона відважитися вирушити у сарозекську глушину, якби не покладалася на силу і прудкість Акмаї! Того року Акмая залишалася ялова, відпочивала після двох родів і була у чудовій верховій формі. Сухорлява, з міцними довгими ногами, з пружними подошвами, ще не розчовганими від непомірних тягарів та старості, з міцними двома горбами і гарно посадженою на мускулистій шиї сухою, доладною головою, з рухливими, мов крильця метелика, легкими ніздрями, які хапливо забирали повітря на ходу, біла верблюдиця Акмая варту була цілого стада. За таку скороходку у розквіті сил давали десятки голів гульового молодняка, щоб потомство від неї пі-

шло. То був останній скарб, золота матка у руках Найман-Ани, остання пам'ять її колишнього багатства. Все інше розійшлося, мов пил, змитий з рук. Борги, сороковини та річні аші — поминки за загиблими... По сину, на пошуки якого зібралася вона, від передчуття, від непомірної туги та горя, теж уже були справлені нещодавно останні поминування при великому напливі народу, всіх найманців ближньої округи.

На світанку Найман-Ана вийшла з юрти вже готова в дорогу. Вийшовши, зупинилася, притулилася до дверей і замислившись, окинула поглядом аул, що спав іще, перед тим як полишити його. Ще струнка, видно, колись гарна, Найман-Ана була підперезана, як і належало у далеку дорогу. На ній були чоботи, шаровари, камзол без рукавів поверх плаття, на плечах вільно звисав плащ. Голову вона пов'язала білою хусткою, стягнувши кінці на потилиці. Так вона вирішила, роздумуючи вночі, — вже коли сподівається побачити сина живим, то до чого жалоба? А якщо не збудеться надія, то й потім устигне обмотати голову вічною чорною хусткою. Сутінки ранку на той час приховували посивіле волосся і печать глибокої печалі на обличчі матері — зморшки, що глибоко проборонували сумне чоло. На її очі навернулися сльози в ту мить, і вона тяжко зітхнула. Чи думала, чи гадала, що їй таке доведеться пережити. Але потім зібралася з духом. «Ашвадан ля ілля хіль алла», — прошепотіла вона перший рядок молитви (немає бога крім бога) і з тим рішуче попрямувала до верблюдиці, осадила її на підігнуті коліна. Огризаючися звично для острашки, неголосно покрикуючи, Акмая поволі опустилася грудьми на землю. Швидко перекинувши сакви через сідло, Найман-Ана вилізла верхи на верблюдицю, понукнула її, і та підвелася, випрямляючи ноги і піднімаючи одразу хазяйку високо над землею. Тепер Акмая збагнула — її чекає дорога...

Ніхто в аулі не знав про виїзд Найман-Ани, і, крім заспаної, весь час позіхаючої зовиці, яка слугувала їй, ніхто Найман-Ани не проводжав. Служниці вона ще звечора сказала, що поїде до своїх торкунів — родичів по дівочтву — погостювати і що звідти, якщо будуть паломники, вирушить разом з ними у кипчакські землі вклонитися храму святого Ясаві...

Вона виїхала дуже рано, щоб ніхто не набридав розпитуваннями. Віддалившись від аулу, Найман-Ана звернула у бік сарозеків, неясна далечінь яких ледве вгадувалася у непорушній порожнечі попереду...

Поїзди у цих краях йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів.

У цих краях будь-які відстані вимірювалися стосовно залізниці, наче від Грінвічського меридіану...

А поїзди йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

З борту авіаносця «Конвенція» пішла ще одна шифрована радіограма космонавтам-контролерам на орбітальну станцію «Паритет». У цій радіограмі в тому самому категорично-попереджувальному тоні пропонувалося не вступати з паритет-космонавтами 1-2 та 2-1, які перебували поза Сонячною Галактикою, в радіозв'язок з метою обговорення часу і можливості їхнього повернення на орбітальну станцію, надалі чекати вказівок Обценуру.

На океані штормило впівсили. Авіаносець помітно похитувало на хвилях. Бурунила, грала тихоокеанська вода вздовж корми гігантського судна. А сонце все так само сяяло над морським простором, охопленим нескінченно закипаючим білопінним рухом хвиль. Вітер струменів рівним диханням.

Всі служби на авіаносці «Конвенція», включаючи авіакрило та групу безпеки державних інтересів, були напоготові...

Вже не перший день, монотонно підвиваючи на ходу і ледь чутно причовгуючи, трюхикала риссю біла верблюдця Акмая по вибалках і рівнинах великого сарозекського степу, а хазяйка все поганяла та погейкувала її по гарячих і пустельних землях. Лише на ніч зупинялися вони біля колодязя, що зрідка траплявся дорогою. А зранку знову підводилися на пошуки великого верблюдячого стада, яке загубилося у незчисленних складках сарозеків. Саме в цій частині Серединних земель, неподалік від піщаного червонястого урвища Малакумдичап, що прослалося на багато кілометрів, зустріли нещодавно проїжджі купці того пастуха-манкурта, якого тепер розшукувала Найман-Ана. Ось уже другий день кружляла вона довкола Малакумдичапа, боячись натрапити на жуаньжуанів, але скільки вона не вдивлялася, скільки не вишукувала, скрізь був степ, степ, оманливі міражі. Одного разу, піддавшись такому видиву, проробила великий звивистий шлях до повітряного міста з мечетями та кріпосними стінами. Можливо, там її син, на невільничому ринку? І тоді вона посадила б його на Акмаю позаду себе, і нехай спробував б їх наздогнати... Тяжко було в пустелі, тому й привиділося таке.

Звичайно, знайти людину у сарозеках справа важка, людина тут піщинка, але коли при ній стадо, що займає на випасі вели-

кий простір, то рано чи пізно помітиш скраю тварину, а потім знайдеш інших, а при стаді пастуха. На те й розраховувала Найман-Ана.

Однак поки що ніде нічого не виявляла. І вже почала побоюватись, чи не перегнали те стадо в інше місце або більше того — чи не відправили жуаньжуани цих верблюдів усім гуртом на продаж до Хіви чи Бухари. Чи повернеться тоді той пастух з таких далеких країв?.. Коли мати виїздила з аулу, змагаючи від туги та сумнівів, про одне тільки й мріяла — тільки б побачити живим сина, нехай він буде манкуртом, ким завгодно, нехай не пам'ятає нічого й не розуміє, але нехай то буде її син, живий, просто живий... Хіба цього мало? Але, заглиблюючись у сарозеки, наближаючись до місця, де міг виявитися той пастух, якого зустріли нещодавно торговці, які проходили тут караваном, все більше боялася побачити у синові розумово знівечену істоту, страх обтяжував і гнів її. І тоді вона благала бога, щоб то був не він, не її син, а інший нещасний, і ладна була беззаперечно змиритися з тим, що сина немає і не може бути живого. А їде вона тільки для того, щоб поглянути на манкурта й переконатися, що сумніви її марні, і, переконавшись, вона повернеться, перестане терзатися й доживатиме свого віку, як завгодно буде долі... Але потім її знову охоплював сум і бажання знайти у сарозеках не когось там, а саме свого сина, яким би він не був...

У цьому протиборстві почуттів вона раптом побачила, переїхавши положу гряди, численне стадо верблюдів, які вільно паслися у просторій долині. Бурі нагульні верблюди блукали по низеньких чагарниках та заростях колючок, об'їдаючи їхні верхівки. Найман-Ана злегка вдарила свою Акмаю, пустилася щосили і спочатку просто-таки захлинулася від радощів, що нарешті знайшла стадо, потім злякалася, мороз пройшов поза спиною, так страшно стало, що побачить зараз сина, перетвореного на манкурта. Потім знову зраділа і вже не розуміла як слід, що з нею коїться.

Ось воно пасеться, стадо, але де ж пастух? Повинен бути десь тут. І побачила в іншому кінці людину. Здалеку не можна було розрізнити, хто вона. Пастух стояв з довгою палицею, тримаючи на повідку позаду себе верхового верблюда з поклажею, і спокійно дивився з-під насунутої шапки, як вона наближалася.

І коли наблизилася, коли впізнала сина, не тямилася Найман-Ана, як скогилася зі спини верблюдиці. Здалося їй, що вона впала, та чи до того було!

— Сину мій рідний! А я шукаю тебе кругом! — Вона кинулася до нього, мов через хащі, що розділяли їх.— Я твоя мати!

І одразу все збагнула й заридала, топчучи землю ногами, гірко і страшно, судорожно скрививши тремтячі губи, намагаючись зупинитися і не в змозі справитися з собою. Щоб устояти на ногах, міцно вхопилася за плече байдужого сина і все плакала й плакала, приголомшена горем, що давно нависло і тепер звалилося, підминаючи та погрібаючи її. І плачучи, вдивлялася крізь сльози, крізь налипли пасама сивих мокрих кіс, крізь тремтячі пальці, якими вона розмазувала дорожній бруд по обличчю, у знайомі риси синового обличчя і все намагалася впіймати його погляд, все чекала, сподівалася, що він упізнає її, адже це так просто — впізнати власну матір!

Але її поява зовсім не вплинула на нього, наче вона була тут постійно і щодня навідувала його в степу. Він навіть не запитав, хто вона і чому плаче. У якусь мить пастух зняв з плеча її руку і пішов, тягнучи за собою нерозлучного верблюда з поклажею, на другий кінець стада, щоб поглянути, чи не занадто далеко відбігли молоді тварини, які розпочали гру.

Найман-Ана залишилася на місці, присіла навпочіпки, схлипуючи, стискаючи обличчя руками, і так сиділа, не підводячи голови. Потім зібралася з силами, пішла до сина, намагаючись зберегти спокій. Син-манкурт, мовби нічого й не сталося, бездумно та байдуже подивився на неї з-під щільно насунутої шапки, і щось на зразок кволої посмішки ковзнуло по його змарнілому, до чорного обвітреному, загрубілому обличчю. Але очі, виказуючи дрімучу відсутність цікавості до будь-чого на світі, залишилися, як і раніше, відчуженими.

— Сідай, поговоримо,— з важким зітханням мовила Найман-Ана.

І вони сіли на землю.

— Ти впізнаєш мене? — запитала мати.

Манкурт заперечливо похитав головою.

— А як тебе звати?

— Манкурт,— відповів він.

— Це тебе тепер так зовуть. А колишнє своє ім'я пам'ятаєш? Пригадай своє справжнє ім'я!

Манкурт мовчав. Мати бачила, що він намагався пригадати, на переніссі від напруги виступили великі краплі поту і очі заволоклися тремтливим туманом. Але перед ним виникла, певне, глуха непроникна стіна і він не міг її подолати.

— А як звали твого батька? А сам ти хто, звідки родом? Де ти народився, хоча б знаєш?

Ні, він нічого не пригадував і нічого не знав.

— Що вони зробили з тобою! — прошепотіла мати, і знову губи її застрибали мимоволі, і, задихаючись від образи, гніву та

горя, вона знову почала схлипувати, марно намагаючись вгамувати себе. Печалі матері ніяк не зворушували манкурта.

— Можна відібрати землю, можна відібрати багатство, можна відібрати життя,— промовила вона вголос,— але хто вигадав, хто сміє посягати на пам'ять людини?! О господи, якщо ти є, як дозволив ти таке людям? Хіба мало зла на землі і без цього?

І тоді мовила вона, дивлячись на сина-манкурта, своє славетне скорботне слово про сонце, про бога, про себе, що його переказують старі люди й понині, коли мова заходить про сарозекську історію...

І тоді вона розпочала свій плач, що його й понині згадують старі люди:

— Мен ботаси боз мая, тулибин келип іскеген!..¹

І тоді вихопилося з душі її голосіння, довге невтішне ридання серед безмовних безкраїх сарозеків...

Але ніщо не зворушувало сина її, манкурта.

І тоді вирішила Найман-Ана не розпитувати, а спробувати переконати, підказати йому хто він є.

— Твое ім'я Жоламан. Ти чуеш? Ти — Жоламан. А батька твого звали Доненбай. Хіба ти не пам'ятаєш батька? Адже він тебе з дитинства навчав стріляти з лука. А я твоя мати. А ти мій син. Ти з племені найманів, зрозумів? Ти найман...

Все, що вона говорила йому, він вислухав з цілковитою відсутністю цікавості до її слів, начебто мова йшла ні про що. Так само він слухав, певне, скрекіт коника у траві.

І тоді Найман-Ана запитала сина-манкурта:

— А що було до того, як ти прийшов сюди?

— Нічого не було,— мовив він.

— Ніч була чи день?

— Нічого не було,— мовив він.

— З ким би ти хотів розмовляти?

— З місяцем. Але ми не чуємо один одного. Там хтось сидить.

— А чого ти ще хотів би?

— Коси на голові, як у хазяїна.

— Дай-но я подивлюся, що вони зробили з твоєю головою,— потяглася Найман-Ана.

Манкурт різко подався назад, відсунувся, вхопився рукою за шапку і більше не дивився на матір. Вона зрозуміла, що згадувати про його голову ніколи не слід.

У цей час вдалині показався чоловік, який їхав на верблюді. Він прямував до них.

---

¹ Я сіра верблюдиця, яка прийшла вдихнути запах шкури верблюде-
няти, набитого соломою.

— Хто це? — запитала Найман-Ана.

— Він везе мені їсти,— відповів син.

Найман-Ана захвилювалася. Треба було якнайшвидше сховатися, поки жуаньжуан не побачив її. Вона осадила свою верблюдицю на землю і вилізла в сідло.

— Ти нічого не кажи. Я незабаром приїду,— мовила Найман-Ана.

Син не відповів. Йому було байдуже.

Найман-Ана зрозуміла, що зробила помилку, віддаляючись верхи через стадо. Але було вже пізно. Жуаньжуан, йдучи до стада, звичайно, міг помітити її, бо сиділа вона на білій верблюдиці. Треба було відходити пішки, ховаючись поміж худобою, яка паслася.

Віддалившись далеченько від випасу, Найман-Ана заїхала у глибокий яр, порослий по краях полином. Тут вона спішилася, уклавши Акмаю на дно урвища. І звідси почала спостерігати. Так воно і є. Угледів-таки. Через деякий час, поганяючи верблюда риссю, показався той жуаньжуан. Він був озброєний списом та стрілами. Жуаньжуан був явно стурбований, з подивом озиравшись на всі боки,— де ж подівся верхівець на білому верблюді, якого він помітив здаля? Він не знав до пуття, у якому напрямку вирушити. Проскочив у один бік, потім у другий. І востаннє проїхав зовсім близько від яру. Добре, що Найман-Ана здогадалася затягнути хусткою пащу Акмаї. Не доведи, господи, верблюдиця подасть голос. Ховаючись за полином на краю урвища, Найман-Ана розгледіла жуаньжуана досить-таки чітко. Він сидів на кудлатому верблюді, озиравшись на всі боки, обличчя було одутлувате, напружене, на голові чорний капелюх, як човен, з загнутими догори краями, а позаду теліпалася, поблискуючи, чорна суха коса, плетена у два зуби. Жуаньжуан підвівся на стременах, тримаючи наготові списа, озирався, вертів головою, і очі його виблискували. Це був один з ворогів, які захопили сарозеки, погнали чимало народу у рабство і завдали стільки нещастя її родині. Але що могла вона, незброєна жінка, проти лютого воїна-жуаньжуана? Але думала вона про те, яке життя, які події закликали людей до такої жорстокості, дикунства — витравити пам'ять раба...

Понишпоривши там-сям, жуаньжуан незабаром віддалився назад до стада.

Був уже вечір. Сонце зайшло, але заграва ще довго трималася над степом. Потім одразу смерклося. І настала глуха ніч.

У цілковитій самотності Найман-Ана провела ту ніч у степу неподалік від свого бідолашного сина-манкурта. Повернутися до нього побоялася. Жуаньжуан міг залишитися на ніч при стаді,

І їй спало на думку не залишати сина у рабстві, спробувати повезти його з собою. Нехай він манкурт, нехай не розуміє, що й до чого, але краще нехай він буде у себе вдома, серед своїх, ніж у пастухах у жуаньжуанів серед безлюдних сарозеків. Так підказувала їй материнська душа. Змиритися з тим, з чим мирилися інші, вона не могла. Не могла вона залишити кров свою у рабстві. А раптом у рідних місцях повернеться до нього свідомість, пригадає раптом дитинство...

Вранці Найман-Ана знову сіла верхи на Акмаю. Дальніми, кружними шляхами довго підбиралася вона до стада, яке пересунулося за ніч досить-таки далеко. Виявивши стадо, довго вдивлялася, чи немає кого з жуаньжуанів. І лише переконавшись, що нікого немає, вона гукнула сина на ймення:

— Жоламане! Жоламане! Здрастуй!

Син оглянувся, мати скрикнула з радощів, але одразу ж збагнула, що він відгукнувся просто на голос.

Знову намагалася Найман-Ана пробудити в синові відібрану пам'ять.

— Згадай, як тебе звати, згадай своє ім'я! — благала і переконувала вона. — Твій батько Доненбай, хіба ти не знаєш? А твоє ім'я не Манкурт, а Жоламан¹. Ми назвали тебе так тому, що ти народився в дорозі під час великого кочів'я найманів. І коли ти народився, ми зробили там стоянку на три дні. Три дні бенкетували!

І хоча все це на сина-манкурта не справило ніякого враження, мати все розповідала, марно сподіваючись — раптом щось майне у його згаслій свідомості. Та вона билася у наглухо зачинені двері. І все-таки говорила своє:

— Згадай, як твоє ім'я? Твій батько Доненбай!

Погім вона нагодувала, напоїла його із своїх припасів і почала наспівувати йому колискових пісень.

Пісеньки йому дуже сподобалися. Йому приємно було слухати їх, і щось живе, якесь потепління з'явилося на його застиглому, задубілому до чорного обличчя. І тоді мати почала переконувати його кинути це місце, кинути жуаньжуанів і поїхати з нею. Манкурт не уявляв собі, як можна встати й поїхати кудись — а як же стадо? Ні, хазяїн велів весь час бути при стаді. Так сказав хазяїн. І він нікуди не відійде від стада...

І знову укотре намагалася Найман-Ана пробитися у глухі двері знівченої пам'яті і все твердила:

— Згадай, чий ти? Як твоє ім'я? Твій батько Доненбай!

---

¹ Жоламан — ім'я, утворене з двох слів: «жол» — шлях, «аман» — здоров'я; по змісту — будь здоровий у дорозі.

Не помітила мати у тому марному намаганні, скільки часу минуло, тільки похопилася, коли на краю стада знову з'явився жуаньжуан на верблюді. Цього разу він опинився значно ближче і їхав поспішно, поганяючи все швидше. Найман-Ана не гаючись сіла на Акмаю. І пустилася геть. Але з іншого краю навперейми з'явився ще один жуаньжуан на верблюді. Тоді Найман-Ана, розганяючи Акмаю, пішла поміж ними. Прудконога біла Акмая вчасно винесла її вперед, а жуаньжуани переслідували позаду, гукаючи та потрясаючи списами. Куди їм було до Акмаї. Вони все більше відставали, трюхикаючи на своїх волохатих верблюдах, а Акмая, набираючи дихання, мчала по сарозеках з недосажною швидкістю, відносячи Найман-Ану від смертельної погоні.

Не знала вона, однак, що, повернувшись, розлючені жуаньжуани почали бити манкурта. Але з нього про що питаєш. Тільки й відповідав:

— Вона казала, що вона моя мати.

— Ніяка вона тобі не мати! У тебе немає матері. Ти знаєш, навіщо вона приїздила? Ти знаєш? Вона хоче здерти твою шапку і відпарити твою голову! — залякували вони нещасного манкурта.

На цих словах манкурт зблід, сірим-сірим зробилося його чорне обличчя. Він втягнув шию у плечі і, вхопившись за шапку, почав озиратися довкола, мов звір.

— Та ти не бійся! На ось, тримай! — Старший жуаньжуан вклав йому до рук лука зі стрілами.

— Ану цілься! — Молодший жуаньжуан підкинув свого капелюха високо в повітря. Стріла пробила капелюха.— Дивися! — здивувався володар капелюха.— У руці пам'ять залишилася!

Мов птаха, сполохана з гнізда, кружляла Найман-Ана по сарозекських околицях. І не знала, як бути, чого чекати. Чи відженуть тепер жуаньжуани весь гурт і з ним її сина-манкурта в інше місце, недоступне для неї, поближче до своєї великої орди, чи підстерігатимуть її, щоб упіймати? Гублячись у здогадках, вона пересувалася об'їздами по потаємних місцях і видивилася, дуже зраділа, коли побачила, що ті два жуаньжуани полишили стадо. Поїхали поряд не оглядаючись. Найман-Ана довго не зводила з них очей і, коли вони зникли вдалині, вирішила повернутися до сина. Тепер вона що б там не було хотіла відвести його з собою. Який він не є — не його провина, що доля так обернулася, що поглумилися над ним вороги, але у рабстві мати його не залишить. І нехай наймани, побачивши, як нівечать зайти полонених джигітів, як принижують та позбавляють їх розуму,

нехай обуряться і візьмуться за зброю. Не в землі справа. Землі усім вистачило б. Однак жуаньжуани зло нестерпне навіть для відчуженого сусідства...

З цими думками поверталася Найман-Ана до сина і все обмірковувала, як його переконати, умовити втікати цієї ж ночі.

Вже смеркалося. Над великими сарозеками спускалася, скрадалася на вибалках та долах червонястими сутінками ще одна ніч з численної череди минулих та майбутніх ночей. Біла верблюдиця Акмая легко і вільно несла свою хазяйку до великого табуна. Промені згасаючого сонця чітко висвітлювали її постать на верблюдючому міжгорб'ї. Насторожена та заклопотана Найман-Ана була бліда й сувора. Сивина, зморшки, думи на чолі та в очах, мов ті сутінки сарозекські, непозбутний біль... Ось вона досягла стада, поїхала поміж тваринами, які паслися, почала озиратися, але сина не видно було. Його верховий верблюд з поклажею чомусь вільно пасся, волочачи за собою повід до землі... Але самого його не було. Що з ним?

— Жоламане! Сину мій, Жоламане, де ти? — покликала Найман-Ана.

Ніхто не прийшов і не озвався.

— Жоламане! Де ти? Це я, твоя мати! Де ти?

І, озираючись на всі боки занепокоєно, не помітила вона, що син її, манкурт, ховаючись у тіні верблюда, вже приготувався з коліна, цілячись натягнутою на тятіві стрілою. Відсвіт сонця заважав йому, і він чекав зручного моменту для пострілу.

— Жоламане! Сину мій! — кликала Найман-Ана, побоюючись, що з ним щось трапилось. Обернулася в сідлі. — Не стріляй! — встигла скрикнути вона і тільки було погейкнула білу верблюдицю Акмаю, щоб розвернутися обличчям, але стріла коротко свиснула, впиваючись у лівий бік під руку.

То був смертельний удар. Найман-Ана похилилася й почала повільно падати, чіпляючись за шию верблюдиці. Але раніше впала з голови її біла хустка, що перетворилася у повітрі на птаха й полетіла з криком: «Згадай, чий ти! Як твоє ім'я? Ім'я? Твій батько Доненбай! Доненбай, Доненбай, Доненбай, Доненбай!..»

Те місце, де була похована Найман-Ана, стало називатися у сарозеках кладовищем Ана-Бейт — Материнським супокоєм...

Від білої верблюдиці Акмаї залишилося багато потомства. Самки в її роду народжувалися схожі на неї, білоголові верблюдиці були відомі довкола, а самці, навпаки, народжувалися чорні та могутні, як теперішній Буранний Каранар.

Покійний Казангап, якого тепер везли ховати на Ана-Бейт, завжди доводив, що Буранний Каранар не з простих, а початком

від самої Акмаї, славетної білої верблюдиці, яка залишилася у сарозеках після загибелі Найман-Ани.

Єдигей охоче вірив Казангапу. Чому не вірити... Буранный Каранар вартий того... Скільки вже було випробувань і в добрі і в погані дні — і завжди Каранар визволяв з труднощів... Ось тільки дурний уже робиться, коли в гон іде, саме в холоднечу завжди це з ним трапляється, і тоді він лютує, і зима лютує, і він. Дві зими одразу. Ради немає ніякої у такі дні... Одного разу він підвів Єдигея, дуже підвів, і був би він, скажімо, ну, не людиною, а, припустимо, розумною істотою, ніколи не пробачив би Буранный Єдигей того випадку Буранному Каранару... Але що візьмеш із верблюда, який здурів у злучний сезон... Та й діло не в ньому. Хіба можна ображатися на тварину, адже це до слова сказано, просто вже доля так обернулася. До чого тут Буранный Каранар? Адже ось Казангап добре знав цю історію, він її й розсудив, а не то хто знає, як би все вийшло.

7

Кінець літа та початок осені 1952 року згадував Буранный Єдигей з особливим відчуттям минулого щастя. Мов у казці здійснилося пророцтво Єдигея. Після тієї жахливої спеки, від якої навіть сарозекські ящірки прибігали на поріг оселі, рятуючись від сонця, погода раптом змінилася вже в середині серпня. Спала раптом нестерпна спека і поступово почала прибувати прохолода, в усякому разі ночами можна було вже спокійно спати. Буває така благодать у сарозеках, не кожного року, що правда, але буває. Зими завжди незмінні. Завжди суворі, а літо часом і поблажку дає. Таке трапляється, коли у верхніх шарах повітряних течій, як розповідав одного разу Єлізаров, відбуваються великі зрушення, змінюються напрямки небесних рік. Єлізаров любив розповідати про такі речі. Він розповідав, що нагорі протікають величезні невидимі ріки з берегами своїми та розливами. Ці ріки, перебуваючи у безперервному обігу, начебто омивають земну кулю. І вся Земля, оповита вітрами, пливе своїми колами, і саме це і є плин часу. Цікаво було послухати Єлізарова. Таких людей більше не знайдеш, рідкісної душі чоловік. Поважав його Буранный Єдигей, і той відповідав йому тим самим. Так от, значить, та небесна ріка, що приносить часом до сарозеків полегшення, прохолоду під час найбільшої спеки, чомусь опускається зі своєї висоти і, опускаючись, натрапляє на Гімалаї. А самі Гімалаї бозна-як далеко, але однаково у масштабах земної кулі це зовсім недалеко. Повітряна ріка натрапляє

на Гімалаї і дає зворотний хід: до Індії, до Пакистану вона не доходить, там спека так і залишається спекою, а над сарозеками розтікається зворотним ходом, бо сарозеки, наче море,— відкритий простір, без перепон... І приносить та ріка прохолоду з Гімалаїв...

Та як би там не було, воістину приємна пора стояла того року наприкінці літа та на початку осені. Дощі в сарозеках — рідкісне явище. Кожен дощ можна запам'ятати надовго. Але той дощ запам'ятав Бураний Єдигей на все життя. Спочатку затягло хмарами, навіть незвично було, коли сховалася вічно пустельна глибочінь гарячого, перестояного сарозекського неба. І почало парити, задуха напружилась неможлива. Єдигей того дня був зчіплювачем. На тупиковій колії роз'їзду залишалися після розвантаження від гравію та нової партії соснових шпал три платформи. Ще напередодні розвантажили. Як завжди, робити вимагають терміново, а потім виявляється, що не так уже й терміново потрібно. Півдоби після розвантаження платформи стояли у тупику. А на розвантаження усі налягли — Қазангап, Абуталіп, Заріпа, Укубала, Букей,— усі, хто не на лінії, кинуті були на цю термінову справу. Адже тоді все вручну доводилося робити. Ох, і спека стояла! І це ж треба, надало прибути цим платформам у таку спеку! Але як треба, то й треба. Працювали. Укубалу занудило, почала блювати. Не виносила вона духу гарячих просмолених шпал. Довелося відіслати її додому. А потім жінок усіх відпустили — вдома дітлахи від спеки умлівали. Залишилися чоловіки, в жилу витягнулися, а зробили все.

А наступного дня, як саме мав бути дощ, порожняк з попутним товарняком на Кумбель повертався. Поки маневрували та зчіплювали вагони, задихався Єдигей від задухи, наче в лазні солдатській. Краще вже сонце пекло б. А машиніст якийсь трапився — все тягне та тягне, на годину по чайній ложці. А тут ходи, зігнувшись у три погібелі під вагонами. І обіклав Єдигей того машиніста матюком як слід. А той тим самим відповів. Йому теж несолодко біля топки паровозної. Від спеки подуріли. Відійшов, слава богу, товарняк. Потяг порожні платформи. І тут злива линула враз. Прорвало. Земля здригнулася, піднялася миттю у бульбашках та калюжах. І полив, і полив дощ, скажений, шалений, що назбирав запаси прохолоди та вологи, коли то правда, на снігових хребтах самих Гімалаїв... Ух, які Гімалаї! Яка могутність! Єдигей побіг додому. Навіщо, сам не знає. Просто так. Адже людина, коли потрапляє під дощ, завжди біжить додому чи ще під яку покрівлю. Звичка. Бо навіщо ж було ховатися від такого дощу? Він збагнув це й зупинився, коли побачив, як уся родина Куттибаєвих — Абуталіп, Заріпа та двоє

синочків, Даул та Ермек,— вхопившись за руки, танцювала й вистрибувала під дощем біля свого барака. І це приголомшило Єдигея. Не тому, що вони вистрибували й раділи дощу. А тому, що ще коли не почався дощ, Абуталіп і Заріпа заквапилися, широко переступаючи через рейки, з роботи. Тепер він збагнув. Вони хотіли бути всі разом під дощем, з дітьми, всією родиною. Єдигею таке не спало б на думку. А вони, купаючись у потоках зливи, танцювали, галасували, як гуси зальотні на Аральському морі! Це було свято для них, віддушина з неба. Так знудьгувалися, затомилися у сарозеках за дощем. І відрадно зробилось Єдигею, і сумно, і смішно, і шкода було ізгоїв, які чіплялися за якусь світлу хвилину на роз'їзді Боранли-Буранный.

— Єдигею! Давай з нами! — загукав крізь потоки дощу Абуталіп і замахав руками, як плавець.

— Дядю Єдигею! — теж радісно кинулися до нього хлопчики.

Меншенький, йому йшов усього третій рік, Ермек, улюбленець Єдигея, біг до нього, розкинувши обійми, з широко розкритим ротом, захлинаючись у дощі. Його очі були сповнені невимовної радості, героїства і бешкетництва. Єдигей підхопив його, закружляв на руках. І не знав, що робити далі. Він зовсім не збирався приставати до цієї родинної гри. Але тут з-за рогу вибігли з голосним виском Єдигеєві дочки — Сауле та Шарапат. Вони прибігли на гомін Куттибаєвих. Вони теж були щасливі. «Тагу, давай бігати!» — загукали вони. І Єдигей уже не вгався. Тепер вони всі разом, об'єднавшись, мов бешкетники, бігали під невщухаючою зливою.

Єдигей не спускав з рук маленького Ермека, побоюючись, що той у метушні впаде у калюжу й захлинеться. Абуталіп посадовив собі на спину його меншеньку — Шарапат. І так вони гасали, потішаючи дітлахів. Ермек підстрибував на руках Єдигея, вигукував щосили і, коли захлинався, швидко й міцно притискувався мокрим обличчям до шиї Єдигея. Це було так зворушливо, Єдигей кілька разів ловив на собі вдячні, сяючі погляди Абуталіпа й Заріпи, задоволених тим, що їхньому хлопчикові так хороше з дядею Єдигеєм. Але Єдигею та його дівчаткам теж було дуже весело у цій дощовій веремії, що її зчинила родина Куттибаєвих. І мимоволі звернув увагу Єдигей, якою гарною була Заріпа. Дощ розметав її чорні коси по обличчю, шиї, плечах, і, обтікаючи її від маківки до п'ят, стікаюча вода щедро струменіла по пружному, молодому тілу жінки, виділяючи її шию, руки, стегна, литки босих ніг. А очі сяяли радістю, завзяттям. І білі зуби щасливо виблискували.

Для сарозеків дощ — не в коня корм. Сніги поступово просочуються у ґрунт. А дощ, який би він не був, наче ртуть на

долоні, збігає з поверхні у яри та у балки. Збурують, прошумить — і нема його.

Вже через кілька хвилин під час тієї великої зливи заграли струмки і потоки, дужі, бурхливі, спінені. І тоді боранлинці почали стрибати та гасати по струмках, пускати тази і ночви по воді. Старші дітлахи, Даул і Сауле, навіть каталися по струмках у тазах. Довелося й менших теж посадити у ночви, і вони теж попливли...

А дощ усе йшов. Захоплені плаванням у тазах, вони опинилися біля самісіньких рейок, під насипом, на початку роз'їзду. У цей час проходив через Боранли-Буранный пасажирський состав. Люди, висунувшись мало не по пояс у настіж розчинені вікна і двері поїзда, дивилися на них, на нещасних диваків пустелі. Вони щось гукали їм ніби: «Гей, не втопійтеся!» — реготали до впаду, свистіли, сміялися. Дуже вже дивний, видно, був вигляд у них. І поїзд пройшов, омиваючись зливою, відносячи тих, хто через день або два, може, почне розповідати про побачене, щоб потішити людей.

Єдигей нічого цього не подумав би, якби йому не видалося, що Заріпа плаче. Коли по обличчю стікають струмені води, мов з відра, важко сказати, плаче людина чи ні. І все-таки Заріпа плакала. Вона вдавала, що сміється, що їй безумно весело, а сама плакала, стримуючи схлипування, перебиваючи плач сміхом та вигуками. Абуталіп занепокоєно вхопив її за руку:

— Що з тобою? Тобі погано? Ходімо додому.

— Та ні, я просто ікаю, — відповіла Заріпа.

І вони знову почали забавляти дітей, поспішаючи насититися дарунками випадкового дощу. Єдигею зробилося ніяково. Уявив, як важко, мабуть, усвідомлювати їм, що є інше, відторгнуте від них життя, де дощ не подія, де люди купаються і плавають у чистій, прозорій воді, де інші умови, інші розваги, інші турботи про дітей... І щоб не бентежити Абуталіпа й Заріпу, які, звичайно, тільки заради дітей зображували ці веселощі, Єдигей усе ще підтримував їхні забави...

Навотузилися, нагналися доскочу і діти, й дорослі, а дощ іще лив. І тоді вони розбіглися по домівках. І, дивлячись співчутливо їм услід, милувався Єдигей, як бігли Куттибаєви поряд, батько, мати, діти. Усі мокрі. Хоча б один день щастя в сарозеках.

Тримаючи меншеньку на руках, старшу дочку за руку, Єдигей з'явився на порозі. Укубала, побачивши їх, злякано сплеснула руками:

— Ой, та що з вами? На кого ви схожі?

— Не лякайся, мати,— заспокоїв дружину Єдигей і розсміявся.— Коли атан п'яніє, він грається зі своїми тайлаками¹.

— Атож я й бачу, уподібнився,— посміхнулася докірливо Укубала.— Ну, роздягайтеся, не стійте, як мокрі кури.

Дощ ущух, але він ще йшов десь по сарозекських околицях аж до світанку, і серед ночі ще долинали глухі перекати віддаленого грому. Єдигей кілька разів прокидався від цього. І дивувався. На Аральському морі, бувало, гроза над головою гуркоче — і то спалося. Ну, там інша справа — грози там часті. Прокидаючись, угадував Єдигей кризь сплюснені повіки, як відсвічувалися у вікнах миготливим спалахом далекі, розмиті зірніці, що зблискували в степу у різних місцях.

Снилося тієї ночі Буранному Єдигею, що знову він на фронті під обстрілом лежить. Але снаряди падали безшумно. Вибухи беззвучно здійснювалися вгору і застигали чорними сплесками, повільно і важко опадаючи. Один з таких вибухів підкинув його догори, і він падав дуже довго, падав із завмираючим серцем у моторошну порожнечу. Потім він біг в атаку, дуже багато їх було, солдатів у сірих шинелях, які підвелися в атаку, але обличчя не можна було розрізнити, здавалося, просто шинелі бігли самі по собі з автоматами у руках. І коли шинелі закричали «ура!», на шляху перед Єдигеєм виникла мокра від дощу, усміхнена Заріпа. Це було дивовижно. У ситцевому платтячку, з волоссям, що розметалося, у струменях води, що стікала по обличчю, вона сміялася безупинно. Єдигею ніколи було затримуватися, він пам'ятав, що йшов у атаку. «Чому ти так смієшся, Заріпо? Це не перед добром»,— сказав Єдигей. «А я не сміюся, я плачу»,— відповіла вона і все сміялася під струменями дощу.

Наступного дня він хотів розповісти про цей сон Абуталіпу і їй. Але передумав, нехорошим видався сон. Навіщо зайвий раз засмучувати людей...

Після того великого дощу перекинулася спека у сарозеках, чи, як казав Казангап, скінчилися побори літа. Були ще спекотні дні, але вже терпиміші. І звідси поступово почалася передосіння благодать сарозекська. Позбавилась виснажливої спеки і боранлинська дівтора. Ожили, знову задзвеніли їхні голоси. А тут передали на роз'їзд з Кумбеля, що прибули на станцію кзил-ординські кавуни і дині. І що, мовляв, коли бажать боранлинці — їм можуть надіслати їхню частку або нехай самі приїдуть заберуть. Цим і скористався Єдигей. Переконав начальника роз'їзду, що треба самим поїхати, бо надішлють — на тобі, боже,

---

¹ Тайлак — дитинча верблюда. Коли атан, самець, п'яніє, він грається зі своїми дітьми.

що нам негоже. Той погодився. «Гаразд,— каже,— їдьте з Куттибаєвим і виберіть що краще». Цього й треба було Єдигею. Хотілося вивезти Абуталіпа й Заріпу з дітьми хоч на один день з Боранли-Буранного. Та й самим добре провітритися. І вирушили вони, дві родини з усією дітворою, рано-вранці попутним составом на Кумбель. Одяглися краще. Ото вже було славно. Дітям здавалося, що вони їдуть до казкової країни. Всю дорогу раділи, розпитували: а дерева там ростуть? Ростуть. А трава там є зелена? Є — і зелена. І квіти навіть є. А будинки великі і машини бігають по вулицях? А кавунів і днів там скільки хочеш? А морозиво там є? А там є море?

Вітер захльостував у товарний вагон, струменів рівним приемним потоком у напіввідчинені двері, загороджені дерев'яним щитом про всяк випадок, щоб діти не повипадали, хоча на самому проході сиділи на порожніх ящиках Єдигей з Абуталіпом. Розмовляли про різне та відповідали на дитячі запитання. Задоволений був Буранний Єдигей, що їхали вони разом, що погода хороша, що діти веселі, та над усе був радий Єдигей не за малюків, а за Абуталіпа й Заріпу. Просвітлили їхні обличчя. Звільнилися, розкувалися люди на якийсь час хоча б від постійної стурбованості, внутрішньої пригніченості.

Приємно було бачити — Заріпа й Укубала задушевно розмовляли між собою про різні справи житейські. І були щасливі. Адже так і мусить бути, чи багато треба людям... Дуже хотілося Єдигею, щоб забулися всі незгоди Куттибаєвих, щоб зуміли вони укріпитися, пристосуватися до їхнього боранлинського життя, коли іншого вибору не передбачалося. Привільно було також Єдигею, що Абуталіп сидів поряд, торкаючись плечем його плеча, знаючи, що на Єдигея можна покластися і що вони добре розуміють один одного без зайвих слів, не торкаючись у метушні болючих тем, про які не варто побіжно вести мову. Цінував Єдигей у Абуталіпі розум, стриманість, а над усе відданість родині, заради якої жив Абуталіп, не здавався, черпаючи у тому силу. Прислухаючись до висловів Абуталіпа, Єдигей приходив до висновку, що найкраще, що може людина зробити для інших,— це виховати у своїй сім'ї достойних дітей. І не з чиеюсь допомогою, а самому день у день, крок за кроком вкладаючи у цю справу всього себе, наскільки можна бути разом із дітьми.

От уже, здавалося б, де тільки не вчили Сабітжана, змалку по інтернатах, по інститутах і по різних курсах підвищень. Відолашний Казангап усе, що здобував-заробляв, віддавав синові, щоб не гірше, ніж іншим, жилося-булося його Сабітжанові,— а яке пуття? Знати все знає, а нікчема і є нікчема,

От і думалося тоді дорогою Єдигею, коли вони разом їхали за кавунами та динями на Кумбель, що коли немає кращого виходу, то варто Абуталіпу Куттибаєву влаштуватися як слід у Боранли-Буранному. Господарство налагодити своє, худобою обзавестися і підіймати синів серед сарозеків як може і скільки зможе. Щоправда, повчати його уму-розуму він не став, але зрозумів з розмови, що й Абуталіп до того схильний, що має такий намір. Цікавився він, як картоплі призапасити, де валянки купити на зиму дружині й дітям, сам, мовляв, у чоботях походить. Та ще розпитував, чи є бібліотека в Кумбелі і чи дають книги на роз'їзди для користування.

Увечері того дня знову ж на попутному товарняку повернулися додому з динями й кавунами, виділеними відділом робітничого постачання для боранлинців. Діти, звичайно, притомилися до вечора, але були задоволені дуже. Побачили світ на Кумбелі, іграшок понакуповували, морозиво їли та все інше. Так, стався один невеличкий випадок у станційній перукарні. Вирішили підстригти хлоп'ят. А коли черга дійшла до Ермека, тут зчинився такий крик та плач, що ради не могли дати хлопчиськові. Потомилися всі, а він боїться, виривається, кричить, батька кличе. Абуталіп відійшов було у той момент до магазину поряд. Заріпа не знала, що робити, червоніла і блідла від сорому. І все виправдовувалася, що від народження жодного разу не стригли дитини, жаліли,— дуже вже гарне, кучеряве волосся було в маюка. І справді, волосся росло в Ермека чудове, густе та кучеряве, у матір пішов, і взагалі він був схожий на Заріпу: як виміють голову і розчешуть кучері — любо глянути.

На що вже пішли, Укубала дозволила підстригти волосся Сауле: ось, мовляв, дивися, дівчинка й то не боїться. Це, здається, мало якийсь вплив, але як тільки перукар узяв до рук машинку, то знову крик і ревище, Ермак вирвався, і тут саме в дверях з'явився Абуталіп. Ермак кинувся до батька. Батько підняв його й міцно притиснув до себе, зрозумів, що не варто мучити дитину.

— Вибачте,— мовив він перукареві.— Якось іншим разом. Зберемося з духом і тоді... Це не спішно... Іншим разом...

У ході надзвичайного засідання особливоуповноважених комісій на борту авіаносця «Конвенція» за згодою обох сторін на орбітальну станцію «Паритет» пішла ще одна кодована радіограма, призначена для передачі паритет-космонавтам 1-2 та 2-1, які перебували на планеті неземної цивілізації,— категорично не чинити ніяких дій, перебувати на місці до особливої вказівки Обцснупру.

Засідання тривало, як і раніше, при зачинених дверях, Авіано-

сець «Конвенція» так само перебував на своєму місці у Тихому океані, на південь від Алеутів, на строго однаковій відстані по повітря між Сан-Франціско та Владивостоком.

Так само ніхто ще в світі не знав, що сталася найвеличніша міжгалактична подія — у системі світила Держатель відкрито планету неземної цивілізації, розумні істоти якої пропонували встановити контакт із землянами.

На надзвичайному засіданні сторони дебатовали всі «за» і «проти» такої незвичної і несподіваної проблеми. На столі перед кожним членом комісії, окрім інших допоміжних матеріалів, лежало досье з повним текстом послань паритет-космонавтів 1-2 та 2-1. Вивчалася кожна думка, кожне слово документів. Будь-яка деталь, що наводилася як факт існування розумного життя на планеті Лісові Груди, розглядалася насамперед з погляду можливих наслідків, сумісності й несумісності з земним досвідом цивілізації та з інтересами провідних країн планети... З такого роду проблемами ще нікому з людей не доводилось стикатися. І питання треба було вирішувати терміново...

На Тихому океані, як і раніше, штормило впівсили...

Після того як родина Куттибаєвих пережила найжахливішу пору сарозекського літнього пекла і не вхопилася у відчаї за манаття, не рушила з Боранли-Буранного куди завгодно, тільки геть звідси, боранлинці зрозуміли, що ця родина залишиться тут. Помітно підбадьорився, вірніше, звик до боранлинської лямки Абуталіп Куттибаєв. Ну, звичайно, звик, освоївся з умовами життя на роз'їзді. Як будь-хто, мав право і він сказати, що Боранли — найбільш пропаше місце на світі, коли навіть воду доводилося привозити у цистерні залізницею і для пиття і для всіх інших потреб, а кому хочеться напиться свіжої, справжньої водиці, той повинен осідлати верблюда і вирушити з бурдюками до колодязя за тридев'ять земель, на що, крім Єдигея та Казангапа, ніхто й не наважувався.

Так, таке було ще у п'ятдесят другому році і аж до шістдесятих, поки не встановили на роз'їзді глибинну електровітрову водокачку. Але тоді про це ще й не мріяли. І, незважаючи на все це, Абуталіп ніколи не проклинав, не лаяв ні роз'їзду Боранли-Буранний, ні сарозекську місцевість цю. Сприймав погане як погане, хороше як хороше. Зрештою, земля ця ні в чому й ні перед ким не була винна. Людина сама мала вирішувати, жити їй тут чи не жити...

І на цій землі люди намагалися влаштуватися якомога зручніше. Коли Куттибаєви остаточно переконалися, що місце їхнє тут, на Боранли-Буранному, і що далі їм нікуди податися, а необхід-

но влаштуватися якомога краще, то часу стало не вистачати на домашні справи. Само собою, кожен день чи кожную зміну належало відпрацювати, але й у вільний час турбот виявилось чимало. Закрутився, запарився Абуталіп, коли почав готувати житло до зими — грубку перекладав, двері, рами підганяв та прилаштовував. Хисту до таких справ особливого у нього не було, але Єдигей і інструментом, і матеріалом допомагав, не залишав його самого. А коли почали копати погріб біля сарайчика, то й Қазангап не залишився осторонь. Утрюх влаштували невеликий погріб, зробили перекриття із старих шпал, соломою, глиною зверху приклали, дашок збили щонайміцніший, щоб чиясь худоба не провалилася в погріб. І що б вони не робили, снували і крутилися під руками синочки абуталіпівські. Може, й заважали часом, але так веселіше й миліше було. Почали Єдигей з Қазангапом подумувати, як допомогти Абуталіпові господарство завести, і вже дещо прикинули. Вирішили з весни виділити йому дійну верблюдицю. Головне, щоб він доїти навчився. Це ж не корова. Верблюдицю слід доїти стоячи. Ходити за нею по степу і, головне, сосунця оберігати, підпускати його до вимені вчасно і вчасно забирати. Қлопотів про нього чимало. Теж треба знати, що й до чого...

Та над усе тішило Буранного Єдигея те, що Абуталіп не тільки за господарство взявся, не тільки постійно з дітьми обох родин вовтузився, навчав їх із Заріпою читати й малювати, але, більше того, долаючи, пересилюючи боранлинську глушину, ще й за себе взявся. Адже Абуталіп Куттибаев був освіченою людиною. Книжки читав, робив якісь свої записи — це було йому просто необхідно. Потай Єдигей пишався тим, що мав такого друга. Тому й тягнувся до нього. І з Єлізаровим, сарозекським геологом, який часто бував у цих місцях, теж дружба виникла не випадково. Поважав Єдигей учених людей, які багато знали. Абуталіп теж багато знав. Просто він намагався менше міркувати вголос. Та була в них одного разу розмова серйозна.

Поверталися надвечір з дорожніх робіт. Того дня вони протиснігові щити встановлювали на сьомому кілометрі, де завжди заноси вирують. Хоча осінь ще тільки входила в силу, однак до зими вимагали готуватися заздалегідь. Так от, ішли вони додому. Хороший, світлий вечір встановився, до розмови спонукав. У такі вечори сарозекські околиці, наче дно Аральського моря в човна у тиху погоду, лише примарно вгадуються у серпанку надвечірнього сонця.

— А що, Абу, вечорами, коли не пройду мимо, голова твоя все над підвіконням стримить. Пишеш щось чи лагодиш щось — лампа поряд? — запитав Єдигей.

— Так це просто все,— охоче озвався Абуталіп, перекладаючи лопату з одного плеча на друге.— Письмового стола у мене немає. І як тільки бешкетники мої вкладуться, Заріпа читає щонебудь, а я записую дещо, поки в пам'яті,— війну і, головне, мої югославські роки. Час іде, минуле відсувається все далі.— Він помовчав.— Я все думаю, що можу зробити для своїх дітей. Годувати, поїти, виховувати— це само собою. Скільки зможу, стільки зможу. Я пройшов і витерпів стільки, скільки іншому, дай боже, за сто років не доведеться, я ще живу і дихаю, недарма, мабуть, доля надає мені таку можливість. Може, для того, щоб я щось сказав, насамперед своїм дітям. І мені належить відзвітувати перед ними за своє життя, оскільки я породив їх на світ, я так розумію. Звичайно, є загальна істина для всіх, але є ще в кожного своє розуміння. А воно відійде з нами. Коли людина проходить кола поміж життям і смертю у світовій сутичці сил і її могли щонайменше сто разів убити, а вона виживає, то багато дається їй пізнати— добро і зло, істину і брехню...

— Стривай-но, одного не збагну,— здивовано перебив його Єдигей.— Може, ти правильні речі кажеш, але ж синочки твої малюки, шмаркачі ще, перукарської машинки бояться— що вони розуміють?

— Тому й записую. Для них хочу зберегти. Буду живий чи ні, нікому не дано знати наперед. Он третього дня замислився, мов дурень, мало під состав не попав. Казангап устиг. Зіштовхнув з місця. Та вилаявся потім страшенно: нехай, каже, діти твої сьогодні на колінах господу богу дякують.

— І справді. Я тобі давно казав. І Заріпі казав,— обурився в свою чергу Єдигей і скористався випадком, щоб ще раз висловити свої побоювання.— Що ти ходиш по коліях так, ніби паровоз повинен з рейок звертати, дорогою тобі поступатися? Грамотна людина, скільки можна тобі казати? Ти тепер залізничник, а ходиш, мов на базарі. Потрапиш, не жартуй.

— Ну, коли таке станеться, сам буду винен,— похмуро погодився він.— Але ти все-таки послухай мене, потім вичитувати-меш.

— Та я так, до слова, говори.

— У давнину люди дітям спадщину залишали. Чи на добре, чи на зле лишалася та спадщина— коли як. Скільки книг про це написано, казок, у театрах скільки п'єс грають про ті часи, як ділили спадщину і що потім сталося із спадкоємцями. А чому? Бо спадщини ці здебільшого несправедливо виникали, на чужих труднощах і чужою працею, на обмані, тому вони споконвічно криють у собі зло, гріх, несправедливість. А я втішаю себе тим, що ми, хвалити бога, позбавлені цього. Моя спадщина шкоди

нікому не завдасть. Це лише мій дух, мої записи будуть, а в них усе, що я збагнув і виніс із війни. Більшого багатства для дітей у мене немає. Тут, у сарозекських пустелях, дійшов я до цієї думки. Життя весь час відтісняло мене сюди, щоб я загубився, зник, а я напишу для них усе, що думаю-гадаю, і в них, у дітях своїх, відбудуся коли-небудь. Того, чого не вдалося мені, можливо, досягнуть вони... А жити їм доведеться значно важче, ніж нам. Тож нехай набираються розуму змолоду...

Деякий час вони йшли мовчки, кожен зайнятий своїми думками. Дивно було Єдигею слухати таку мову. Здивувався він, що можна, виявляється, і отак розуміти свою сутність на землі. І все-таки він вирішив вяснити те, що його вразило.

— Усі гадають, он по радіо кажуть, що дітям нашим жити-меться легше й краще, а тобі здається, що їм прийдеться важче, ніж нам. Атомна війна буде, тому, чи що?

— Та ні, не тільки тому. Війни, може, й не буде, а коли й буде, то не скоро. Не про хліб кажу. Просто колесо часу прискорюється. Їм доведеться до всього самим доходити, своїм розумом, і за нас відповідати частково заднім числом. А мислити завжди важко. Тому їм буде важче, ніж нам.

Єдигей не став уточнювати, чому він вважає, що мислити завжди важко. І даремно не став, згодом дуже жалкував, пригадуючи цю розмову. Треба було розпитати, вивідати, у чому тут сенс.

— Я до чого це кажу,— ніби озиваючись на сумніви Єдигея, вів далі Абуталіп.— Для малих дітей дорослі завжди видаються розумними, авторитетними. Виростуть, дивляться,— а вчителі, ми тобто, не так уже й багато знали і не такі вже й розумні, як здавалося. З них і посміятися можна, часом навіть жалюгідними їм здаються постарілі наставники. Колесо часу все швидше й швидше розкручується. І все-таки, про себе ми самі повинні сказати останнє слово. Наші пращури намагалися робити це в переказах. Хотіли довести нащадкам, які вони були великі. І ми судимо тепер про них по їхньому духу. От я й роблю, що можу, для синів, які підрастають. Мої перекази — мої воєнні роки. Пишу для них свої партизанські зошити. Все, як було, що бачив і пережив. Згодяться, коли підростуть. Але крім цього, теж є задумки деякі. У сарозеках доведеться їм зростати. Знову ж таки, коли підростуть, нехай не думають, що на пустому місці жили. Пісні наші записав старовинні, їх теж потім не знайдеш. Пісня у моєму розумінні — звістка з минулого. Укубала твоя багато їх знає, виявляється. І ще обіцяла згадати.

— Ну а як же! Все-таки аральська родом! — одразу загордився Єдигей.— Аральські казахи біля моря. А на морі співати

добре. Море, воно все розуміє. Що не скажеш — усе щиро і все до ладу на морі.

— А це ти вірно сказав, точно. Перечитав нещодавно написане — мало не заплакав із Заріпою. Як гарно співали у давнину! Кожна пісня — ціла історія. Так і бачиш тих людей. І хочеться з ними бути душа в душу. І страждати й кохати, як вони. Адже он яку пам'ять залишили по собі. Я й Қазанґапову Букей загітував уже, — пригадуй, кажу, свої каракалпакські пісні, запишу до окремого зошита. Буде в нас каракалпакський зошит...

І так вони йшли не поспішаючи вздовж залізничної лінії. Нечасто таке випадає. Полегшено, мов протяжне зітхання, завмирав заспокоєний кінець дня тієї передосінньої пори. Здавалося б, ні лісів, ні рік, ні полів у сарозеках, але згасаюче сонце створювало враження наповненості степу завдяки невлотимому руху світла й тіні по відкритому обличчю землі. Смутна, текуча синява простору, що аж дух перехоплював, надихала, викликала бажання довго жити і багато думати...

— Послухай-но, Єдигей, — заговорив знову Абуталіп, згадавши про те, що подумки відклав і до чого мав повернутися при нагоді. — Давно збираюся запитати. Птах Доненбай. Як ти гадаєш, певне, є такий птах у природі, який так і називається — Доненбай. Тобі не доводилося зустрічати такого птаха?

— Та це ж легенда.

— Розумію. Але часто буває, що легенда підтверджується життям, тим, що є насправді. Ну от, наприклад, є така пташка іволга, яка в нас у Семиріччі цілий день виспіває у гірських садах і все запитує: «Хто мій жених?» То тут просто гра, співзвучність. І є казка про це, чому вона так співає. От я й думаю: чи немає такої співзвучності і в цій історії? Можливо, існує в степу якийсь птах, який кричить щось схоже на ім'я людини Доненбай, і тому про нього створено легенду.

— Ні, не знаю. Не думав про це, що так, — засумнівався Єдигей. — Але скільки вже їжджу по тутешніх місцях уздовж і впоперек, але такого птаха не зустрічав. Певне, його й немає.

— Можливо, — задумливо озвався Абуталіп.

— А що, як немає такого птаха, то, виходить, все це неправда? — захвилювався Єдигей.

— Ні, чому ж. Тому й стоїть кладовище Ана-Бейіт і щось тут було. І ще я думаю чомусь, що такий птах є. І його коли-небудь хто-небудь зустріне. Для дітей я так і запишу.

— Ну, коли для діточок, — непевно зронив Єдигей, — тоді можна...

На пам'яті Буранного Єдигея тільки двоє свого часу записували сарозекську легенду про Найман-Ану на папір. Спочатку Абуталіп Куттибаєв записав її для своїх дітей на ті часи, коли вони підростуть, це було наприкінці п'ятдесят другого року. Рукопис той пропав. Скільки горя довелося натерпітися після того. Чи ж до того було! Через кілька років, у п'ятдесят сьомому, записав її Єлізаров Опанас Іванович. Тепер його немає, Єлізарова. А рукопис, хто його знає, певне, у його паперах залишився в Алма-Аті... І той і другий записували її головним чином з уст Казангапа. Єдигей був присутній при тому, але більше як підказувач-нагадувач і своєрідний коментатор.

«От тобі й роки! Коли все це було, боже ти мій!» — думав Бураний Єдигей, похитуючись поміж горбами вкритого попоною Каранара. Тепер він віз самого Казангапа на кладовище Ана-Бейїт. Коло мовби замикалося. Розповідач легенди тепер уже сам повинен був знайти останній супокій на кладовищі, що його історію зберігав і передавав іншим.

«Залишилися тільки ми — я і Ана-Бейїт. Та й мені незабаром належить прибути сюди. Місце своє зайняти. Йдеться до цього», — тоскно розмірковував дорогою Єдигей, все так само очолюючи на верблюді дивну похоронну процесію, що прямувала за ним по степу на тракторі, з причепом, і на замикаючому колісному екскаваторі «Беларусь». Рудий пес Жолбарс, який самовільно приєднався до похорону, дозволяв собі перебувати то в голові, то в хвості процесії, то збоку, а то й відбігав ненадовго... Хвіст він тримав по-хазяйськи твердо і по боках поглядав діловито...

Сонце вже здійнялося на маківку, наближався полудень. До кладовища Ана-Бейїт залишалося не так багато...

8

І все-таки кінець літа п'ятдесят другого року, вірніше, вся осінь і зима, що вступила, щоправда, з запізненням, але без завірюх, були, либонь, найкращими днями для тодішньої жменьки жителів роз'їзду Боранли-Буранного. Єдигей потім часто сунував за тими днями.

Казангап, патріарх боранлинців, причому дуже тактовний, який ніколи не втручався не в свої справи, перебував ще у повній силі і міцному здоров'ї. Його Сабітжан уже навчався у кумбельському інтернаті. Родина Куттибаєвих на той час міцно осіла в сарозеках. До зими утепили барак, картоплею запасилися, валянки Заріпі і хлопчикам придбали, борошна цілий мі-

шок привезли з Кумбеля, сам Єдигей привіз в'юком з відділу робітничого постачання на молодому Каранарі. Абуталіп працював, як належить, і весь вільний час так само морочився з дітьми, а ночами старанно писав, примостившись з лампою на підвіконні.

Були ще дві-три родини станційних робітників, але, видно було по всьому, тимчасових людей на роз'їзді. Тодішній начальник роз'їзду Абілов теж здавався непоганою людиною. Ніхто з боранлинців не хворів. Служба йшла. Діти підросли. Всі передзимові роботи по огороженню і ремонту колій виконувалися в строк.

Погода стояла пречудова для сарозеків — коричнева осінь, мов скоринка хліба! А потім зима підспіла. Сніг ліг одразу. І теж гарно, біло-біло стало довкола. І серед великої білої безмовності чорною ниточкою простяглася залізниця, а по ній, як завжди, йшли і йшли поїзди. І збоку від цього руху серед снігових кучугур притулилося маленьке селище — роз'їзд Боранли-Буранный. Кілька будиночків та інше... Проїжджі ковзали байдужим поглядом з вагонів, або на хвилинку прокидався у них скороминучий жаль до самотніх жителів роз'їзду...

Але даремним був той скороминучий жаль. Боранлинці переживали хороший рік, коли не брати до уваги дикого літнього пекла, але те було вже позаду. А взагалі скрізь життя потроху, зі скрипом налагоджувалося після війни. До Нового року знову чекали зниження цін на продукти і промтовари, і хоча в магазинах було далеко не всього навалом, але все-таки рік від року краще...

Звичайно Новому рокові боранлинці не надавали особливого значення, не чекали з трепетом опівночі. Служба на роз'їзді йшла незважаючи ні на що, поїзди рухалися, ні на хвилиночку не рахуючись з тим, де і коли настане Новий рік у дорозі. Знову ж узимку і по господарству справ додається. Печі треба палити, за худобою більше догляду і на випасі, і на оборах. Натомиться людина за день, і вже, здається, їй краще б відпочити, лягти раніше.

Так і минали роки один за одним.

А переддень п'ятдесят третього року на Боранли-Буранному був справжнім святом. Свято затіяла, звичайно ж, родина Куттибаєвих. Єдигей приєднався до новорічних приготувань уже під кінець. Почалося все з того, що Куттибаєви вирішили влаштувати дітям ялинку. А де взяти ялинку у сарозеках, легше знайти яйця викопного динозавра. Адже Єлізаров виявив, блукаючи по геологічних стежках, мільйоннорічні динозаврові яйця в сарозеках. На камінь перетворилися ті яйця, кожне завбільшки

з великий кавун. Відвезли знахідку у музей до Алма-Ати. Про це в газетах писали.

Довелося Абуталіпу Куттибаєву їхати по морозу в Кумбель і там домогтися у станційному місцевкомі, щоб одну з п'яти ялинок, які прибули на таку велику станцію, все ж таки віддали у Боранли-Буранный. З цього все й почалося.

Єдигей стояв саме біля складу, одержував у начальника роз'їзду нові рукавиці для роботи, коли, морозно гальмуючи, зупинився на першій колії закуржавілий від степового вітру товарняк. Довжелезний состав, геть запломбовані чотиривісні вагони. З відкритого майданчика останнього вагона, ледь переставляючи задубілі ноги у змерзлих чоботях, спустився на землю Абуталіп. Кондуктор состава, який супроводжував поїзд, у здоровенному кожусі, у наглухо зав'язаній хутряній шапці, незграбно пропихаючись на площадці, почав подавати йому щось велике. «Ялинка!» — здогадався Єдигей і здивувався дуже.

— Гей, Єдигею! Буранный! Ходи-но сюди, допоможи чоловікові! — гукнув до нього кондуктор, переважаючись усім тілом зі сходинок вагона.

Єдигей поспішив і, коли підійшов, перелякався за Абуталіпа. Білий до брів, весь у сніговій порослі, задубів Абуталіп так, що губи не ворушаться. Руку підняти не може. А поряд ялинка, це колюче деревце, через яке Абуталіп мало не відправився на той світ.

— Чого ж це люди у вас так їздять? — прохрипів невдоволено кондуктор. — Душа он з тілом розлучиться на вітриську ззаду. Хотів кожуха свого скинути, так сам задубію.

Ледве справляючись із губами, Абуталіп вибачився:

— Пробачте, так вийшло. Я зараз відігріюся, тут близько.

— Я ж йому казав, — звертаючись до Єдигея, бурмотів кондуктор. — Я в кожусі, а під кожухом стьобана одежа, у валянках, у шапці, та й то, поки здам перегін, очі на лоба лізуть. Хіба ж так можна?

Єдигею було незручно:

— Гарзд, врахуємо, Трохиме! Спасибі. Рушай, доброї тобі дороги.

Він підхопив ялинку. Вона була холодна, невелика, з людину. Відчув у хвої зимовий лісовий дух. Серце тенькнуло — згадалися фронтіві ліси. Там такого ялинника було тьма-тьмуша. Танками валили, снарядами корчували. І не думалось тоді, що колись таким дорогим стане запах ялинний вдихнути.

— Ходімо, — сказав Єдигей і глянув на Абуталіпа, беручи ялинку на плече.

На стягнутому холодом, сірому обличчі Абуталіпа із застигли-

ми сльозами на щоках сяяли з-під білих брів жваві, радісні, торжествуючі очі. Єдигею раптом зробилося страшно: чи оцінять діти його батьківську відданість? Адже в житті часто-густо буває зовсім навпаки. Замість вдячності — байдужість, а то й ненависть. «Боронь боже його від такого. Вистачить йому й іншого лиха», — подумав Єдигей.

Перший побачив ялинку старший з Куттибаєвих — Даул. Він радісно закричав і кинувся у двері барака. Вискочили без верхнього одягу й Заріпа та Ермек.

— Ялинка, ялинка! Поглянь, яка ялинка! — радів Даул, відчайдушно стрибаючи довкола.

Заріпа раділа не менше:

— Ти все-таки дістав її! Як здорово!

А Ермек, виявляється, ніколи ще не бачив ялинки. Він дивився не відриваючись на ношу дяді Єдигея.

— Мамо, це ялинка, так? Вона хороша, так? Вона житиме у нас дома?

— Заріпо, — сказав Єдигей, — через цю, як кажуть росіяни, «ёлку-палку» ти могла б мати замерзлого чоловіка. Давай-но швидше додому відігрівати його. Насамперед треба чоботи стягнути.

Чоботи примерзли. Абуталіп морщився, зціпивши зуби, стогнав, коли всі дружно намагалися стягти їх із ніг. Дітлахи особливо старалися. То так, то сяк хапались вони рученятами за важенні ялові чоботи, камінно прихоплені морозом до ніг.

— Діти, не заважайте, діти, дайте я сама! — відганяла їх мати.

Але Єдигей вважав за потрібне сказати їй напівголосно:

— Не чіпай їх, Заріпо. Нехай, нехай попрацюють.

Він нутром своїм збагнув, що для Абуталіпа це найвище вшанування — любов, співпереживання дітей. Виходить, вони вже люди, виходить, вони вже щось розуміють. Особливо зворушливо і втішно було дивитися на меншого. Ермек чомусь називав батька «папікою». І ніхто його не поправляв, оскільки це було його власною «модифікацією» одного з вічних і перших слів на вустах людей.

— Папіко! Папіко! — заклопотано метушився він, розчервонівшись від марних зусиль. Його кучері розпушилися, очі палали бажанням здійснити дещо вкрай необхідне, а сам він був такий серйозний, що мямоволі хотілося розреготатися.

Звичайно, треба було зробити так, щоб діти досягли своєї мети. Єдигей знайшов спосіб. Чоботи на той час почали розтавати і їх можна було стягнути, не завдаючи особливого болю Абуталіпові.

— Ану, хлопці, сідай за мною. Будемо як поїзд — один одного тягти. Дауле, ти тримайся за мене, а ти, Ермек, хапайся за Даула.

Абуталіп зрозумів задум Єдигея і схвально закивав, заусміхався крізь сльози, які навернулися з холоду в теплі.

Єдигей сів навпроти Абуталіпа, за ним причепилися діти, і коли вони приготувалися, Єдигей почав стягувати чобіт.

— Нумо, діти, дужче, дружніше тягніть! Бо я один не зможу. Сил не вистачить. Давай-давай, Дауле, Ермеку! Дужче!

Діти сопли позаду, з усіх сил намагаючися допомогти. Заріпа була болільницею. Єдигей навмисне робив вигляд, що йому важко, і коли нарешті один чобіт був скинутий, діти переможно закричали. Заріпа кинулася розтирати чоловікові ступню вовняною хусткою, та Єдигей усіх зупинив:

— Нумо, діти, нумо, мамо! Ви чого ж це? А другий чобіт хто стягатиме? Чи так і залишимо батька: одна нога боса, а друга в замерзлому чоботі? Добре буде?

І всі розсміялися чомусь. Довго сміялися, качалися по підлозі. Особливо діти і сам Абуталіп.

І хто знає, так думав потім про це Буранный Єдигей, багато разів намагаючись відгадати ту страшну загадку, хто знає, може, саме в цей момент десь дуже далеко від Боранли-Буранного ім'я Абуталіпа Куттибаєва знову впливло у паперах і люди, які одержали той папір, вирішували на його підставі питання, про яке ніхто ні сном ні духом не гадав ні в цій родині, ні на роз'їзді.

Лихо звалилося мов сніг на голову. Хоча, звичайно, коли б, скажімо, Єдигей був досвідченіший у таких справах, хитріший, може, коли й не здогадався б, то неясна тривога вкралася б у душу.

А від чого було тривожитися? Завжди наприкінці року приїздив на роз'їзд дільничний ревізор. За графіком об'їжджав він роз'їзд за роз'їздом, від станції до станції. Приїде, день-два побуде, перевірить, як зарплата видавалась, як матеріали витрачалися і все інше, напише акт ревізії разом з начальником роз'їзду і ще з ким-небудь із робітників і поїде з попутним. Скільки там справ отих, на роз'їзді! Єдигей, бувало, теж розписувався в актах ревізії. Цього разу ревізор днів зо три пробув у Боранли-Буранному. Ночував у черговому будиночку, в головному приміщенні роз'їзду, де був зв'язок і кімнатка начальника, що звалася кабінетом. Начальник роз'їзду Абілов усе бігав, чай носив йому у чайнику. Заглянув до ревізора і Єдигей. Сидів чоловік, кадив над паперами. Єдигей думав — може, хтось із попередніх, знайомих, але ні, цей був незнайомий. Червонощокий

такий, рідкозубий, в окулярах, шпакуватий. Дивна, липка якась усмішність майнула в його очах.

А пізно ввечері зустрілися. Єдигей повертався зі зміни, дивиться — ревізор походжав біля чергового будиночка під ліхтарем. Коміра смушкового підняв, у смушковій папасі, в окулярах, палить задумливо, хрумтить підошвами чобіт по пісочку.

— Добрий вечір. Що, покурити вийшли? Наробилися? — поспівчував йому Єдигей.

— Так, звичайно,— відповів той, напівусміхаючись.— Нелегко.— І знову напівусміхнувся.

— Ну зрозуміло, звичайно,— мовив для годиться Єдигей.

— Завтра зранку від'їжджаю,— повідомив ревізор.— Підійде сімнадцятий, припиниться. І я поїду.— Він знову напівусміхнувся. Голос у нього був напівприглушений, вимучений навіть. А очі дивилися примружено, вдивляючись у обличчя.— То ви й будете Єдигей Жангельдін? — поцікавився ревізор.

— Так, це я.

— Я так і думав.— Ревізор упевнено дихнув димом крізь рідкі зуби.— Колишній фронтовик. На роз'їзді з сорок четвертого. Дорожники Буранним прозивають.

— Так, вірно,— простодушно відповідав Єдигей. Йому було приємно, що той так багато знав про нього, але й здивувався водночас, як, навіщо ревізор про все це довідався і запам'ятав.

— А в мене пам'ять хороша,— напівусміхаючись, вів далі ревізор, видно, здогадуючись, про що думає Єдигей.— Адже я теж пишу, як ваш Куттибаєв,— кивнув він, пускаючи струмінь диму у бік освітленого вікна, в якому, як завжди, було видно схилену над своїми записами голову Абуталіпа.— Третій день спостерігаю — все пише й пише. Розумію. Сам пишу. Тільки я віршами займаюся. У деповській багатотиражці майже щомісяця друкуюсь. У нас там гурток літературний. Я ним керую. І в обласній газеті вміщували — одного разу на Восьме березня, цього року на Перше травня.

Вони помовчали. Єдигей уже збирався попрощатися і піти, але ревізор знову заговорив:

— А він про Югославію пише?

— Чесно кажучи, не знаю до пуття,— відповів Єдигей.— Здається. Адже він партизанів там. Він для дітей своїх пише.

— Чув. Я тут порозпитував Абілова. Він і в полоні побував, виходить. Нібито й учительював деякі роки. А тепер вирішив проявити себе з допомогою пера,— скрипуче хихикнув він.— Але це не так просто, як здається. Я теж задумав велику річ. Фронт, тил, праця буде. Та часу в нашого брата зовсім немає. Все по в. р. дженнях...

— Він теж, ночами тільки. А вдень працює,— вставив Єдигей. Вони знову помовчали. І знову Єдигей не встиг піти.

— Ну й пише, ну й пише, голови не підводить,— все так само напівусміхаючись, виширився ревізор, вдивляючись у силует Абуталіпа біля вікна.

— То треба ж чимось займатися,— відповів йому на те Єдигей.— Людина грамотна. Довкола нікого й нічого. От і пише.

— Так, це теж ідея. Довкола нікого й нічого,— примружуючись, щось метикуючи, пробурмотів ревізор.— А ти собі вільний, а довкола нікого й нічого, теж ідея... А ти собі вільний...

На тому вони й розпрощалися. І в наступні дні нема-нема та й майне думка не забути розповісти Абуталіпові про цю випадкову розмову з ревізором, та якось не виходило, а згодом і зовсім забулося.

Справ було багато до зими. І головне, Каранар прийшов у великий рух. От морока, от уже халепа хазяїну! Як атанша¹ Каранар дозрів два роки тому. Але ті два роки ще не так бурхливо проявлялися його пристрасті, ще можна було з ним справитися, полякати, підкорити суворому окрику. До того ж старий самець у боранлинському стаді — давній казангапівський верблюд — не давав йому ще розвернутися. Бив його, гриз, відганяв від маток. Але ж степ широкий. З одного краю віджене, він з другого встигає. І так цілісінький день ганяв його старий атан, а потім знесилювався. І тоді молодий і гарячий атанша Каранар не так, то сяк досягав-таки своєї мети.

Але в новий сезон, з настанням зимових холодів, коли у крові верблюдів знову пробуджувався одвічний поклик природи, Каранар виявився верховним у боранлинському стаді. Досяг Каранар могутності, досяг нищівної сили. Запросто загнав старого казангапівського атана під урвище і у безлюдному степу побив, потоптав, загриз його мало не до смерті, до того ж нікому було розборонити їх. У цьому неблаганному законі природа була послідовною — тепер настала черга Каранара залишати після себе потомство.

На цьому ґрунті, однак, Казангап з Єдигеем уперше посварилися. Не втерпів Казангап, угледівши сумне видовище — затоптаного атана свого під урвищем. Повернувся з випасів похмурий і кинув Єдигею:

— Навіщо ж ти допускаєш таке діло? Вони тварини, але ж ми з тобою люди! Це ж смертовбивство учинив твій Каранар. А ти його спокійно відпускаєш у степ!

---

¹ А т а н ш а — молоденький атан, молодий самець.

— Не відпускав я його, Казаке. Сам він пішов. Як мені його тримати накажеш? На ланцюгах? То ж він ланцюги рве. Сам знаєш, не випадково сказано з давніх давен: «Кюш атасин танимайди»¹. Настав його час.

— А ти й радий. Але зачекай, ще не таке буде. Ти його жалієш, не хочеш йому ніздрі проколювати для шиша², але ти ще поплачеш, попомігаєш за ним. Такий звір в одному стаді не заспокоїться. Він піде по усіх сарозеках битися. І ніяк його не втримаєш. Пригадаєш тоді мої слова...

Не став Єдигей сердити Казангапа, поважав його, та й загалом правду він казав. Пробурмотів примирливо:

— Ти ж сам подарував його мені сосунцем, а тепер сваришся. Гаразд, подумаю, щось ізроблю, щоб управу на нього знайти.

Але спотворювати такого красеня, як Каранар,— проколювати йому ніздрі і вставляти дерев'яного шиша — знову ж таки рука не піднімалася. І скільки разів потім він справді згадував слова Казангапові і скільки разів, доведений до нестями, присягався, що не подивиться ні на що, і все-таки не чіпав верблюда. Подумував було каструвати і теж не посмів, не пересилив себе. А роки минали, і щоразу з настанням зимових холодів починалися поневіряння, пошуки несамовитого Каранара, що бушував у гоні...

З тієї зими все й почалося. Запамяталося. І поки приборкував Каранара і прилаштовував обору, щоб міцно зачинити її, тут і Новий рік підкотив. А Куттибаєви саме затіяли ялинку. Для всієї боранлинської дівтори велика подія була. Укубала з доньками просто-таки переселилася у барак Куттибаєвих. Цілий день займалися приготуваннями і прикрашали ялинку. Ідучи на роботу і повертаючись з роботи, Єдигей теж насамперед заходив поглянути на ялинку у Куттибаєвих. Все кращою, все пишнішою ставала вона, розквітала у стрічках та іграшках різних саморобних. Тут уже жінкам слід віддати належне — Заріпа й Укубала постаралися заради малечі, всієї своєї майстерності доклали. І справа була, вважай, не стільки в самій ялинці, скільки в новорічних сподіваннях, у загальному для всіх підсвідомому чеканні якихось швидких і щасливих змін.

Абуталіп на цьому не заспокоївся, вивів дівтору надвір, і почали вони ліпити велику снігову бабу. Спочатку Єдигей подумав, що вони просто розважаються, а потім захопився цією вигадкою. Здоровенне, майже у людський зріст снігове бабище, отаке смішне чудовисько з чорними очима і чорними бровами з вугіл-

---

¹ Сила батька не визнає.

² Шиш — дерев'яна заноза, яку продівають у верхні губи верблюда,

ля, з червоним носом й усміхненою пашекою, з облізлими лисячим казангалівським малахаєм на голові звелось перед роз'їздом, зустрічаючи поїзди. У одній «руці» баба тримала залізничний зелений прапорець — шлях відкритий, а в другій дикт з вітанням: «З Новим, 1953 роком!» Здорово тоді вийшло! Ця баба стояла ще й після 1 січня...

31 грудня минаючого року удень до самого вечора боранлинські діти гралися навколо ялинки й у дворі. Там були зайняті й дорослі, вільні від чергувань. Абуталіп розповідав зранку Єдигею, як рано-вранці приповзли до нього в ліжку хлоп'ята, со-путь, вовтузяться, а він удав, що міцно спить.

«Вставай, вставай, папіко! — Ермек сіпає, — незабаром Дід Мороз приїде. Ходімо зустрічати».

— Гаразд, — кажу, — ось зараз устанемо, вмиемося, одягнемося і підемо. Обіцяв приїхати.

— А яким поїздом? — Це старший запитує.

— А будь-яким, — кажу, — для Діда Мороза будь-який поїзд зупиниться навіть на нашому роз'їзді.

— Тоді треба вставати якнайшвидше!

Так от, збираємось урочисто, серйозно так.

— А як же мати? — запитує Даул. — Адже вона теж хоче побачити Діда Мороза?

— Звичайно, — кажу, — аякже. Кличте і її.

Зібралися і всі разом вийшли з дому. Хлоп'ята побігли попереду до чергового будинку. Ми за ними. Бігають хлоп'ята навколо, а Діда Мороза немає.

— Папіко, а де ж він?

Очі в Ермека, знаєш, такі — луп-луп.

— Зараз, — кажу, — не поспішайте. Довідаюся в чергового.

Заходжу до чергового будиночка, я там звечора приховав записку від Діда Мороза і торбинку з подарунками. Вийшов, вони до мене:

— Ну що, папіко?

— Та ось, — кажу, — виявляється, Дід Мороз залишив вам записку, ось вона: «Любі хлопчики — Дауле та Ермеку! Я приїхав на ваш славнозвісний роз'їзд Боранли-Буранный рано-вранці, о п'ятій годині. Ви ще спали, було дуже холодно. Та й сам я холодний, борода вся з морозної вовни у мене. А поїзд зупинився тільки на дві хвилини. Ось устиг записку написати й залишити подарунки в торбинці усім дітям роз'їзду від мене по одному яблуку і по два горіхи. Не ображайтеся, справ у мене попереду багато. Поїду до інших дітей. Вони теж на мене чекають. А до вас наступного Нового року постараюсь приїхати так, щоб ми зустрілися. А поки що до побачення. Ваш Дід Мороз, Аяз-

ата». Стривай-стривай, а тут ще якась приписка. Дуже поспіхом, нерозбірливо написано. Певне, вже поїзд відходив. А, ось, розібрав: «Дауле, не бий свого собачки. Я чув, як одного разу він голосно заскавучав, коли ти вдарив його калошею. Але потім я більше не чув. Певне, ти почав краще до нього ставитися. Ось і все. Ще раз ваш Аяз-ата». Стривай-стривай, тут ще щось нашкрябано. А, зрозумів: «Снігова баба у вас дуже здорово вийшла. Молодці. Я привітався з нею за руку».

Ну, вони, звичайно, зраділи. Записка Діда Мороза переконала їх одразу. Ніяких образ. Тільки почали сперечатися, хто понесе торбинку з подарунками. Тут мати розсудила їх:

— Спочатку десять кроків понесе Даул, він старший. А потім десять кроків ти, Ермек, ти менший...»

Посміявся щиро і Єдигей: «Треба ж таке, коли б я був на їхньому місці, теж повірив би».

Зате вдень серед дівтори найпопулярнішим був дядя Єдигей. Організував він їм катання на санях. У Казангапа були старі сани. Запрягли казангапівського верблюда, сумирного, який добре йшов у нагрудному хомуті, Каранара не можна було, звичайно, допускати до таких справ. Запрягли і поїхали усією юрбою. Ото було галасу. Єдигей був за кучера. Дітлахи липли, всі хотіли посидіти поряд з ним. І все прохали: «Швидше, швидше поїхали!» Абуталіп і Заріпа то йшли, то бігли поряд, але на спусках примощувалися скраечку саней. Від'їхавши від роз'їзду кілометрів на два, розвернулися на пагорку, назад зі спуску покотили. Задихався упряжний верблюд. Передихнути треба було.

Хороший видався день. Над безмежно білими, засніженими сарозеками, скільки сягало око і скільки було чути, лежала біла первісна тиша. Довкола, таємниче вкритий снігом, простилася степ — грядями, пагорбами, рівнинами, небо над сарозеками випромінювало матовий відблиск і сумирне полуденне тепло. Вітерець ледь чутно лашчався до вуха. А попереду по залізниці йшов довгий червоноохровий состав, і два чорні паровози, зчеплені цугом, тягли його, дихаючи у дві труби. Дим із труб зависав у повітрі кільцями, що повільно пливли і танули. Наближаючись до семафора, ведучий паровоз дав сигнал — довгий, могутній гудок. Двічі повторив, даючи знати про себе. Поїзд був наскрізний, він прошумів через роз'їзд, не зменшуючи швидкості, — повз семафори і півдюржини будиночків, які незручно приліпилися майже біля самої лінії, хоча стільки простору було довкола. І знову все стихло і завмерло. Ніякого руху. Тільки над дахами боранлинських будинків звивалися сизі пічні димки. Усі замовкли.

Навіть розпалені їздою дітлахи посумирнішали в ту хвилину. Заріпа промовила неголосно, тільки для чоловіка:

— Як хороше і як страшно!

— Правду ти кажеш,— також неголосно озвався Абуталіп.

Єдигей поглянув на них скося, не повертаючи голови. Вони стояли, дуже схожі одне на одного. Неголосно, але чітко вимовлені слова Заріпи засмутили Єдигея, хоча й не йому були призначені. Він збагнув раптом, з яким сумом і страхом дивилася вона на ці будинки зі звивистими димками. Але нічим і ніяк Єдигей не міг їм допомогти, бо те, що тулилося біля залізниці, було єдиним пристановищем для них усіх.

Єдигей понукнув упряжного верблюда. Стьобнув батогом. І сани покотили назад до роз'їзду...

Увечері напередодні новорічної ночі всі боранлинці зібралися у Єдигея й Укубали — так вирішили Єдигей і Укубала декілька днів тому.

— Коли вже новоприбулі Куттибаєви влаштували ялинку для всієї дітвори, нам сам бог велів,— сказала Укубала,— не будемо скупитися.

Єдигей тільки зрадів цьому. Щоправда, далеко не всі могли бути присутні — дехто чергував на станції, а іншим чергувати належало звечора. Адже поїзди йшли, не зважаючи ні на свята, ні на будні. Казангапові довелося посидіти тільки на початку. До дев'ятої вечора він вирушив на стрілку, та й Єдигею графік вимагав з шостої ранку 1 січня бути на лінії. Така служба. І все-таки вечір вийшов на славу. Усі були в піднесеному настрої і, хоча й бачились по десять разів на день, до зустрічі краще одяглися, наче гості, які прибули здалеку. Укубала відзначилася — наготувала всякої всячини. Випити теж було що — горілка, шампанське. А хто бажав, тому зимовий шубат був готовий від ялових верблюдиць, і до їх узимку видоювала невтомна казангапівська Букей.

Але свято стало святом, коли після закусок і перших чарок почали співати. Настала така хвилинка, коли вляглися перші клопоти господарів, зникла напруженість гостей і можна було не поспішаючи, не відволікаючись через дрібниці, віддатися нечастому душевному задоволенню — і пображничати, і поговорити з тими, кого щодня бачиш і добре знаєш, але і в них знаходиш новизну, бо свято має властивість перетворювати людей. Трапляється, що і в гірший бік. Але не тут, не серед боранлинців. Жити в сарозеках та ще й зажити слави недоброго чи скандаліста... Єдигей трохи захмелів. Але йому це дуже пасувало. Укубала без особливої тривоги нагадала чоловікові:

— Не забудь, завтра о шостій ранку на роботу.

— Все ясно, Уку. Зрозумів,— відповів він.

Сидячи біля Укубали, обіймаючи її за ший, він заводив пісню, щоправда, іноді не в лад, але старанно, і тим самим створював могутній шумовий ефект. У нього був той чудовий настрій, коли ясний розум і піднесені почуття поєднуються одне з одним. Співаючи, він розчулено вдивлявся в обличчя гостей, обдаровуючи всіх веселою широкою усмішкою, впевнений у тому, що всім так само добре, як і йому. І був він гарний, тоді ще чорнобровий і чорновусий Буранний Єдигей з блискітливими карими очима і міцним рядом білих зубів. І найсильніша уява не допомогла б уявити, який він буде на старість. На всіх вистачало в нього уваги. Поплескуючи по плечу повніючу добру Букей, він називав її боранлинською матір'ю, пропонував за неї тости, в її особі — за весь каракалпакський народ, який десь там, на березі Амудар'ї, і вмовляв її не хвилюватися через те, що Казангапові довелося облишити стіл заради роботи.

— Він мені й так обрид! — задерикувато відповідала Букей.

Свою Укубалу називав того вечора Єдигей повним, розшифрованим іменем: Уку баласи — дитя сови, совенятко. Для кожного знаходилося в нього добре, душевне слово, у тому тісному колі всі були для нього рідними братами й сестрами, навіть начальник роз'їзду Абілов, обтяжений службою дрібного дорожнього працівника в сарозеках, та його бліда, вагітна дружина Сакен, якій належало у недалекому майбутньому відправитися у станційний пологовий будинок у Кумбелі. Єдигей широко вірив, що все саме так, що його оточують невід'ємно близькі люди, та й як могло бути інакше, варту було посеред пісні на мить заплющити очі — й уявлялася безкрая засніжена пустеля сарозеків і жменька людей у нього в домі, які зібралися, мов одна родина. Але над усе радів він за Абуталіпа й Заріпу. Ці двоє були варті того. Заріпа і співала, і грала на мандоліні, швидко підбираючи мелодії пісень, що змінювали одна одну. Голос у неї був дзвінкий, чистий. Абуталіп вів з грудною приглушеною протяжністю, співали задушевно, злагоджено, особливо пісні на татарський кшталт, їх вони співали алмак-салмак — взаємно відповідаючи одне одному. Пісню вели вони, а всі інші їм підспівували. Вони багато дечого перебрали із старовинних і нових пісень і не втомлювались, а, навпаки, розспівувалися все азартніше. Виходить, гостям було добре. Сидячи навпроти Заріпи й Абуталіпа, Єдигей невідривно дивився на них і розчулювався — такими вони й повинні були бути завжди, коли б не гірка доля, що не давала їм перепочинку. У жахливу літню спеку Заріпа ходила спеліла, мов обгоріле під час пожежі деревце, з пожухлим до коріння рудим волоссям і потрісканими до крові чорними губами,

а зараз вона була невпізнанна. Чорноока, з сяючим поглядом, відкритим, по-азіатськи гладеньким, чистим обличчям, сьогодні вона була прекрасна. Її настрій найкраще передавали чіткі рухливі брови, що співали разом з нею, то злітаючи, то хмурачись, то розбігаючись у злеті стародавніх пісень. З особливим почуттям виділяючи значення кожного слова, вторив їй Абуталіп, хитаючись з боку на бік:

...Мов слід підпружний на боці скакуна,
Дні минулого кохання не зітруться з пам'яті...

А руки Заріпа, перебираючи струни мандоліни, змушували бриніти та стогнати музику в тісному колі у новорічну ніч. Пливла Заріпа у пісні, і ввижалося Єдигею, що була вона десь далеко, бігла, дихаючи легко і вільно, по снігах сарозеків у цій своїй бузковій в'язаній кофточці з білим відкладним комірцем, з дзвінкою мандоліною, і п'яма розступалася довкола, і, віддаляючись, вона зникала в тумані, тільки чути було мандоліну, але згадавши, що й на боранлинському роз'їзді є люди і що їм погано буде без неї, поверталася Заріпа і, знову співаючи, виникала за столом...

Потім Абуталіп показував, як вони танцювали у партизанах, поклавши руки один одному на плечі і перебираючи в такт ногами. Заріпа підіграла, а Абуталіп співав веселу сербську пісеньку, і всі вони танцювали у колі, поклавши руки на плечі один одному і вигукуючи: «Опля, опля...»

Потім ще співали і ще випили, цокнулися, вітали з Новим роком, хтось виходив, хтось приходив... Начальник роз'їзду і його вагітна дружина пішли ще до танців. І так минала ніч.

Заріпа вийшла подихати, слідом і Абуталіп. Укубала примушувала всіх одягатися, щоб не виходили розпарені на холод. Заріпа й Абуталіп довго не поверталися. Єдигей вирішив піти за ними, без них не виходило свято. Його гукнула Укубала:

— Одягнися, Єдигею, куди ти так, застудишся!

— Я зараз,— Єдигей вийшов за поріг у холодну ясність опівночі.— Абуталіпе, Заріпо! — покликав він, оглядаючись' навколо.

Ніхто не озвався. За будинком почув голоси. І зупинився у нерішучості, не знаючи, як вчинити: чи піти, чи, навпаки, підійти до них і відвести додому. Щось відбувалося між ними.

— Я не хотіла, щоб ти бачив,— схлипувала Заріпа.— Вибач. Просто мені стало важко. Вибач, будь ласка.

— Я розумію,— заспокоював її Абуталіп.— Я все розумію. Але справа ж не в мені, що я саме такий. Коли б це стосувалося

тільки мене. Боже мій, на одне життя більше чи на одне менше. Можна було б і не чіплятися так відчайдушно.— Вони помовчали, і потім він сказав: — Діти наші позбавляться... І на це вся надія...

Не зовсім розуміючи, у чому справа, Єдигей обережно відступив, пересмикуючи плечима від холоду, і нечутно повернувся. Коли він увійшов у дім, йому здалося, що все потьмяніло і свято вичерпалося. Новий рік Новим роком, але пора й про совість згадати.

5 січня 1953 року о десятій годині ранку на роз'їзді Боранли-Буранний зробив зупинку пасажирський поїзд, хоча й усі колії перед ним були відкриті і він міг, як завжди, пройти без затримки. Поїзд простояв тільки півтори хвилини. Цього було, видно, цілком досить. Троє — всі у чорних хромових чоботях однакового фасону — зійшли з підніжки одного з вагонів і рушили просто до чергового приміщення. Йшли мовчки і впевнено, не оглядаючись по боках, тільки на мить затрималися біля снігової баби. Мовчки поглянули на напис на дикті, що вітав їх, та на безглузлого малахая, старого, облізлого казангалівського малахая, насунутого бабі на голову. І з тим пройшли до чергового приміщення.

Через деякий час з дверей вибіг начальник роз'їзду Абілов. Мало не зіштовхнувся зі сніговою бабою. Вилаявся і поспіхом пішов далі, майже побіг, чого з ним ніколи не траплялося. Хвилини за десять, захекавшись, він уже повертався назад, ведучи з собою Абуталіпа Куттибаєва, якого терміново розшукав на роботі. Абуталіп був блідий, шапку тримав у руці. Разом з Абіловим він увійшов до чергового приміщення. Але дуже швидко вийшов звідти у супроводі двох приїжджих у хромових чоботях, і всі вони рушили до барака, де жили Куттибаєви. Звідти вони незабаром повернулися, знову ж невідступно супроводжуючи Абуталіпа, несучи якісь папери, взяті у його домі.

Потім усе стихло. Ніхто не виходив і не заходив до чергового приміщення.

Єдигей довідався про те, що сталося, від Укубали. Вона добігла за дорученням Абілова на четвертий кілометр, де провадилися того дня ремонтні роботи. Відкликала Єдигея вбік:

— Абуталіпа допитують.

— Хто допитує?

— Не знаю. Якись приїжджі. Абілов велів передавати, що коли не допитуватимуться, то не казати, що на Новий рік були разом з Абуталіпом і Заріпою.

— А що тут такого?

— Не знаю. Він так просив сказати тобі. І велів тобі на другу годину бути. Тебе теж про щось хочуть запитати, довідатися стосовно Абуталіпа.

— А про що довідатися?

— Звідки я знаю. Прийшов переляканий Абілов і каже — так і так. А я до тебе.

На другу годину і без того ходив Єдигей додому обідати. По дорозі та й удома все намагався втямити, що сталося. Відповіді не знаходив. Хіба що за минуле, за полон? Те ж давно вже перевірили. А що ж іще? Тривожно, недобре зробилося на душі. Сьорбнув дві ложки лапші і відсунув убік. Глянув на годинник. За п'ять хвилин друга. Оскільки веліли о другій, отже, о другій. Вийшов з дому. Біля чергового приміщення походжав туди-сюди Абілов. Жалюгідний, зім'ятий, пригнічений.

— Що сталося?

— Біда, біда, Єдике,— заговорив Абілов, боязко позираючи на двері. Губи в нього дрібно тремтіли.— Куттибаєва засадили.

— А за віщо?

— Якись заборонені писання знайшли у нього. Адже всі вечори щось писав. Про це ж усі знають. І ось дописався.

— То це він для дітей своїх.

— Не знаю, не знаю, для кого. Я нічого не знаю. Іди, тебе чекають.

У кімнатці начальника роз'їзду, що звалася кабінетом, його чекав чоловік приблизно одного з ним віку чи трохи молодший, повний, великоголовий, підстрижений їжачком. М'ясистий, ніздрястий ніс пітнів від напруги думки, чоловік щось читав. Він витер носа хусткою, насуплюючи важкий високий лоб. І потім на протязі всієї їхньої розмови він весь час обтирав носа, що постійно пітнів. Він дістав з коробки «Казбека», що лежала на столі, довгу цигарку, повертів її, запалив і, скинувши на Єдигея, який стояв у дверях, ясні, мов у кречета, жовтаві очі, сказав коротко:

— Сідай.

Єдигей сів на табуреті перед столом.

— Що ж, щоб не було ніяких сумнівів,— вимовив кречетокий, вийняв з нагрудної кишені цивільного кітеля якусь коричневу обкладинку, розкрив її і одразу ж забрав, буркнувши при цьому щось, чи то «Тансикбаєв», чи то «Тисикбаєв», Єдигей так і не запам'ятав до пуття його прізвище.

— Зрозуміло? — запитав кречетокий.

— Зрозуміло,— змушений був відповісти Єдигей.

— Ну, в такому разі приступимо до діла. Кажуть, ти кращий друг-товариш Куттибаєва?

— Може, й так, а що?

— Може, й так,— повторив кречетоокий, затаюючись казбичиною і ніби усвідомлюючи почуте.— Може, й так. Припустимо. Ясно.— І кинув раптом з несподіваною посмішкою, з радісним, наперед смакуючим задоволенням, що спалахнуло в його чітких, мов скло, очах.— Ну що, любий друже, пописуємо?

— Що пописуємо? — зніяковів Єдигей.

— Це я хочу знати.

— Я не розумію, про що йдеться.

— Невже? Га? Ану подумай.

— Не розумію, про що йдеться.

— А що пише Куттибаєв?

— Не знаю.

— Як не знаєш? Усі знають, а ти не знаєш?

— Знаю, що він щось пише. А що саме, звідки мені знати.

Що мені до того? Хочеться людині писати — нехай собі пише.

Що кому до того?

— Тобто як то — що кому до того? — здивовано стрепенувся кречетоокий, спрямовуючи в нього пронизливі, мов кулі, зіниці.— Отже, хто що хоче, те нехай і пише? Це він тебе переконав?

— Ні в чому він мене не переконував.

Але кречетоокий не звернув уваги на його відповідь. Він був обурений:

— Ось вона, ворожа агітація! А ти подумав, що буде, коли кожний і всякий почне займатися писаниною? Ти подумав, що буде? А потім кожний і всякий почне говорити, що йому заманеться? Так чи що? Звідки в тебе ці чужі ідеї? Ні, любий, такого ми не допустимо. Така контрреволюція не пройде!

Єдигей мовчав, пригнічений та засмучений словами, що звалилися на нього. І дуже здивувався, що нічого довкола не змінилося. Немов нічого й не сталося. Бачив через вікно, як пройшов, промигтівши вікнами, ташкентський поїзд, і уявив собі на мить: ідуть люди у вагонах у своїх справах і потребах, п'ють чай або горілку, розмовляють і нікому немає діла, що в цей час на роз'їзді Боранли-Буранный сидить він перед кречетооком, який бозна-звідки звалився на його голову, і до щему в грудях захотілося Єдигею вибігти з чергового приміщення, наздогнати поїзд, що відходив, і поїхати в ньому хоч на край світу, тільки б не бути зараз тут.

— Ну що? Доходить до тебе суть писання? — вів далі кречетоокий.

— Доходить, доходить,— відповів Єдигей.— Тільки про одне я хочу довідатися. Адже це він для дітей своїх хотів спогади

описати. Як, що було з ним, скажімо, на фронті, в полоні, у партизанах. Що тут поганого?

— Для дітей! — вигукнув той. — Та хто цьому повірить? Хто пише для дітей своїх, котрим без року тиждень? Казочки! Ось як діє досвідчений ворог! Заховався в глушині, де нікого й нічого навколо, де ніхто за ним не стежить, а сам узявся пописувати свої спогади!

— Ну, захотілося так людині, — заперечив Єдигей. — Захотілося їй, певне, своє власне слово сказати, щось від себе, щоб вони, діти його, шанували, коли виростуть.

— Яке ще власне слово! Це що таке іще? — докірливо похитуючи головою, зітхнув кречетоокий. — Які ще думки від себе, що означає власне слово? Власний світогляд, так, чи що? Особлива, власна думка, чи що? Не повинно бути ніякого такого власного слова. Все, що на папері, це вже не власне слово. Що написано пером, того не виволочиш волом. Кожен ще думки від себе висловлюватиме. Дуже жирно буде. Ось вони, його так звані «Партизанські зошити», ось у підзаголовку — «Дні і ночі в Югославії», ось вони! — Він кинув на стіл три товсті загальні зошити у цератових палітурках. — Неподобство! А ти тут намагаєшся вигородити свого приятеля. А ми його викрили!

— У чому ж ви його викрили?

Кречетоокий сіпнувся на стільці і знову кинув з несподіваною посмішкою, наперед смакуючи задоволення та зловтіху, не кліпаючи і не зводячи ясних прозорих очей:

— Ну, це дозволь уже нам знати, у чому ми його викрили. — Смакуючи кожне слово, вимовив, упиваючись справленим ефектом: — Це наша справа. Кожному не доповідатиму.

— Ну що ж, коли так, — розгублено промовив Єдигей.

— Його ворожі спогади так йому не минуться, — відзначив кречетоокий і почав щось швидко писати, приказуючи: — Я гадав, що ти розумніший, що ти наша людина. Передовий робітник. Колишній фронтовик. Допоможеш нам викрити ворога.

Єдигей настовбурчився і сказав неголосно, але чітко, тоном, що не залишав сумнівів:

— Я нічого не підписуватиму. Це я вам одразу кажу.

Кречетоокий звів нищівний погляд:

— А нам і не потрібен твій підпис. Ти гадаєш, коли ти не підпишеш, то справі пшик? Пюмиляєшся. У нас достатньо матеріалів для того, щоб притягти його до суворої відповідальності і без твого підпису.

Єдигей замовк, відчуваючи приниженість, пекучу спустошеність. Одночасно зростало, мов хвиля на Аральському морі, обурення, незгода з тим, що діється. Йому раптом захотілося приду-

шити цього кречетоокого, мов скаженого пса, і він знав, що міг би це зробити. Вже на що жилавою та міцною була шня в того фашиста, якого йому довелося задушити власними руками. Іншого виходу не було. Вони зіткнулися з ним несподівано обличчя в обличчя у траншеї, коли вибивали з позиції оборону противника. Зайшли з флангу, закидаючи траншею гранатами і прострілюючи проходи чергами автоматів, і вже очистили лінію й кинулися з боем далі, коли раптом зіткнулися з ним в упор. Певне, то був кулеметник, який стріляв до останнього патрона. Краще було взяти його в полон. Ця думка майнула у свідомості Єдигея. Але той устиг занести ножа над головою. Єдигей буцнув його каскою в обличчя, і вони повалилися. І вже нічого не лишалося, як вчепитися йому в горлянку. А той вивертася, хрипів, шкріб пальцями по боках, намагаючись намацати вибитого з рук ножа. І щомиті Єдигей чекав, що встромиться ніж йому в спину, і тому з неослабним, нелюдським, звіриним зусиллям здавлював, стискував, рикаючи, хрящасту шию вишкіреного, почорнілого ворога. І коли той задихнувся і різко запахло сечею, він розтиснув зчеплені в судомі пальці. Він вирвав одразу ж і, обливаючись власним блювотинням, поповз якнайдалі зі стогоном і каламуттю в очах. Про це він нікому не розповідав ні тоді, ні пізніше. Жаж цей снівся йому часом, і наступного дня він не знаходив собі місця, жити не хотілось... Про це згадав Єдигей зараз, внутрішньо здригнувшись, з відразу. Однак він розумів, що кречетоокий бере хитрістю й перевагою в розумі. Це його зачепило за живе. Поки той писав, Єдигей намагався знайти слабке місце у доказах кречетоокого. Із того, що сказав кречетоокий, одна думка вразила Єдигея своєю алогічністю, якоюсь диявольською невідповідністю: як це можна звинувачувати будь-кого у «ворожих спогадах»? Хіба можуть бути спогади людини ворожими або неворожими, адже спогади — це те, що було колись у минулому, це те, чого вже нема, що було в минулі часи. Виходить, людина згадує про щось, як воно було насправді.

— Я хочу знати,— промовив Єдигей, відчуваючи, як пересихає в горлі від хвилювання. Але він примусив себе вимовити ці слова дуже спокійно.— Ось ти кажеш...— Він навмисне назвав його на «ти», щоб той зрозумів, що Єдигею нічого запобігати і боятися, далі сарозеків його гнати нікуди.— Ось ти кажеш,— повторив він,— ворожі спогади. Як це розуміти? Хіба можуть бути спогади ворожими чи неворожими? Мені здається, людина згадує те, що було і як було і чого колись, чого вже немає давно. Чи, виходить коли хороше — згадує, а коли погане — не згадує, забудь? Такого наче ніколи й не було. Чи, виходить, коли який сон

присниться і про нього, про сон, треба згадувати? А коли сон страшний, невгодний кому?..

— Ось ти який? Гм, дідько його забирай! — здивувався кречетокий. — Розмірковувати любиш, посперечатися захотів. Ти тут, може, місцевий філософ. Що ж, давай. — Він зробив паузу. І наче примірівся, приготувався і вирік: — У житті все може бути у значенні історичних подій. Але мало що було і як було! Важливо згадувати, намалювати минуле усно або тим більше письмово так, як вимагається зараз, як потрібно зараз для нас... А все, що нам не на користь, того й не слід згадувати. А коли не дотримуєшся цього, виходить, вступаєш у ворожу дію.

— Я не згоден, — сказав Єдигей. — Такого не може бути.

— А нікому й не потрібна твоя згода. Це ж до слова. Ти запитуєш, а я пояснюю з доброти своєї. А взагалі я не зобов'язаний вступати з тобою у такі розмови. Ну гаразд, давай перейдемо від слів до діла. Скажи мені, коли-небудь Куттибаєв ну, скажімо, у відвертій розмові, за випивкою, скажімо, не називав тобі які-небудь англійські імена?

— А навіщо це? — щиро здивувався Єдигей.

— А ось навіщо. — Кречетокий розгорнув одного з «Партизанських зошитів» Абуталіпа і прочитав підкреслене червоним олівцем місце: «27 вересня до нас у розташування прибула англійська місія — полковник і два майори. Ми пройшли перед ними парадним маршем. Вони нас вітали. Потім був спільний обід у наметі у командирів. Туди запросили й нас, кількох чоловік іноземних партизанів серед югославів. Коли мене познайомили з полковником, він дуже люб'язно потис мені руку і все розпитував через перекладача, звідки я і як сюди потрапив. Я коротко розповів. Мені налили вина, і я теж випив разом з ними. І потім ще довго розмовляли. Мені сподобалося, що англійці прості, відверті люди. Полковник сказав, що велике щастя, чи, як він висловився, провидіння, допомогло нам у тому, що ми всі в Європі об'єдналися проти фашизму. А без цього боротьба з Гітлером стала б ще важчою, а можливо, скінчилася б трагічним виходом для роз'єднаних народів» — і таке інше. — Скінчивши цитувати, кречетокий відклав зошита вбік. Запалив ще одну «казбечину» і, помовчавши, попахкуючи димом, вів далі: — Виходить, Куттибаєв не заперечив англійському полковникові, що без генія Сталіна перемога була б неможлива, скільки б вони не крутилися там, у Європі, у партизанах чи ще як завгодно. Отже, він товариша Сталіна і на думці не тримав! Це до тебе доходить?

— А може, він говорив про це, — Єдигей намагався захистити Абуталіпа, — та просто забув написати.

— А де про це сказано? Не доведеш! Більше того, ми звірили-

ся зі свідченнями Куттибаєва у сорок п'ятому році, коли він проходив перевірочну комісію після повернення з югославського партизанського об'єднання. Там випадок з англійською місією не згадувався. Виходить, тут щось нечисто. Хто може заручитися, що він не був зв'язаний з англійською розвідкою!

Знову Єдигею стало важко і боляче. Не розумів він, що тут до чого і куди хилить кречетоокий.

— Куттибаєв тобі чого-небудь не казав, подумай, не називав імен англійських? Нам важливо знати, хто були ці, з англійської місії.

— А які імена у них бувають?

— Ну, наприклад, Джон, Кларк, Сміт, Джек...

— Зроду таких не чув.

Кречетоокий замислився, спохмурнів, не все, певне, влаштувало його у зустрічі з Єдигеєм. Потім він сказав трішечки вкрадливо:

— Він що, школу якусь відкривав тут, дітей учив?

— Та яка там школа! — мимоволі розсміявся Єдигей. — Двійко у нього діточок. І в мене дві дівчинки. От і вся школа. Старшим по п'ять років, меншим по три. Дітям нікуди в нас подітися, довкола пустеля. Навчають вони діточок, виховують, значить. Все-таки колишні вчителі — і він, і дружина його. Ну, читають там, малюють, учать щось писати, лічити. От і вся школа.

— Які пісеньки вони співали?

— Та різні. Дитячі. Я їх не пам'ятаю.

— А чому він їх учив? Що вони писали?

— Літери. Слова якісь звичайні.

— Які, наприклад, слова?

— Ну які! Я не пам'ятаю.

— Ось ці! — Кречетоокий відшукав серед паперів аркушки з учнівських зошитів з дитячими карлючками. — Ось це перші слова. — На аркушку було написано дитячою рукою: «Наш дім». — От бачиш, перші слова, які пише дитина — «наш дім». А чому не «наша перемога»? Адже першим словом повинне бути зараз на устах, ану, подумай, що? Повинна бути — «наша перемога». Чи не так? А йому це чомусь не спаде на думку? Перемога і Сталін невіддільні.

Єдигей зам'явся. Він відчував себе настільки приниженим усім цим і так шкода стало йому Абуталіпа й Заріпу, які стільки сил і часу віддавали цим малим нерозумним дітям, така злість узя- його, що він відважився:

— Коли вже так, то треба було б спершу писати «наш Ленін». Все-таки Ленін на першому місці стоїть.

Кречетоокий затримав з несподіванки дихання, довго після того видихаючи дим з легенів. Підвівся з місця. Видно, необхідно стало пройтися, та нікуди було у цій кімнатці.

— Ми говоримо — Сталін, розуміємо — Ленін! — вимовив він уривчасто і карбовано. Потім задихав полегшено, мов після бігу, і додав примирливо: — Гаразд, вважатимемо, що цієї розмови між нами не було.

Він сів, і знову на непроникному обличчі чітко визначилися незворушні, ясні, мов у кречета, очі з жовтавим відтінком.

— У нас є дані, що Куттибаєв виступав проти навчання дітей у інтернатах. Що ти скажеш, при тобі, виявляється, було діло?

— Звідки такі дані? Хто дав такі дані? — здивувався Єдигей, і одразу майнув здогад: Абілов, начальник роз'їзду в усьому винен, це він доніс, бо розмова така відбувалася в його присутності.

Запитання Єдигея не на жарт розлютило кречетоокого:

— Послухай-но, я вже давав тобі зрозуміти: звідки дані, які дані — це наш клопіт. І ми ні перед ким не звітуємо. Затям. Викладай, що він казав?

— Та що він казав? Треба пригадати. Значить, у нашого найстарішого робітника на роз'їзді, Казангапа, син навчається у інтернаті на станції Кумбель. Ну, хлопчисько, певна річ, трішки хуліганить, обманює, буває. А тут на перше вересня почали Сабітжана знову збирати на навчання. Батько повіз його на верблюді. А мати, дружина, виходить, Казангапова, стала плакати, скаржитися, — горе, каже, як пішов до інтернату, то ніби чужий став. Нема, каже, того, щоб серцем, душею був прив'язаний до дому, до батька, матері, як раніше. Ну, малописьменна жінка. Звичайно, і навчати треба сина, і на відстані він завжди...

— Ну гаразд, — перебив його кречетоокий. — А що сказав Куттибаєв при цьому?

— Він теж був серед нас. Він сказав, що мати, каже, серцем відчуває недобре. Бо інтернатське навчання не від хорошого життя. Інтернат наче відбирає, ну, не відбирає, віддаляє дитину від родини, від батька, матері. Що це взагалі дуже важке питання. Для всіх важке — і для неї, і для інших. Але що зробиш, оскільки немає можливостей інших. Я його розумію. У нас теж діти підрастають. І вже зараз душа болить, як воно буде, що з цього вийде. Погано, звичайно...

— Це потім, — зупинив його кречетоокий. — Отже, він казав, що радянський інтернат — це погано?

— Він не казав «радянський». Він просто казав — інтернат. У Кумбелі наш інтернат. Це я кажу «погано».

— Ну, це не так важливо. Кумбель у Радянському Союзі.

— Як не важливо! — розсердився Єдигей, відчуваючи, як той заплутує його. — Навіщо приписувати те, чого чоловік не казав! Я теж так думаю. Жив би я в іншому місці, а не на роз'їзді, нізащо не послав би своїх дітей ні до якого інтернату. Отак, і я так думаю. Що ж, виходить?..

— Думай, думай! — промовив кречетоокий, зупиняючи розмову. І, помовчавши, вів далі: — Та-ак, отож, зробимо висновки. Виходить, він проти колективного виховання, чи не так?

— Нічого він не проти! — не втерпів Єдигей. — Навіщо наклеп зводити! Як так можна?

— Не треба, не треба, облиш, — відмахнувся кречетоокий, не вважаючи за потрібне вдаватися до пояснень. — А тепер скажи мені, що це за зошит під назвою «Птах Доненбай»? Куттибаєв стверджує, що записав його зі слів Қазанґапа і з твоїх частково. Чи це так?

— Так точно, — повеселішав Єдигей. — Це тут, у сарозеках, була така історія, легенда, значить. Неподалік звідси кладовище найманське стоїть, колись воно було найманське, а тепер спільне, називається Ана-Бейїт, там була похована Найман-Ана, уби-та своїм сином, манкуртом.

— Ну годі, це ми почитаємо, подивимось, що там криється за цим птахом, — мовив кречетоокий і почав гортати зошита, знову-таки розмірковуючи вголос і висловлюючи тим своє ставлення: — Птах Доненбай, гм, нічого кращого й не вигадаш. Птах із людським іменем. Теж мені письменник вишукався. Новий Мухтар Ауєзов об'явився. Подумаєш, письменник феодальної старовини. Птах Доненбай, гм. Гадає, не розберемося... А цей тут писаниною зайнявся, потихеньку, для діточок, бачиш. А це що? Теж, по-твоєму, для діточок? — Кречетоокий підніс до обличчя Єдигея ще одного зошита у цератовій обкладинці.

— А що це? — не зрозумів Єдигей.

— Що? Та ти ж повинен знати. Ось заголовок: «Звернення Раймали-аґи до брата Абдильхана».

— Ну вірно, це теж легенда, — почав Єдигей. — Це билина. Старі люди знають цю історію...

— Не хвилюйся, я теж знаю, — перебив його кречетоокий. — Чув краечком вуха. Старий, який вижив з розуму, закохується в молоду дев'ятнадцятирічну дівчину. Що ж тут хорошого? Цей Куттибаєв не тільки ворожий тип, він ще й морально розбещена людина, виходить. Бач, як старався, з подробицями записав весь цей маразм.

Єдигей почервонів. Не від сорому. Гнівом сповнилася його душа, бо більшою несправедливості по відношенню до Абуґаліпа бути не могло, і він сказав, ледве стримуючи себе:

— Ти ось що, не знаю, який ти там начальник, але в цьому ти його не чіпай. Дай боже кожному бути таким чоловіком і батьком, і кожен тут тобі скаже, яка він людина. Нас тут на пальцях перелічиш, і ми всі знаємо один одного.

— Гаразд, гаразд, заспокойся,— відповів кречетоокій.— Зату-манив він вам тут мізки. Ворог завжди прикидається. А ми його викрили. Все, ти вільний.

Єдигей підвівся. Зам'явся, надіваючи шапку.

— То що, як буде з ним? Як тепер? Тільки через ці писання садовити людину, чи що?

Кречетоокій різко підвівся з-за столу.

— Слухай, я тобі ще раз повторюю: це не твоя справа! За що переслідувати ворога, як з ним поводитися, до якої кари притягти його — це ми знаємо! Нехай твоя голова не болить. Знай свою доріжку. Йди!

Того ж дня пізно ввечері на роз'їзді Боранли-Буранний ще раз зупинився пасажирський поїзд. Тільки тепер поїзд ішов у зворотний бік. І теж стояв недовго. Хвилин зо три.

Чекаючи в темряві його підходу, біля першої колії стояли ті троє у хромових чоботях, які забирали з собою Абуталіпа Куттибаєва, осторонь від них, відгороджені їхніми непроникними спинами, що затуляли Абуталіпа, стояли боранлинці — Заріпа з діточками, Єдигей та Укубала і начальник роз'їзду Абілов, який усе снував туди-сюди і метушився дріб'язково й нікчемно, бо поїзд запізнався проти розкладу на півгодини. Але він тут до чого? Стояв би вже собі спокійно. А Казангап, який теж пройшов крізь допит з приводу злощасних легенд, виявлених в Абуталіпа, був на той час на стрілці. Це він мав власноручно спрямувати поїзд на ту колію, по якій повинні були відвезти Абуталіпа далеко від сарозеків. Букей залишалася вдома з єдигевськими дівчатками.

Ті троє в чоботях, з відчужено піднятими од вітру комірами, відділяючи Абуталіпа спинами, напружено мовчали. Боранлинці, які розлучалися з ним, теж мовчали.

Вітер гнав поземку з шерхотом і ледь помітним посвистом. Схоже, що хурделиця збиралася. Набрякала, напружувалася застигла імла у непроглядних сарозекських небесах. Дико, похмуро, порожньо ледве просвічувався місяць тьмяною самотньою плямою. Мороз обпікав щoki.

Заріпа нечутно плакала, тримаючи в руках вузлика з їжею і одежею, якого вона збиралася передати чоловікові. Клубки пари з рота видавали тяжкі зітхання Укубали. Вона ховала в пелену кожуха Даула. Даул, видно, щось передчував, він три-вожно мовчав, притиснувшись до тьоті Укубали. Але найважче

було з Ермеком, якого, затуляючи собою від вітру, тримав на руках Єдигей. Цей малюк нічого не підозрював.

— Папіко! Папіко! — кликав він батька. — Йди сюди, до нас. Ми теж поїдемо з тобою!

Абуталіп здригався, чуючи його голос, мимоволі поривався обернутися і щось відповісти дитині, але йому не дозволяли оглядатися. Один з трьох не витримав:

— Не стійте тут! Чуєте? Ідіть звідси, потім підійдете.

Довелося відступити подалі.

Але ось завиднілись здаля вогні паровоза, і всі заврушилися, затупцяли на місці. Заріпа не втрималася, схлипнула голосніше. І разом з нею заплакала й Укубала. Поїзд ніс із собою розлуку. Пробиваючи лобовим світлом товщу морозної летючої імли у повітрі, він грізно насувався, виростаючи з клубків туману темною гуркітливою масою. З його наближенням усе вище над землею здіймалися палаючі фари паровоза, все чіткіше кружляла у смузї світла бентежна поземка поміж рейками, все чутніше і тривожніше долинав натруджений шум кривошипів і поршнів. Ось уже видимі зробилися обриси поїзда.

— Папіко, папіко! Дивись-но, поїзд іде! — вигукував Ермек і замовкав, здивований тим, що батько не озивається. І знову намагався привернути його увагу: — Папіко, папіко!

Занепокоений начальник роз'їзду Абілов підійшов до тих трьох:

— Поштовий вагон буде в голові состава. Прошу, пройдіть, будь ласка, вперед. Он туди.

Усі рушили у вказаний ним бік досить-таки швидким кроком, поїзд уже наздоганяв. Попереду, не оглядаючись, ішов кречетокий з портфелем, за ним, супроводжуючи Абуталіпа, двоє його широкоплечих помічників і на деякій відстані від них поспішали вслід Заріпа, за нею Укубала, ведучи за руку Даула. Єдигей ішов збоку і трохи позаду з Ермеком на руках. Він не міг дозволити собі розплакатися при жінках і дітях. І поки вони йшли, боровся з собою, намагався справитися з важким клубком, що застряг у горлі.

— Ти розумний хлопчик, Ермек. Ти розумний, так? Ти розумний, ти не плакатимеш, добре? — недоладно бурмотів він, притискаючи до себе малюка.

А поїзд тим часом, уповільнюючи хід, підкочував до зупинки. Хлопчик на руках Єдигея злякано здригнувся, коли паровоз, рівняючись із ними і ще просуваючись трохи вперед, з різким шумом скинув пару і пролунав пронизливий свисток кондуктора.

— Не бійся, не бійся, — мовив Єдигей. — Нічого не бійся, коли я з тобою. Я завжди буду з тобою.

Поїзд зупинився з довгим, важким скреготом, закуржавілі від паморозі і снігового пилу, підсліпуваті від ожеледі на склі вагони завмерли на місці. І настала тиша. Але паровоз одразу ж з шипінням пустив пару, готуючись знову вирушити в дорогу. Поштовий вагон був наступний після багажного від паровоза. Вікна поштового вагона були загратовані, а двостулкові двері містилися посередині. Двері відчинилися зсередини. Виглянули чоловік і жінка у формених поштових кашкетах, у ватяних штанях і тілогрійках.

Жінка з ліхтарем була, видно, старшою. Вона була гладка і широкогруда.

— Це ви? — мовила вона, тримаючи ліхтар біля голови так, щоб усіх освітити. — Чекаємо вас. Місце готове.

Першим піднявся кречетоокий з великим портфелем.

— Ну, давайте, давайте, не затримуйте! — заспішили одразу ті двоє.

— Я незабаром повернуся! Це якесь непорозуміння! — поспіхом говорив Абуталіп. — Незабаром повернуся, чекайте!

Укубала не витримала. Голосно заридала, коли Абуталіп почав прощатися з дітьми. Він з усієї сили притискував їх до себе, цілував і щось говорив їм, вони, перелякані, нічого не розуміли. А паровоз був уже під парами. Все це відбувалося при світлі ручного ліхтаря. І тут пролунав знову пронизливий, роз'ятрюючий душу свисток, що, мов електрика, біг уздовж состава.

— Ну все, давай-давай, сідай! — потягли ті двоє Абуталіпа до сходинок вагона.

Єдигей та Абуталіп встигли наостанку міцно обнятися і завмерли на мить, відчуваючи все розумом, серцем, усім еством своїм, притискуючись один до одного мокрими щетинистими щоками.

— Розповідай їм про море! — прошепотів Абуталіп.

Це були його останні слова. Єдигей зрозумів. Батько просив розповідати синам про Аральське море.

— Ну годі тут, давай, ану, давай, сідай давай! — розштовхали їх.

Підпираючи ззаду плечима, ті двоє вштовхнули Абуталіпа у вагон. І тоді тільки діти зрозуміли жахливу сутність розставання. Вони разом заплакали вголос, закричали:

— Папіко! Батьку! Папіко! Батьку!

І рвонувся Єдигей з Ермеком на руках до вагона.

— Ти куди? Ти куди? Бог з тобою! — люто відштовхувала його в груди жінка з ліхтарем, затуляючи важкими плечима прохід до дверей.

Але ніхто не розумів у ту хвилину, що Єдигей ладен був, коли б на те пішло, сам поїхати замість Абуталіпа, щоб дорогою придушити кречетоокого власними руками, так зробилося йому нестерпно боляче, коли закричали діти.

— Не стійте тут! Ідіть звідси, йдіть! — горлала жінка з ліхтарем. І пара з її гірко прокуреного рота вдарила цибулячим духом в обличчя Єдигея.

Заріпа згадала про вузлик.

— Нате, передайте, це їжа! — кинула вона вузлик у вагон.

І двері поштового вагона зачинилися. Все змовкло. Паровоз дав сигнал і рушив з місця.

Він пішов, скрипуче розкручуючи колеса, повільно набираючи ходу по морозу.

Боранлинці мимоволі потяглися за поїздом, що відходив, йдучи поряд з наглухо зачиненим вагоном. Першою опам'яталась Укубала. Вона схопила Заріпу, притисла її до грудей і не відпускала.

— Дауле, не йди! Стій, стій тут! Тримай маму за руку! — голосно звеліла вона, пересилуючи все швидший стукіт коліс, що пробігали мимо.

А Єдигей з Ермеком на руках ще пробіг по ходу поїзда і, тільки коли промайнув останній вагон, зупинився. Поїзд пішов, відносячи з собою стихаючий гомін руху і жевріючі згасаючі вогні...

Почувся останній протяжний гудок...

Єдигей повернув назад. І довго не міг заспокоїти хлопчика, який гірко плакав...

Вже дома, сидячи мов оглушений біля печі, він згадав серед ночі про Абілова. Єдигей тихо підвівся, почав одягатися. Укубала одразу здогадалася.

— Ти куди? — схопила вона чоловіка. — Не чіпай його, пальцем навіть не смій чіпати! У нього дружина вагітна. Та й не маєш права. Як доведеш?

— Не хвилюйся, — спокійно відповів Єдигей. — Я його не чіпатиму, але він повинен знати, що йому краще перебратися в інше місце. Я тобі обіцяю — навіть волосинка не впаде з його голови. Повір мені! — він висмикнув руку і вийшов з дому.

Вікна Абілових ще світилися. Виходить, не спали.

Жорстко рипаючи снігом по стежці, Єдигей підійшов до холодних дверей і гучно постукав. Двері відчинив Абілов.

— А, Єдике, заходь, заходь, — злякано промовив він і, полотноючи, позадував.

Єдигей мовчки ввійшов разом з клубками морозної пари. Зупинився на порозі, причинив за собою двері.

— Ти навіть осиротив цих нещасних? — мовив він, намагаючись бути якомога стриманішим.

Абілов упав на коліна і буквально поповз, хапаючись за поли Єдигеевого кожуха.

— Йй-богу, не я, Єдике! Ось щоб дружині моїй не розродитися! — страшно присягнувся він, обертаючись до завмерлої від жаху вагітної дружини, і заговорив, госпішаючи і збиваючись: — Йй-богу, не я, Єдике. Як я міг! Це отой ревізор! Згадай. Це він усе допитувався і розпитував, що, мовляв, він пише і навіть пише. Це він, отой ревізор. Як я міг! Ось щоб йй не розродитися! Та я нещодавно біля поїзда не знав, куди подітися, ладен був провалитись, щоб не бачити. Цей ревізор все в душу ліз із розмовами і все розпитував про все, звідки мені було знати... Та коли б я знав...

— Ну гаразд,— обірвав його Єдигей.— Встань, поговоримо як люди. Ось при дружині твоїй. Нехай благополучно розродиться. Не про це зараз мова. Навіть коли ти й не винен. Але ж тобі однаково де жити. А нам тут залишатися, може, до самої смерті. То ти подумай. Певне, варто тобі згодом перебраться на іншу роботу. Це моя порада. Ось і все. І більше до цієї розмови не повернемося. Тільки це й хотів сказати і більше нічого...

З тим Єдигей вийшов, зачинивши за собою двері.

9

На Тихому океані, на південь від Алеутів, було далеко за полудень. Все так само штормило впівсилу, все так само по всьому видимому простору котилися закипаючими грядками хвилі одна вслід за одною, являючи собою неосяжний рух водної стихії від горизонту до горизонту. Авіаносець «Конвенція» злегка погойдувався на хвилях. Він перебував на тому самому місці, на строго однаковій відстані по повітрю між Сан-Франціско та Владивостоком. Усі служби судна міжнародної наукової програми були напружені, у повній готовності до дій.

На цей час на борту авіаносця закінчувалось екстренне засідання особливоуповноважених комісій по розслідуванню надзвичайного становища, що виникло внаслідок відкриття позаземної цивілізації у системі світила Держатель. Паритет-космонавти 2-1 та 1-2, які самовільно відбули разом з інопланетянами, все ще перебували на планеті Лісові Груді, тричі попереджені Обценупром через радіозв'язок орбітальної станції «Паритет» — ні в якому разі не чинити ніяких дій аж до особливих вказівок Обценупру.

Ці категоричні вимоги Обценупру відображали в дійсності не тільки збентеження розумів, але й ту винятково складну ситуацію, що невпинно загострювалася, ту напругу суперечностей у стосунках сторін, що загрожували цілковитим розривом співробітництва і більше того — відвертою конфронтацією. Те, що нещодавно зближувало сторони в інтересах інтегрованої науково-технічної могутності провідних держав,— програма «Деміург» сама собою відійшла на другий план і одразу ж втратила своє колишнє значення перед лицем суперпроблеми, що несподівано виникла з виявленням позаземної цивілізації. Члени комісій виразно розуміли одне: що це небувале, ні з чим не порівнюване відкриття піддавало кардинальному випробуванню самі основи сучасного світового товариства, все те, що проповідувалось, культивувалось, вироблялось у свідомості поколінь споконвіку,— всю сукупність правил його існування. Чи міг хтось зважитися на такий ризикований крок, не кажучи вже про міркування тотальної безпеки земного світу?

І тут знову, як завжди у кризові моменти історії, оголилися з усією силою корінні протиріччя двох різних суспільно-політичних систем на Землі.

Обговорення питання переросло у палкі дебати. Різність поглядів, різність підходів усе більше набирала характеру непримиримих позицій. Справа стрімко котилася до сутички, до взаємних погроз, до таких конфліктів, які, вийшовши з-під контролю, готові були неминуче вилитись у світову війну. Тому кожна сторона намагалась утриматися від крайностей перед загальною небезпекою такого розвитку подій, але ще більш стримуючим фактором служила небажаність, а точніше кажучи, загроза вибуху земної свідомості, що могло стихійно статися, якби звістка про позаземну цивілізацію стала фактом загальної гласності... Ніхто не міг поручитися за наслідки такої справи...

І розум узяв своє, сторони прийшли до компромісу — вимушеного і знову ж таки на строго збалансованій основі. У зв'язку з цим на орбітальну станцію «Паритет» передали кодовану радіограму Обценупру такого змісту:

«Космонавтам-контролерам 1-2, 2-1. Ви зобов'язані негайно ввімкнутися в радіоконтакт з допомогою бортових систем «Паритету» з паритет-космонавтами 1-2, 2-1, які перебувають у засонячній Галактиці, у так званій системі світила «Держатель», на планеті Лісові Груди. Необхідно терміново довести до їхнього відома, що на підставі висновків двосторонніх комісій, які вивчили інформацію про позаземну цивілізацію, відкриту паритет-космонавтами 1-2 та 2-1, Обценупр приймає рішення, що не підлягає перегляду:

а) не допускати повернення колишніх паритет-космонавтів 1-2 та 2-1 на орбітальну станцію «Паритет» і тим самим на Землю як осіб, небажаних для земної цивілізації;

б) оголосити жителям планети, що зветься Лісові Груді, про нашу відмову вступати з ними у будь-які види контактів як несумісних з історичним досвідом, нагальними інтересами і особливостями теперішнього розвитку людського суспільства на Землі;

в) попередити колишніх паритет-космонавтів 1-2 та 2-1, а також інопланетян, які перебувають з ними в контакті, щоб вони не намагалися встановлювати зв'язок із землянами ні тим більше проникати у навколосемні сфери, як це мало місце у випадку відвідування інопланетянами орбітальної станції «Паритет» на орбіті «Трамплін»;

г) з метою ізоляції навколосемного космічного простору від можливого вторгнення літальних апаратів інопланетного походження Обценупр оголошує встановлення в терміновому порядку Надзвичайного транскосмічного режиму під назвою операція «Обруч», запрограмувавши серію баражуючих по заданих орбітах бойових ракет-роботів, розрахованих на знищення ядерно-лазерним випромінюванням будь-яких предметів, які наближаться в космосі до земної кулі;

д) довести до відома колишніх паритет-космонавтів, які самовільно вступили у контакт з інопланетними істотами, що з метою безпеки, збереження стабільності геополітичної структури землян, що склалася, виключається будь-яка можливість зв'язку з ними. А потім буде вжито усіх заходів найсуворішого засекречування події, що мала місце, та заходів по недопустимості відновлення контактів. З цією метою орбіта станції «Паритет» негайно зміниться, а канали радіозв'язку станції перекодуються заново;

е) ще раз попередити інопланетян про небезпеку наближення до зон «Обруча» навколо земної кулі.

Обценупр. Борт авіаносця «Конвенція».

Вдаючись до цих охоронних заходів, Обценупр змушений був заморозити на невизначений час усю програму «Деміург» по освоєнню планети Ікс. Орбітальну станцію «Паритет» належало перевести на інші параметри обертання і використовувати її для поточних космічних досліджень. Кооперативний науково-дослідний авіаносець «Конвенція» було вирішено передати на збереження нейтральній Фінляндії. Після запуску в далекий космос системи «Обруч» усім паритетним службам, усім науковим та адміністративним працівникам, усій допоміжній обслузі належало розформуватися за умови якнайсуворішої підписки не розго-

лошувати аж до смерті причини згорання діяльності Обценупру.

Для широкої громадськості пропонувалось оголосити, що роботи за програмою «Деміург» припиняються на невизначений час у зв'язку з необхідністю капітальних пошуків і корекцій на планеті Ікс.

Все було старанно продумано. І всьому цьому належало бути одразу ж після термінового виведення «Обруча» навколо земної кулі.

Перед цим, безпосередньо після закінчення засідання комісій, усі документи, всі шифровки, вся інформація колишніх паритет-космонавтів, усі протоколи, всі плівки і папери, що мали хоча б якісь стосунки до цієї сумної історії, були знищені.

На Тихому океані, на південь від Алеутів день хилився до кінця. Погода стояла така сама, порівняно терпима. Але все-таки хвилювання океану посилювалось. І вже вчувався гуркіт хвиль, що закипали повсюди.

Служба авіакрила на авіаносці напружено чекала моменту виходу членів особливоуповноважених комісій до літаків після завершення засідання. Та ось вони вийшли всі. Розпрощались. Одні пішли на посадку до одного літака, другі — до другого.

Зліт пройшов чудово, незважаючи на хитавицю. Один з лайнерів узяв курс на Сан-Франціско, другий у протилежний бік — на Владивосток.

Земля, що омивалась вишніми вітрами, пливла по вічних колах своїх. Пливла Земля... То була маленька піщинка у незмірній нескінченності Всесвіту. Таких піщинок у світі було дуже багато. Але тільки на ній, на планеті Земля, жили-були люди. Жили як могли і як уміли й іноді, охоплені цікавістю, намагалися з'ясувати для себе, чи немає ще десь у інших місцях подібних до них істот. Сперечалися, будували гіпотези, висаджувалися на Місяць, засиляли автоматичні пристрої на інші небесні тіла, але щоразу переконувалися з гіркотою, що ніде в околицях Сонячної системи немає нікого і нічого схожого на них, як і взагалі ніякого життя. Потім вони про це забували, не до того було, не так-то просто вдавалось їм жити і ладнати між собою, та й хліб насущний здобувати коштувало праці... Багато хто взагалі вважав, що не їхня це справа. І пливла Земля сама по собі...

Весь той січень був дуже морозний та імлистий. І звідки стільки холоду наганяло у сарозеки! Поїзди йшли зі змерзлими буксами, до білизни пропечені крижаною холоднечею. Дивно було бачити — чорні нафтоналивні цистерни зупинялися на роз'їзді зовсім білою, засніженою, укритою памороззю чередою. А зру-

шити з місця поїздам теж було нелегко. Зчеплені парами паровози ніби в два плеча смикали поштовхами, буквально відривали з рейок пристиглі колеса. І ці зусилля паровозів, що віддирали вагони, вчувались у різкому повітрі далеко довкола брязкаючим залізним гуркотом. Ночами діти боранлинців злякано прокидалися від цього гуркоту.

А тут ще й заноси почалися на коліях. Одне до одного. Вітри оскаженіли. У сарозеках їм був цілковитий простір, не вгадаєш, з якого боку вдарить пурга. І здавалося боранлинцям, вітер так і намагався намести кучугури саме на залізниці. Тільки й видивлявся, щоб знайти хоч якусь продушину, щоб навалитися, запуржити, завалити колії важким свеєм.

Єдигей, Казангап і ще двоє дорожніх робітників тільки те й знали, що з кінця в кінець перегону розчищати колії то там, то тут, то знову на тому самому місці. Виручали верблюдячі волокуші. Весь важкий верхній шар заносу вивозили на обочину залізниці волокушею, а все інше доводилося закінчувати вручну, Єдигей не щадив Каранара і був задоволений можливістю вимотати його, вгамувати у ньому буйну силу, впряг у пару з другим, рівним йому по тязі верблюдом і ганяв їх батою, вивозячи кучугури поперечною дошкою з противагою позаду, на якій стояв, притискаючи волокушу власною вагою. Інших пристроїв тоді не було. Подейкували, що вийшли вже із заводів спеціальні снігоочисники, локомотиви, що зсувають кучугури обабіч. Обіцяли невдовзі надіслати такі машини, але поки що обіцянки залишались на словах.

Якщо влітку місяців зо два припікало до запаморочення, то тепер вдихнути морозне повітря було страшно — здавалося, легені розірвуться. І все одно поїзди йшли і діло вимагалось робити. Єдигей заріс щетиною, що вперше тієї зими де-не-де почала виблискувати сивинками, очі опухали від недосипання, обличчя — у дзеркало глянути відразливо: як чавун, зробилося. З кожуха не вилізав, а зверху ще постійно плаща брезентового носив з капюшоном. На ногах валянки.

Але чим би не займався Єдигей, як би важко не приходилося, з голови не йшла історія Абуталіпа Куттибаєва. Боляче відгукнулася вона в Єдигей. Часто думали-гадали вони з Казангапом — як же все це сталося і чим скінчиться. Казангап усе більше мовчав, нахмурившись, напружено думав про щось своє. А одного разу сказав:

— Завжди так бувало. Поки ще розберуться... У давнину недарма казали: «Хан не бог. Він не завжди знає, що роблять ті, хто при ньому, а ті, хто при ньому, не знають про тих, хто на базарах побори збирає». Завжди було так.

— Та що ти, слухай! Теж іще мудрець,— незадоволено висміяв його Єдигей.— Коли їм дали по шапці, ханам усяким! Та хіба справа в цьому?

— А в чому? — резонно запитав Қазангап.

— У чому, у чому! — роздратовано пробурмотів Єдигей, але так і не відповів. І ходив з цим запитанням, що засіло в мозку, не знаходячи відповіді.

Як відомо, біда не приходять одна. Застудився дуже старшенький Куттибаєвих — Даул. Звалився у жару і маренні хлопчик, кашель мучив, горло боліло. Заріпа казала, що в нього ангіна. Лікувала його різними таблетками. Але з дітьми бути весь час вона не могла: працювала стрілочницею, жити треба було. То на ніч, то на день виходила на чергування. Довелося Укубали взяти на себе ці клопоти. Своїх двоє та її двоє, з чотирма вправлялася, розуміючи, у якому безвихідному становищі опинилась родина Абуталіпа. І Єдигей як міг допомагав. Рано-вранці приносив вугілля до них у барак із сарайчика і, коли встигав, розпалював піч. Кам'яне вугілля розпалити теж треба наловчитися. Засипав одразу відра півтора вугілля, щоб цілий день тепло трималося для дітей. Воду з цистерни на тупиковій колії теж сам приносив, дрова колов на розпал. Йому ж не важко зробити те чи се, дров нарубати, води принести чи ще щось... Найважче полягало у іншому. Неможливо, нестерпно було дивитись в очі Абуталіповим хлопчикам і відповідати на їхні запитання. Старший лежав хворий, він був за вдачею стриманий, але менший, Ермек, який вдався у матір, жвавий, ласкавий, безмежно чутливий і вразливий, з ним важко приходилося. Коли Єдигей заносив вранці вугілля і розпалював піч, то намагався не розбудити хлоп'ят. Однак рідко коли вдавалося піти непоміченим. Кучерявий, чорноголовий Ермек одразу просинався. І перше його запитання, як тільки розплющував очі, було:

— Дядю Єдигей, а папіка приїде сьогодні?

Малюк біг до нього роздягнений, босий і з невігубною надією у очах, що тільки-но Єдигей скаже «так» — і батько обов'язково повернеться і буде з ними удома. Єдигей хапав його в оберемок, худенького, теплого, і знову вкладав у ліжко. Розмовляв як з дорослим:

— Сьогодні не знаю, Ермек, приїде чи не приїде твій папіка, але зі станції нам повинні повідомити по зв'язку, яким поїздом він повернеться. Адже в нас пасажирські поїзди не зупиняються, сам знаєш. Тільки за наказом найголовнішого диспетчера дороги. Мені здається, на днях повинні передати. І тоді ми з тобою і з Даулом, якщо він поправиться на той час, вийдемо до поїзда і зустрінемо.

— Ми скажемо: папіко, а ось і ми!

— Ну звичайно! Ми так і скажемо,— бадьорим тоном підтримував Єдигей.

Але кмітливого малюка не так-то просто було обдурити.

— Дядю Єдигей, а давай, як тоді, сядемо на товарний поїзд і поїдемо всі до цього найголовнішого диспетчера. І скажемо, щоб він зупинив у нас поїзд, що ним приїде папіка.

Доводилось викручуватися:

— Але ж тоді було літо, тепло. А зараз на товарному поїзді як поїдеш? Холодно дуже. Вітрище. Он бачиш, як вікна замерзли. Ми туди й не доїдемо, замерзнемо, мов крижинки. Ні, це дуже небезпечно.

Хлопчик примовкав сумно.

— Ти полеж поки що, а я подивлюся Даула,— знаходив причину Єдигей, підходив до ліжка хворого, клав важку вузлувату руку на гаряче чоло дитини... Той важко напіврозплющував очі, кволо посміхався губами, що запеклися від жару. Жар усе ще тримався.— Ти не розкривайся. Ти спітнів. Чуєш, Дауле? Ще дужче застудишся. А ти, Ермек, піднось йому тазик, коли він помочитися захоче. Чуєш? Щоб він не вставав. Незабаром ваша мама прийде з чергування. А тітка Укубала прийде зараз, погодує вас. А коли Даул одужає, прибігатимете до нас гратися з Сауле і Шарапат. Мені на роботу час, бо ж сніг он який великий, поїзди зупиняться,— заговорював Єдигей хлоп'ят перед тим, як піти.

Проте Ермек був неблаганний.

— Дядю Єдигей,— казав він йому, коли той стояв уже на порозі.— Якщо снігу буде дуже багато, коли поїзд папіки зупиниться, я теж піду сніг чистити. У мене є лопатка.

Єдигей виходив від них з важким, щемливим серцем. Саднило від образи, безпорадності, жалю. Злий він був тоді на весь світ. І зганяв свою злість на снігові, вітрові, заносах, на верблюдах, яких не щадив у роботі. Працював мов звір, начебто він один міг зупинити всю сарозекську пургу...

А дні минали мов краплі, що падали з невідворотною розмірністю одна за одною. Ось і січень минув і холоди почали злегка відступати. Від Абуталіпа Куттибаєва не було ніяких звісток. Губилися у здогадах Єдигей і Казангап — по-всякому думали, міркували чоловіки. Одному й другому здавалося, що повинні його відпустити незабаром, що вже там такого страшного — писав щось для себе, не для кого-небудь. Надія була в них така, і цю надію вселяли вони як могли у Заріпу, щоб вона трималася, не занепадала духом. Вона й сама розуміла, що заради дітей повинна бути кам'яною. Вона й справді стала кам'яною, Замкну-

лася, губів не розтискала, тільки очі тривожно поблискували. Хто знає, на скільки вистачило б її витримки.

Якось Буранний Єдигей був вільний від роботи. Вирішив пройтися в степ поглянути, як гурт верблюдячий пасеться і, головне, як поводить ся Каранар. Чи не покалічив кого у стаді? Чи переказився, вже час. Пішов на лижах, це було недалеко. Повернувся вчасно. І збирався доповісти Казангапу, що, мовляв, усе гаразд. Пасеться худоба у Лисохвостовій балці, снігу там майже немає, вітром продуває, тому підножний корм відкритий, турбуватися поки що нічого. Але вирішив Єдигей зайти додому лижі залишити. Старша дочка Сауле виглянула з дверей перелякана:

— Тату, мати плаче! — І сховалася.

Єдигей кинув лижі, стривожений заспішив у дім. Укубала так ридала, що в Єдигея перехопило дихання:

— Що? Що сталося?

— Будь прокляте все в цьому клятому світі! — заголосила, захилинаючись у риданнях, Укубала.

Ніколи не бачив Єдигей дружини своєї в такому стані. Укубала була міцною, тверезою жінкою.

— Це ти, ти в усьому винен!

— У чому? У чому я винен? — вразився Єдигей.

— Наговорив сім мішків гречаної вовни нещасним дітлахам. А нещодавно, ось тільки-но, зупинявся пасажирський, зустрічний у нього був попереду. Зупинився пропустити його. І як тільки вони зійшлися на нашому роз'їзді? А діти Абуталіпові обидва як побачили, що зупинився пасажирський поїзд, та як кинуться з криком: «Батьку! Папіко! Папіка приїхав!» І до поїзда! Я за ними. А вони біжать від вагона до вагона і криком сходять: «Батьку, папіко! Де наш папіка?» Думала, під поїзд попадуть. Жодні двері не відчинилися. А вони біжать. Довжелезний глухий состав. А вони біжать! І поки наздогнала я, поки вхопила того, меншого, та поки другого вхопила за руки, поїзд рушив і пішов. А вони вириваються: «Там папіка наш, не встиг зійти з поїзда!» — і таке ревисько зчинили. Серце мое зайшлося, думала, збожеволію, так кричали і плакали вони. З Ермеком погано! Іди заспокой дитину! Іди! Це ти сказав їм, що батько повернеться, коли зупиниться пасажирський поїзд. Якби бачив, що з ними було, коли поїзд пішов, а батько не з'явився! Якби ти бачив! І навіщо тільки так ведеться у житті, навіщо так страшно прихилюється батько до дитяти, а дитя до батька! Навіщо такі страждання?

Єдигей ішов до них мов на страту. І тільки про одне благав бога: щоб змилювався він і простив перед стратою цей вимушений

обман малих довірливих душ. Адже він не хотів їм зла. І що тепер казати, як тримати одвіт?

При його появі Ермек і Даул, заплакані і опухлі до невпізнанності, з новою силою закричали, намагалися пояснити йому навперебій, що поїзд зупинився на роз'їзді, а батько не встиг зійти і що нехай він, дядя Єдигей, зупинить поїзд...

— Сагиндим¹, папікамди! Сагиндим, сагиндим! — кричав Ермек, благаючи його всім своїм виглядом, довір'ям, сподіванням, горем.

— Зараз я про все довідаюсь. Цитьте, цитьте, не плачте, — намагався Єдигей якось угамувати, якось заспокоїти дітей, які зайшлися плачем. І ще важче було самому вистояти, не піддатися, не змінитися на обличчі, щоб діти не помітили в ньому слабку безпорадну людину. — Ось зараз ми підемо, ми підемо! «Куди підемо? Куди? До кого підемо? Що робити? Як бути?» — думав він при цьому. — Ось ми зараз вийдемо і там поміркуємо, поговоримо, — пообіцяв Єдигей щось невизначене, бурмотів щось неладне.

Він підійшов до Заріпи. Вона лежала на ліжку пластом, уткнувши обличчя в подушку.

— Заріпо, Заріпо! — торкнув її за плече Єдигей.

Але вона навіть не підвела голови.

— Ми підемо зараз походимо, побродимо трохи навкруги, а потім зайдемо до нас, — сказав він їй. — Я піду з дітьми.

Це було єдине, що він міг вигадати, щоб якось заспокоїти, відволікти їх і самому зібратися з думками. Ермека він посадив собі на спину, а Даула взяв за руку. І пішли вони безцільно вздовж залізниці. Ніколи ще не відчував Бураний Єдигей такого співчуття до чужого нещастя. Ермек сидів у нього на спині, все ще схлипуючи, волого і скорботно дихаючи йому в потилицю. Маленька людська істота, виболіла в тузі, так довірливо припала до нього, так довірливо вхопилася за його плечі, а друга така сама істота так довірливо трималася за його руку, що Єдигею було хоч криком кричи від болю і жалю до них.

Так ішли вони вздовж залізниці серед пустельних сарозеків, і лише поїзди проходили гуркочучи то в один, то в другий бік... Приходили і відходили...

І знову змушений був Єдигей сказати дітям неправду. Він сказав їм, що вони помилилися. Цей поїзд випадково зупинився на їхньому роз'їзді, йшов він у інший бік, а їхній папіка повинен прибути з іншого боку. Але повернеться він, мабуть, не так швидко. Виявляється, його послали на якесь море матросом, і,

---

¹ Сагиндим — знудьгувався, змучився у тузі.

як тільки корабель припливе з тієї далекої подорожі, він приїде додому. Треба поки що зачекати. У його розумінні ця неправда повинна була допомогти їм поки що протриматись, поки неправда збудеться правдою. Єдигей не сумнівався, що Абу-таліп Куттибаев повернеться. Мине якийсь час, розберуться, і він повернеться, жодної секунди не затримається, як тільки його звільнять. Батько, який так любить дітей своїх, не прогає жодної секунди... І тому Єдигей говорив неправду... Досить добре знаючи Абу-таліпа, Єдигей краще, ніж будь-хто, уявляв собі, як цій людині у розлуці з родиною. Хто-небудь інший, можливо, не так гостро, не так тяжко переживав би тимчасову відсутність, нехай і не з власної волі, хоч і з надією, що незабаром повернеться додому. А для Абу-таліпа, Єдигей не сумнівався в цьому, це було рівнозначним найвищій мірі покарання. І боявся Єдигей за нього. Чи витримає, чи дочекається, поки вершитимуться суд та діло...

Заріпа на той час відіслала вже кілька листів до відповідних установ з запитом про чоловіка і прохала повідомити їй, чи може вона з ним мати побачення. Поки що ніякої відповіді не було. Казангап і Єдигей теж не знали, що й думати. Чоловіки, однак, схильні були пояснити це тим, що роз'їзд Боранли-Буранний не мав прямого поштового зв'язку. Листи необхідно було передавати через когось або відвозити самому на станцію Кумбель. Надходження пошти теж ішло через Кумбель і теж шляхом добрих послуг... А такий засіб зв'язку, як відомо, не завжди найшвидший.

Так воно й сталося одного разу...

Наприкінці лютого їздив Казангап до Кумбеля провідати Сабітжана в інтернаті. Їздив верхи на верблюді. У товарняках взимку занадто вже холодно було добиратися. У вагони не залізеш, заборонсно, на відкритих майданчиках вітер нестерпний. А на верблюді, тепло одягнувшись, можна при хорошій ході спокійно за день з'їздити туди й назад і справи встигнеш залагодити.

Казангап повернувся того ж дня надвечір. Поки він спішувався, Єдигей ще подумав — чогось не в гуморі Казангап, чогось уже занадто похмурий, син, певне, нашкодив у інтернаті, та й стомився, мабуть, трюхикаючи верхи туди й назад.

— Ну, як з'їздив? — подав голос Єдигей.

— Та нічого, — глухо озвався Казангап, зайнятий своєю поклажею. Потім обернувся і, подумавши, сказав: — Ти зараз удома будеш?

— Удома.

— Діло є. Я зараз зайду до тебе.

— Заходь.

Казангап не забарився. Прийшов разом зі своєю Букей. Сам попереду, дружина слідом. Обое вони були чимось дуже стурбовані. Казангап мав стомлений вигляд, шия ще більше витягнулася, плечі обвисли, вуса опустилися. Гладка Букей задихливо дихала, ніби серце так билосся, що не могла продихнути.

— Ви чого такі, ви часом не полаялися? — засміялася Укубала.— Миртисся прийшли. Сідайте.

— Якби ж то полаялись,— набряклим голосом відповіла Букей, все так само важко дихаючи.

Озираючись по боках, Казангап поцікавився:

— А дівчатка ваші де?

— У Заріпі граються з хлопчиками,— відповів Єдигей.— А навіщо вони тобі?

— Новини в мене погані,— промовив Казангап, поглянувши на Єдигея та Укубалу.— Діти нехай поки що не знають. Горе велике. Помер наш Абуталіп!

— Та ти що?! — підстрибнув Єдигей, а Укубала, коротко скрикнувши, затисла долонею рота і побіліла, мов стіна.

— Помер! Помер! Нещасні діти, нещасні сироти! — напівхрипом-напівпошепки заголосила Букей.

— Як помер? — все ще не вірячи тому, що почув, злякано присунувся Єдигей до Казангапа.

— Папір такий прийшов на станцію.

І всі вони раптом замовкли, не дивлячись одне на одного.

— Ой горе! Ой горе! — схопилася за голову Укубала й застогнала, розхитуючись з боку в бік...

— Де цей папір? — запитав нарешті Єдигей.

— Папір на місці, на станції,— почав розповідати Казангап.— Ну, побував я в інтернаті і дай, думаю, загляну на вокзал у магазинчик той у залі чекання, Букей мила просила купити. Тільки я до дверей, а назустріч сам начальник станції Чернов. Ну, привіталися, давно ж знаємо один одного, а він мені каже: «От до речі попався на очі, зайдімо до мене в кабінет, лист є, захопи з собою на роз'їзд». Він відчинив свій кабінет, ми ввійшли. Дістає зі столу конверт з друкованими літерами. «Абуталіп Куттибаєв,— каже,— у вас працював на роз'їзді?» У нас, кажу, а що таке? «Та ось третього дня прибув оцеї папір, а передати ні з ким було на Боранли-Буранный. На, передай його дружині. Тут відповідь на її запити. Помер він, як тут написано» — і сказав якесь незрозуміле мені слово. Від інфаркту, каже. А це що таке — інфаркт, кажу я. А він відповідає — «від розриву серця». Он воно як — лопнуло серце. Я як сидів, так і заляк. Не повірив спочатку. Взяв у руки той папір, Там сказано: начальни-

ку станції Кумбель повідомити на роз'їзд Боранли-Буранний офіційну відповідь для громадянки такої-то на її запит — і далі про те, що підслідний Абуталіп Куттибаєв, так і так, помер від приступу. Так і сказано. Я прочитав, дивлюся на нього й не знаю, що робити. «Ось які справи,— каже Чернов і розводить руками,— Візьми, передай їй». Я кажу — ні, у нас так не заведено. Не хочу бути чорним вісником, Діточки в нього малі, як я посмію їх засмучувати, ні, кажу. Ми, кажу, боранлинці, спочатку там у себе порадились і потім вирішимо. Або хтось із нас приїде спеціально за цим папером і привезе його, як належить привозити таку тяжку звістку, не горобець же загинув, людина, або, скоріше за все дружина його, Заріпа Куттибаєва, сама приїде і одержить з ваших рук. І ви вже самі поясните і розповісте, як усе сталось. А він мені: «Справа, каже, твоя, як хочеш. А тільки що мені пояснювати й розповідати. Я ніяких подробиць знати не знаю. Моя справа передати цей папір за призначенням, ось і все». Ну, я кажу, вибачте, але нехай поки що папір побуде у вас, а на словах я передам, і ми порадились там у себе, на місці. «Ну, дивися,— каже,— тобі видніше». З тим я вийшов від нього і всю дорогу поганяв верблюда, а серце боліло: що ж нам робити? У кого з нас вистачить духу сказати їм таке?..

Казангап замовк. Єдигей пригнувся так, наче гора налягла на плечі.

— Що ж тепер буде? — промовив Казангап, але йому ніхто не відповів.

— Я так і знав,— скрушно похитав головою Єдигей.— Не витримав він розлуки з дітьми. Оцього я найбільше боявся. Не витримав розлуки. А туга — це річ страшна. Діточки його так тужать за батьком — дивитися на них несила. А коли б він був іншою людиною, ну нехай, скажімо, засудили б його не знати за віщо, ну нехай би засудили. Ну відсидів би рік, два чи скільки і повернувся б. Адже він у німецькому полоні, у концтаборах стільки натерпівся, у партизанах теж песолодко приходилося і всі ці роки воював у чужих краях і не зламався, бо тоді він був один, сам по собі, тоді сім'ї в нього не було. А зараз його, як кажуть, із живим м'ясом одірвали від живого, від найдорожчого для нього, від дітей. Ось і сталось лихо...

— Та-ак, я теж так гадаю,— озвався Казангап.— Не вірив я, що від розлуки людина може померти. А коли не це, то зовсім молодий, і розумний, і грамотний, дочекався б, коли розберуться і звільнять. Адже не винен ні в чому. Розумом він розумів, звичайно, а серце, виходить, не витримало...

Потім вони ще довго сиділи, обмірковували становище, хотіли придумати, як підготувати до цієї звістки Заріпу, проте хоч як

вони думали та гадали, а все сходилось до одного — родина залишилася без батька, діти осиротіли, Заріпа овдовіла, і більше нічого не скажеш. Однак найрозумнішу пропозицію висловила все-таки Укубала:

— Нехай Заріпа сама одержить той папір на станції. Нехай витримає цей удар там, а не тут, біля дітей. І нехай вирішить — там, на станції, і по дорозі назад буде в неї час обдумати, як бути. Чи слід дітям знати про це, чи поки що не варто. Може, вирішить зачекати, поки вони хоч трохи підростуть і забудуть хоч трохи батька. Адже важко сказати...

— Твоя правда, — підтримав її Єдигей. — Вона мати, нехай сама вирішує, скаже чи не скаже хлопчикам про смерть Абуталіпа. Я особисто не можу... — І Єдигей не зміг вимовити, язик не підкорився, він закашлявся, щоб збити приступ жалю, що стиснув йому горло.

І ще сказала Укубала, коли вони вже дійшли до спільної думки.

— Треба, Казаке, — порадила вона Казангапу, — щоб ви сказали Заріпі, що якісь листи чекають на неї у начальника станції. Відповіді, мовляв, надійшли на її запити. Але прохали прибути її особисто, так, мовляв, треба. А по-друге, — вела вона далі, — не можна відправляти Заріпу туди саму в такий день. У них тут ні рідних, ні близьких. А найстрашніше у горі — це самотність. Ти, Єдигею, їдь разом з нею, будь поряд у цей час. Мало що може статися при такому нещасті. Скажи, що тобі треба на станцію у справах, і їдьте разом. А діти побудуть у нас.

— Гаразд, — погодився Єдигей з доказами дружини. — Завтра я скажу Абілову, що Заріпу треба відвезти до лікарні на станцію. Нехай зупинить на хвилинку поїзд, що проходитьиме.

Так і вирішили. Але виїхати в Кумбель їм вдалося тільки через два дні попутним поїздом, що зупинився на прохання начальника роз'їзду. Це було 5 березня. Бураний Єдигей назавжди запам'ятав той день.

Їхали в загальному вагоні. Народу різного було тут повно, з родинами, з дітьми, з неминучим дорожнім побутом, сивушним духом, з безладними ходіннями, з картами до очманіння та жіночими напівпритишеними сповідями про нелегке життя-буття, про пиятику чоловіків, про розлучення, про весілля, про похорони... Люди їхали далеко. І їх супроводжувало все, що становило повсякденне їхнє життя... До них зі своїм лихом і горем приєдналися ненадовго Заріпа та Бураний Єдигей, який їхав разом з нею.

Звичайно, Заріпа була сама не своя. Похмура, стривожена, вона всю дорогу мовчала, роздумуючи, певне, про те, які відпові-

ді чекають на неї у начальника станції, Єдигей теж здебільшого мовчав.

Є ж на світі чуйні, сердешні люди, які помічають з першого погляду, що негаразд з людиною. Коли Заріпа підвелася з місця і пішла по вагону в тамбур постояти біля вікна, бабуся-росіянка, яка сиділа на лавці навпроти Єдигея, сказала, поглянувши добрими, колись блакитними, а тепер вицвілими від старості очима:

— Що, синку, дружина в тебе хвора?

Єдигей навіть здригнувся.

— Не дружина, а сестра вона мені, матусю. До лікарні везу.

— Тож, дивлюся, місця собі не знаходить, бідолашна. І дуже їй погано. Очі в скорботі безпросвітній. Боїться, певне, в душі. Боїться, коли б у лікарні хвороби якої страшенної не відшукали. Ет, життя наше буття! Не народишся — світу не побачиш, а народишся — муки не обберешся. Отак воно. Та господь милостивий, молода ще, обійдеться, — приказувала вона, вловлюючи і розуміючи якимсь чином ту бентежність і смуток, що сповнювали Заріпу все дужче з наближенням до станції.

Їхати до Кумбеля години півтори. Пасажирам поїзда було байдуже, на яких місцях вони їхали того дня. Запитували тільки, яка станція попереду. А великі сарозеки лежали ще в снігу, у мовчазному і безмежному царстві безлюдного привілля. Але якісь перші проблески відступу зими вже позначилися. Чорніли відталі місцями залисини на схилах, проступали нерівні краї ярів, мигтіли плями на пагорках, і повсюди сніг почав осідати від вологого, відлижного вітру, що пробудився у степу з приходом березня. Але сонце ще ховалося в суцільних низьких хмарах, сірих і водянистих навіть з виду. Жива була ще зима — мокрий сніг міг посипати, а то ще й наостанку метелиця захурделити...

Поглядаючи у вікно, Єдигей залишався на своєму місці, навпроти жалісливої бабусі, зрідка розмовляючи з нею, але до Заріпи не став підходити. Нехай, думав він, одна побуде, нехай постоїть біля вікна вагонного, обміркує своє становище. Може, якесь внутрішнє передчуття щось підкаже їй. Можливо, пригадається їй та поїздка торік на початку осені, коли вони всі разом, обидві родини з усією дітворою залізли у попутний товарняк і поїхали до Кумбеля за динями й кавунами і були дуже щасливі, а для дітей те було незабутнім святом. Зовсім нещодавно, здавалося б, усе це відбувалося. Сиділи вони тоді, Єдигей та Абуталіп, біля напіврозчинених дверей вагона на вітерці і розмови вели усякі, крутилися поряд діти, дивилися на землі, що пропливали мимо, а дружини, Заріпа й Укубала, теж вели про

щось свої задушевні розмови. Потім ходили по магазинах і по станційному скверіку, у кіно побували, у перукарні. Морозиво їли діти. А найтрагікомічніше було те, що вони так і не змогли всі разом умовити Ермека підстригтися. Боявся він чомусь дотику машинки до голови. І згадалось Єдигею, як з'явився у той момент у дверях перукарні Абуталіп і як синок кинувся до нього, а він схопив його і, пригортаючи до себе, ніби захищаючи інстинктивно від перукаря, сказав, що вони наберуться духу і зроблять це наступного разу, а поки що обійдеться. Ермечик з чорними кучерями росте, й досі нестрижений від народження, але тепер без батька...

І знову, вже вкотре, намагався Бураний Єдигей збагнути, зрозуміти, пояснити собі, чому Абуталіп Куттибаєв помер, не дочекавшись вирішення своєї справи. І знову приходив до єдино пояснимого висновку — тільки безвихідна туга за дітьми підірвала його серце. Тільки розлука, обтяжливість якої не всім дано збагнути, тільки скорботне усвідомлення того, що сини, а без них він не уявляв собі не те що життя — подиху, без якого вмить обривається саме життя, залишилися відірваними, кинути ми на поталу долі на якомусь роз'їзді, у безлюдних, безводних сарозеках, тільки це вбило його...

Весь час про те саме думав Єдигей, сидячи на лавочці у пристанційному скверіку, чекаючи Заріпу. Вони домовилися, що він чекатиме її тут, на цій лавочці, поки вона піде за паперами до начальника станції.

Був уже полудень, але погода стояла погана. Низьке, хмарне небо так і не прояснилося. Зверху щось зрідка падало — чи то сніжинки, чи то краплі вологи торкалися обличчя. Вітер піддував зі степу вологий, уже пахнув злежаними снігами, що почали розтавати. Холоднувато, незатишно було Єдигею. Звичайно йому подобалося поштовхатися при нагоді серед людей у станційній метушні та штовханні, адже сам далеко не їдеш, нічим не заклопотаний, а тут поїзди подивився, як вистрибують пасажири і швидко шастають по перону, — ніби в кіно: ось воно є — прибув поїзд, і ось його не буде — відбув поїзд...

Цього разу все це не цікавило його. Він дивувався, які відчужені обличчя в людей, які вони безликі, байдужі, стомлені, які далекі одне від одного... До того ж музика по радіо, що застужено хрипіло на всю пристанційну площу, викликала смуток і тугу одноманітною тягучою монотонністю. Що за музика? От завели. І чомусь не чути було пишномовних голосів дикторів. Завели саму музику!..

Минуло вже хвилин із двадцять, або й більше, як Заріпа зникла у вокзальному приміщенні. Єдигей почав хвилюватися,

і хоча вони й твердо домовилися, що він чекатиме її на цій лавочці, саме на цій, де минулого разу з дітьми та Абуталіпом сиділи вони і їли морозиво, він вирішив уже піти за нею, подивитися, що там.

І тут він побачив її у дверях і здригнувся мимоволі. Вона впала у очі серед натовпу, що входив і виходив, своєю відстороненістю від усього, що було навколо. Її обличчя було смертельно бліде, і вона йшла, нікуди не дивлячись, ніби вві сні, ні на кого і ні на що не нашттовхуючись, наче нікого навколо не існувало, йшла, мов у пустелі, мов незряча, прямо й скорботно тримаючи голову, щільно стиснувши губи. Єдигей підвівся при її наближенні. Вона підходила, здавалося, дуже довго, знову ж як вві сні, настільки страшним, відстороненим було її повільне наближення з відсутніми очима. Минула, може, ціла вічність, безодня холодної, темної протяжності нестерпного чекання, поки вона підійшла впритул, тримаючи в руках той самий папір у цупкому конверті з надрукованими, як висловився Казангап, літерами, і, підійшовши, мовила, розтиснувши губи:

— Ти знав?

Він повільно схилив голову.

Заріпа опустилася на лавочку і, затуливши обличчя руками, міцно стискаючи голову, мовби голова могла розвалитися, розпастися на куски, гірко заридала, замкнулася в собі, у своєму болю і втраті. Вона плакала, зібравшись у клубок, що болісно здригався, відходила, тонула, провалювалася все глибше в себе, у своє незмірне страждання, а він сидів поряд і ладен був, як тоді, коли відвозили Абуталіпа, опинитися замість нього, на його місці і прийняти на себе не замислюючись будь-які муки, тільки б захистити, позбавити цю жінку удару. Він розумів при цьому, що нічим не може ні втішити, ні заспокоїти її, поки не вщухне перша приголомшлива хвиля горя.

І так вони сиділи на лавочці пристанційного скверика. Заріпа плакала, судорожно схлипуючи, і в якийсь момент не дивлячись жбурнула геть зіжмаканий конверт зі злочасним папером. Кому він був потрібен тепер, той папір, коли самого в живих не було? Але Єдигей підняв конверт і поклав його собі до кишені. Потім він дістав хустку і силою, розтискаючи її пальці, примусив Заріпу витерти сльози. Але це не допомогло.

А музика лилася по радіо над станцією, мов знаючи, жалобна, нескінченно тягуча. Березневе небо сіро й волого нависало над головою, вітер проймав душу поривами. Перехожі скоса поглядали на цих двох, на Заріпу та Єдигея, думали, звичайно, самі собі: от, мовляв, посварилися людоньки. Образив він її, певне, міцно... Але, виявляється, не всі так думали.

— Плачте, добрі люди... Плачте,— пролунав поряд співчутливий голос.— Залишилися ми без рідного батька! Як же тепер буде?

Єдигей підвів голову і побачив жінку, яка проходила мимо у старій шинелі, на милицях. Одну ногу в неї відтяли по саміське стегно.

Він її знав. Колишня фронтовичка, працювала у квитковій касі на станції. Касирка була дуже заплакана і плачучи йшла, приволяючи: «Плачте, плачте. Як же тепер буде?» І плачучи пішла далі, звично переставляючи з тупим перестуком милиці під неприродно піднятими плечима, причовгуючи на кожні два стуки милиць підшовою єдиної ноги, що доношувала останній солдатський чобіт...

Зміст її слів дійшов до Єдигея, коли він побачив, як з'юрмилися раптом люди перед входом на станцію. Задержавши голови, вони дивились, як кілька чоловік, приклавши драбину, вивішували високо над дверима великий військовий портрет Сталіна у чорному, жалобному обрамленні.

Зрозумів він, чому й музика по радіо так тужно лунала. Іншим часом він теж підвівся б і постояв серед людей і довідався б, що і як сталося з цією великою людиною, без якої ніхто не уявляв собі кругообертання світу, але зараз свого горя вистачало. Він не зронив жодного слова. І Заріпі було ні до кого й ні до чого...

А поїзди йшли, як і належало їм іти, що б не сталося на світі. Через півгодини повинен був проходити по лінії поїзд далекого прямування під номером сімнадцять. Як і всі пасажирські, він не зупинявся на таких роз'їздах, як Боранли-Буранний. З тим розрахунком він і рухався. Нікому, однак, не могло спасти на думку, що цього разу доведеться сімнадцятому зупинитися на Боранли-Буранному. Так вирішив сам собі, до того ж твердо і спокійно, Єдигей. Він сказав Заріпі:

— Нам скоро повертатися, Заріпо. Залишилося півгодини. Ти повинна зараз обдумати як слід, як бути: чи скажеш ти дітям про смерть батька, чи поки що зачекаєш. Я не буду заспокоювати тебе чи щось підказувати, ти сама собі голова. Тепер ти їм замість батька і замість матері. Але про це тобі слід подумати, поки ми в дорозі. Якщо ти вирішиш поки що не казати дітям, то бери себе в руки. При них ти не повинна проливати сліз. Чи зможеш, чи стане сил у тебе? І ми повинні знати, як поводитися при них. Розумієш? Адже ось у чому річ.

— Гаразд, я все розумію,— відповіла крізь сльози Заріпа.— І поки ми доїдемо, я зберуся з думками і скажу, як нам бути. Я зараз, я постараюся взяти себе в руки. Я зараз...

У поїзді у зворотний бік було все так само. Люди їхали скопом, у тютюновім диму, так само перетинаючи велику країну з краю в край.

Заріпа та Єдигей потрапили до купейного вагона. Пасажирів тут було менше, і вони примостились у проході біля вікна, з самого краю, щоб не заважати іншим і поговорити про свої справи. Єдигей сидів на відкидному сидінні в коридорі, а Заріпа стояла поряд і дивилася у вікно, хоч він і пропонував їй своє місце.

— Так мені буде краще,— сказала вона.

І тепер, усе ще зрідка схлипуючи, перемагаючи себе, переборюючи лихо, що звалилося на плечі, вона намагалася зосередитися, дивлячись у вікно, обдумати хоча б для початку своє нове — вдовине — життя-буття. Якщо раніше була надія, що все це обірветься одного чудового дня мов жахливий сон, рано чи пізно повернеться Абуталіп, адже не могло ж бути, щоб не розібралися з таким непорозумінням, і знову вони будуть разом, всією родиною, а все інше владнається — знайшли б спосіб, хоч як важко, вижити, вистояти і синів виховати, то тепер немає надії. Було їй про що думу думати...

Про те саме думав і Бураний Єдигей, оскільки не хвилюватися за долю цієї родини він не міг. Так воно вже вийшло. Однак він вважав, що зараз більше ніж будь-коли повинен бути стриманим і спокійним і тим самим вселити у неї хоч якусь упевненість. Він не квапив її. І добре зробив. Виплакавшись, вона сама почала розмову.

— Мені доведеться поки що приховати від дітей, що батька їхнього більше немає,— промовила уривчастим голосом Заріпа, ковтаючи, заганяючи у себе плач.— Не можу зараз. Особливо Ермек... Навіщо він так любить батька, це страшно... Як позбавити їх мрії? Що з ними буде? Адже вони тільки цим і живуть... Чекають, чекають з дня на день, шохвилини... Треба буде з часом вибратися звідси, переменити місце... Нехай підростуть трохи. За Ермека дуже боюся. Нехай він хоча б трохи подорослішає... І тоді скажу, та й самі здогадаються потроху... А зараз ні, немає сил. Нехай уже я сама... Напишу листи братам і сестрам, своїм і його. Тепер уже чого їм боятися нас? Обізвуться, сподіваюся, допоможуть виїхати... А там видно буде... Мені тепер тільки б дітей Абуталіпових виростити, оскільки вже самого немає...

Так розмірковувала вона, а Бураний Єдигей мовчки слухав, розуміючи і сприймаючи кожне її слово, знаючи напевне, що це лише найменша частка, найповерховіша частина того, що, мов смерч, пронеслося і проноситься у її думках. Всього не висловиш

у таких випадках... Тому він сказав, намагаючись ніскільки не розширити кордонів розмови:

— Мабуть, ти маєш рацію, Заріпо... Якби я не знав цих дітей, сумнівався б. Але на твоєму місці я теж не наважився б сказати їм таке. Трохи слід зачекати. А поки родичі твої обізвуться, не сумнівайся ні в чому, що стосується нас. Як трималися, так і триматимемося. Працюй, як і раніше, діти будуть у нас разом з нашими. Сама знаєш, Укубала любить їх як своїх. А там видно буде...

І ще сказала у тій розмові Заріпа з важким зітханням:

— От уже як влаштовано, виявляється, у житті. Так страшно, так мудро і так взаємопов'язано. Кінець, початок, продовження... Якби не діти, слово честі, Єдигею, не жила б я тепер. Пішла б навіть на це. Навіщо мені жити? Але діти, вони зобов'язують, вони змушують, вони стримують мене. І в цьому порятунок і в цьому продовження. Гірке, важке, але продовження... І думаю я зараз зі страхом не про те навіть, коли вони визнають правду, від цього нікуди не дінешся, а про те, що буде далі. Це завжди у них буде відкритою ранюю, те, що сталося з їхнім батьком. У будь-якому випадку, чи вступатимуть вони на навчання, на роботу, чи треба буде їм проявити себе у чомусь в очах суспільства, з цим прізвиськом їм ніде ходу не буде... І коли я думаю про це, мені здається, що існує якась всесильна перепона для нас. Ми з Абуталіпом уникали розмов про це. Я його щадила, він мене. З ним, я була переконана в тому, наші сини вирости б повноцінними людьми. І це нас оберігало від руйнувань, від незгод... А тепер не знаю... Я не можу замінити їм його... Бо він — це був він... Він би всього досяг. Він хотів мовби переміститися, перевтілитись у своїх дітей. Тому він і помер, від того, що його відірвали од них...

Єдигей уважно слухав її. Те, що Заріпа висловила ці потаємні думки йому як найближчій людині, викликало в ньому щире бажання якось відгукнутися, захистити, допомогти, але усвідомлення свого безсилля гнітило його, викликало глухе, приховане роздратування.

Вони вже наближалися до роз'їзду Боранли-Буранный. По знайомих місцях, по перегону, на якому Буранный Єдигей сам працював багато літ і зим...

— Ти приготуйся,— сказав він Заріпі.— Прибуваємо вже. Отже, так і вирішили — дітям поки що ні слова. Гаразд, так і знатимемо. Ти, Заріпо, зроби так, щоб не виказати себе. А зараз приведи себе до порядку, і йди в тамбур. Стій біля дверей. Як тільки поїзд зупиниться, спокійно виходь з вагона і чекай мене. Я вийду, і ми підемо.

— Що ти хочеш зробити?

— Нічого. Це залиш мені, Зрештою, ти маєш право зійти з поїзда.

Як завжди, пасажирський поїзд номер сімнадцять ішов наскрізь через роз'їзд, щоправда, знижуючи швидкість біля семафора. Саме у цей момент, при в'їзді на Боранли-Буранный, поїзд різко загальмував з шипінням і страшенним скреготом букс. Всі злякано поскоплювалися з місць. Пролунали вигуки, свистки по усьому поїзду.

— Що таке?

— Стоп-кран зірвали!

— Хто?

— Де?

— У купейному!

Єдигей тим часом відчинив двері Заріпі, і вона зійшла з поїзда. А сам зачекав, поки в тамбур ускочили провідник і кондуктор.

— Стій! Хто зірвав стоп-кран?

— Я,— відповів Буранный Єдигей.

— Хто такий? По якому праву?

— Треба було.

— Як треба було? Ти що, під суд захотів?

— А нічого. Запишіть у своєму акті, що його ви в суд чи куди передасте. Ось документи. Запишіть, що колишній фронтовик, дорожній робітник Єдигей Жангельдін зірвав стоп-кран і зупинив поїзд на роз'їзді Боранли-Буранный на знак жалоби у день смерті товариша Сталіна.

— Як? Хіба Сталін помер?

— Так, по радіо оголосили. Слухати треба.

— Ну, тоді інша справа,— сторопіли ті і не стали затримувати Єдигея.— Тоді йди, коли така справа.

За кілька хвилин поїзд номер сімнадцять їхав далі...

І знову йшли поїзди зі сходу на захід і з заходу на схід.

А з обох боків залізниці у цих краях лежали все ті самі, споконвіку недоторкані пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів.

Про космодром Сари-Озек-1 тоді ще й гадки не було. Можливо, він вимальовувався лише в задумах майбутніх творців космічних польотів.

А поїзди все так само йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

Літо й осінь п'ятдесят третього року були найболючіші в житті Буранного Єдигея. Ні до цього, ні після ніколи ніякі снігові заноси на коліях, ніякі сарозекські спека і безводдя, ніякі інші незгоди і лиха, ні навіть війна, а він дійшов до Кенігсберга і міг бути тисячу разів і вбитим, і пораним, і скаліченим, не принесли, не заподіяли Єдигею стільки страждань, як ті дні...

Опанас Іванович Єлізаров якось розповідав Буранному Єдигею, від чого походять зсуви, ці невідворотні зрушення, коли обвалюються, зрушуючи з місця, цілі схили, а то й уся гора завалюється набік, розверзаючи приховану товщу землі. І жахаються люди — яке лихо крилося під ногами. Небезпека зсувів у тому, що катастрофа назріває непомітно, день у день, бо ґрунтові води поступово підмивають зсередини основу порід — і досить невеликого струсу землі, грому або сильної зливи, щоб гора почала повільно і неухильно повзти вниз. Звичайний обвал відбувається раптово і разом. А зсув іде грізно, і немає ніяких сил, які могли б його зупинити...

Щось подібне може статися й з людиною, коли залишається вона наодинці зі своїми нездоланими суперечностями і кидається, страждаючи духовно, не наважуючись повідати про те нікому, бо ніхто в світі не в змозі ні допомогти їй, ні зрозуміти. Вона про це знає, це лякає її. І це насувається на неї...

Вперше Єдигей відчув у собі таке зрушення і виразно усвідомив, що це означало, коли місяців зо два після поїздки із Заріпою до Кумбелю знову поїхав туди у справах. Він обіцяв Заріпі заглянути на пошту, довідатися, чи є листи для неї, і коли немає, надіслати три телеграми за трьома адресами, що їх вона йому вручила. Досі на жодного свого листа вона не дістала відповіді від родичів. І тепер вона хотіла просто знати, одержали вони ці листи чи ні, у телеграмах вона так і писала — щире прохання повідомити, чи одержали ви листи, тільки так чи ні, відповідь на листи не обов'язкова. Виходило, брати і сестри не бажали навіть поштою зв'язуватися з родиною Абуталіпа.

Єдигей виїхав на своєму Буранному Каранарі зранку, з тим, щоб до вечора повернутися. Звичайно, коли він вирушав один, без поклажі, будь-який знайомий машиніст з радістю прихоплював його з собою, а там через півтори години й Кумбель. Однак він почав остерігатися таких поїздок на прохідних поїздах через Абуталіпових дітей. Обидва вони, і старший і менший, все так само з дня на день чекали біля залізниці повернення батька. У їхніх іграх, розмовах, загадках, малюнках, в усьому їхньому нехитрому дитячому бутті чекання батька було сутністю життя. І, безперечно, найавторитетнішою постаттю для них у той період

був дядя Єдигей, який, за їхніми переконаннями, повинен був усе знати і допомогти їм.

Єдигей і сам розумів, що без нього на роз'їзді дітям буде тоскніше й сиротливіше, і тому майже весь свій вільний час намагався чимось зайняти їх, відволікти поступово від марних чекань. Пам'ятаючи заповіт Абуталіпа розповідати хлоп'ятам про море, він пригадував усе нові й нові подробиці свого дитинства і рибальської молодості, різні билиці й небилиці Аральського моря. Як умів пристосовував ці розповіді для малюків, але щоразу дивувався їхній здібності — кмітливості, вразливості, пам'яті. І дуже був задоволений — відчувалося в них батьківське виховання. Розповідаючи, Єдигей орієнтувався насамперед на меншого, Ермека. Однак менший зовсім не поступався старшому і серед усіх чотирьох його слухачів — дітей обох родин, — був для Єдигея найближчим, хоча Єдигей не намагався вирізняти його. Ермек виявився найбільш зацікавленим слухачем і найкращим тлумачем його розповідей. Про що б не йшла мова, будь-яка подія, будь-який цікавий поворот у дії він пов'язував з батьком. Батько для нього був присутній в усьому і всюди. Йде, наприклад, така розмова:

— А на Аральському морі є такі озера біля берегів, де ростуть густі очерети. А в тих очеретах ховаються мисливці з рушницями. І ось качки летять навесні на Аральське море. Взимку вони жили на інших морях, де тепліше було, а як розтала крига на Аралі, летять якнайшвидше день і ніч, бо дуже скучили за своїми місцями. Летять вони великою зграєю, хочуть поплавати у воді, скупатися, поперекидатися, все нижче й нижче опускаються до берега, а тут дим і вогонь з очеретів, пах-пах! Це палять мисливці. Качки з криком падають у воду. А інші з жаху летять на середину моря і не знають, як бути, де тепер жити. І кружляють там над хвилями, кричать. Вони ж звикли плавати біля берегів. А до берегів наближатися бояться.

— Дядю Єдигей, але ж одна качка одразу полетіла назад, туди, звідки прилетіла.

— А навіщо вона туди полетіла?

— Ну як же, адже мій папіка там матрос, він плаває там на великому кораблі. Адже ти сам казав, дядю Єдигей.

— Так, вірно, аякже,— пригадує Єдигей, загнаний на слизьке.— Ну і що потім?

— А ця качка прилетіла і сказала моєму папіці, що мисливці заховалися в очеретах і стріляли у них. І що їм ніде жити.

— Так, так, це ти вірно.

— А папіка сказав тій качці, що скоро він приїде, що на роз'їзді у нього два хлопчики — Даул і Ермек, і ще є дядя

Єдигей. І коли він приїде, ми всі зберемося і підемо на Аральське море і виженемо з очеретів мисливців, які стріляють у качок. І знову качкам буде добре на Аральському морі... Плаватимуть у воді і перекидатимуться отак, через голову...

Коли розповіді вичерпувалися, Буранний Єдигей вдавався до ворожіння на каменях. Тепер він постійно носив при собі сорок один камінчик завбільшки з великий горох. Цей прадавній спосіб ворожіння мав свою складну символіку, свою старовинну термінологію. Коли Єдигей розкладав камінчики, приказуючи і заклинаючи, щоб вони відповідали чесно і правдиво, чи живий чоловік на ймення Абуталіп, де він і чи скоро дорога ляже перед ним, і що на чолі у нього і що на душі, хлопчики зосереджено мовчали, невідривно стежили за тим, як розташовувалися камінці. Одного разу Єдигей почув якесь шарудіння, тиху розмову за рогом. Заглянув обережно. Це були Абуталіпові хлопчики. Ермек тепер сам ворожив на камінчиках. Розкладаючи їх як умів, він при цьому кожний камінчик підносив до чола і губів і кожного запевняв:

— І тебе я люблю. Ти теж дуже розумний, хороший камінчик. І ти не помиляйся, не спотикайся, говори чесно і прямо, так само, як говорять камінчики дяді Єдигея.— Потім він почав тлумачити старшому братові значення розкладу, точно повторюючи сказання Єдигея.— От бачиш, Дауле, загальна картина непогана, зовсім непогана. Оце дорога. Дорога трохи затуманена. Туман якийсь стоїть. Та це нічого. Дядя Єдигей каже, що це дорожні неприємності. У дорозі без цього не буває. Батько весь час збирається у дорогу. Він хоче сісти в сідло, але попруга ослабла трохи. Ось бачиш, попруга не затягнута. Її слід підтягнути міцніше. Отже, щось іще затримує батька, Дауле. Доведеться зачекати. А тепер подивимося, що на правому ребрі, що на лівому ребрі. Ребра цілі. Це добре. А на чолі що в нього? На чолі похмурість якась. Дуже він хвилюється за нас, Дауле. На серці, ось бачиш цей камінчик, на серці біль і смуток — дуже він скучив за домівкою. Чи скоро дорога? Скоро. Але одна підкова на задньому копиті коня теліпається. Отже, слід перекувати. Доведеться зачекати ще. А що у саквах? О, у саквах покупки з базару! А тепер — чи буде йому добрим розташування зірок? Ось бачиш, ця зірка — Золота конов'язь. А від неї пішли сліди. Вони ще не зовсім ясні. Отже, скоро відв'яже коня і вирушить у дорогу...

Буранний Єдигей непомітно відійшов, розчулений, засмучений і здивований усім цим. З того дня він почав уникати ворожіння на камінчиках...

Але діти це діти, їх можна було ще якось утішити, запевнити,

а коли на те пішло, взяти на себе такий гріх — обманути до деякого часу. Але ще одна журба-дума оселилася в душі Буранного Єдигея. У тих обставинах і в тому ланцюжку подій вона повинна була виникнути, вона, мов той зсув, повинна була колись зрушити з місця, і зупинити її він уже не зміг...

Дуже він переживав за неї, за Заріпу. Хоча й не було між ними ніяких інших розмов, крім звичайних житейських, хоча ніколи і ні в чому не давала вона тому приводу, Єдигей постійно думав про неї. Але він не просто жалів її, співчував, як будь-хто і кожен, не просто співчував їй від того, що все бачив і знав, які лиха обступали її, тоді не варто було б і мову вести. Він думав про неї з любов'ю, з невідступною думкою про неї і внутрішньою готовністю стати для неї людиною, на яку вона могла б покластися в усьому, що стосувалось її життя. І він був би щасливий, якби довідався, що вона, скажімо, так і вважає, що саме він, Буранний Єдигей, найвідданіша їй людина і найбільше любить її на світі.

Це було боляче — робити вигляд, що нічого особливого він до неї не відчуває, що між ними нічого не може й не повинно бути!..

Дорогою до Кумбеля він весь час роздумував про це. Мучився. По-різному думалося. Відчував дивний, мінливий стан духу, наче в очікуванні чи то майбутнього свята, чи то неминучої хвороби. І в цьому його стані Єдигею здавалося часом, що знову він перебуває на морі. На морі людина завжди відчуває себе інакше, не так, як на землі, навіть коли все спокійно довкола і, здавалось би, нічого не загрожує. Хоч як привільно, хоч як відрадно часом борознити по хвилях, нехай і займаючись потрібною справою на плаву, але однаково треба було повертатися до берега, до того чи іншого, але до берега. Вічно на плаву не пробудеш. А на березі чекає зовсім інше життя. Море — тимчасово, суша постійна. Або, коли страшно приставати до берега, треба знайти острів, висадитися на ньому і знати, що тут твоє місце, і тут ти повинен бути завжди. І він навіть уявив: знайшовся б такий острів, забрав би він Заріпу з діточками і жив би там. І до моря привчив би хлоп'ят, і сам до кінця днів провів би життя на острові посеред моря, не скаржачись на долю, а тільки радіючи. Тільки б знати, що в будь-який час можеш її бачити і бути для неї потрібною, жаданою, найріднішою людиною...

Але одразу ж робилося соромно перед собою від таких бажань — він відчув, як почервонів, хоча за сотні кілометрів довкола і духу людського близько не було. Замріявся, мов хлопчисько, на острів захотілось, а чому, питається, з якої речі? І це він сміє так мріяти, зв'язаний за руки і ноги усім життям,

родиною, дітьми, роботою, залізницею, нарешті, сарозеками, до яких приріс, сам того не помічаючи, душею й тілом... та й чи потрібен він Заріпі, нехай погано їй, звичайно, але чому він повинен думати про себе таке, чому він повинен бути їй любий? Стосовно хлоп'ят він не сумнівався — він любив їх до нестями, і вони тяглися до нього. А з чого Заріпа почала б того бажати?! Та й чи має він право, щоб так думати, коли життя давно поставило його міцно-міцно на місце, де йому напевне перебувати до кінця днів...

Бураний Каранар ішов знайомою стежкою, багато разів ходженою, і, знаючи, скільки ще попереду шляху, без примусу з боку хазяїна трюхикав хідкою пробіжкою, покрикуючи і важко стогнучи на бігу, покриваючи швидким кроком неміряні сарозекські відстані, по весняних відвалах, балках, повз висохле колись солоне озеро. А Єдигей, сидючи на ньому, страждав, зайнятий собою... І настільки сповнювали його ці суперечливі почуття, що не знаходив він собі місця і душа його не знаходила притулку у незмірних просторах Сари-Озеків... Так несила було йому...

З цими настроями прибув він у Кумбель. Хотілося, звичайно, щоб Заріпа одержала нарешті відповіді на свої листи від родичів, але від думки, що родичі можуть приїхати за осиротілою родиною і забрати її у свої краї або викликати до себе, Єдигею зробилося зовсім погано. На пошті у віконечку до запитання йому знову відповіли, що ніяких листів для Заріпи Куттибаєвої не надходило. І він несподівано для себе зрадив цьому. Майнула навіть якась нехороша, дика думка проти совісті: «От і добре, що нема». Потім він добросовісно виконав її доручення — відслав три телеграми за трьома адресами. З тим повернувся до вечора...

Весна тим часом змінювалася літом. Уже пожухли, вигоріли сарозеки. Відійшла трава-мурава, мов тихий сон. Жовтий степ зробився знову жовтим. Нагрівалося повітря, день за днем наближалася спекотна пора. А від родичів Куттибаєвих все так само не було ні слуху ні духу. Ні, не озвалися вони ні на листи, ні на телеграми. А поїзди котилися через Боранли-Бураний, і життя тскло своїм звичаєм...

Заріпа вже й не чекала відповідей, зрозуміла, що нічого розраховувати на допомогу рідних, що не варто обтяжувати їх більше листами і закликами про допомогу. І, переконуючись у цьому, жінка впадала у мовчазний відчай — куди було рушити тепер, як бути? Як сказати дітям про їхнього батька, з чого почати, як перебудовувати зруйноване життя? Відповіді поки що не знаходила.

Можливо, не менше, ніж сама Заріпа, переживав за них Єди-

гей. За них переживали всі баранлинці, але ж Єдигею було відомо, як обернулася трагедія цієї родини особисто для нього. Він уже не міг відділити себе від них. З дня у день він жив тепер долею цих дітей і Заріпи. І теж був у напруженому чеканні — що тепер буде з ними, і теж був у мовчазному відчаї — як тепер бути їм, але до всього цього він ще постійно думав, весь час з болем думав: а як бути самому, як справитися з собою, як заглушити в собі голос, що кликав до неї? Ні, і він не знаходив ніякої відповіді... Не сподівався він ніколи, що доведеться стикнутися у житті і з такою справою...

Багато разів збирався Єдигей признатися їй, сказати відверто і прямо, як кохає її і готовий усі її труднощі взяти на себе, бо не мислить себе окремо від них, але як було це зробити? Яким чином? Та й чи зрозуміє вона його? Адже зовсім жінці не до того, коли таке лихо звалилося на її самотню голову, а він, бачте, полізе зі своїми почуттями! Куди це годиться? Постійно думаючи про це, він похмурнів, губився, йому коштувало чималих зусиль залишатися зовні таким, яким йому належало бути на людях.

Одного разу він усе-таки зробив такий натяк. Повертаючись з обходу по перегону, помітив ще здаля, що Заріпа пішла з відрами до цистерни по воду. Його штовхнуло до неї. І він пішов. Не тому, що то була слухна нагода, начебто відра піднести. Майже через день, а то й щодня працювали вони разом на коліях, розмовляти могли скільки завгодно. Але саме в ту хвилину відчув Єдигей нездоланне бажання підійти до неї негайно і сказати те, що він не міг більше приховувати. Він подумав навіть зопалу, що це на краще,— нехай не зрозуміє, нехай прожене, зате охолоне, заспокоїться душа... Вона не бачила й не чула його наближення. Стояла спиною, повернувши кран цистерни. Одне відро було вже наповнене і відставлене вбік, а наливалось друге, і вода з нього вже лилася через край. Кран був відкритий до краю. Вода шумувала, вихлюпувалася, натікала довкола калюжею, а вона наче не помічала нічого, стояла похмуро, притулившись плечем до цистерни. Заріпа була в ситцевому платтячку, в якому минулого літа зустрічала велику зливу. Єдигей розгледів пасма кучерявого волосся на скроні й за вухом, адже Ермек був кучерявий, у неї пішов, змарніле обличчя, стончену шию, опущене плече і кинуту на стегно руку. Чи гомін води заворожив її, нагадавши гірські річки й арики Семиріччя, чи просто заглибилась у себе, захоплена в ту хвилину гірким роздумом? Бог знає. А тільки Єдигею зробилося нестерпно тісно у грудях від її вигляду, від того, що все у ній було до безкраю рідним, від бажання негайно приголубити її, вберегти, захистити

від усього, що гнітило. Але робити цього не можна було. Він тільки мовчки закрутив вентиль крана, зупинив воду, що лилася. Вона поглянула на нього без здивування відчуженим поглядом, ніби він був не поряд, а десь дуже далеко від неї.

— Ти чого? Що з тобою? — мовив він співчутливо.

Вона нічого не сказала, посміхнулася тільки кутиками губів і невизначено підвела брови над очима, що проясніли, промовляючи цим: нічого, мовляв, так собі...

— Тобі погано? — знову запитав Єдигей.

— Погано,— призналася вона, тяжко зітхнувши.

Єдигей розгублено знизав плечима.

— Навіщо ти так побиваєшся? — з жалем дорікнув він їй, хоча збирався говорити не про це.— Скільки можна? Адже цим не допоможеш. І нам тяжко (він хотів сказати — й мені) дивитися на тебе, і дітям тяжко. Зрозумій. Не треба так. Треба щось робити,— казав він, намагаючись підібрати слова, які, як того хотів він, повинні були б сказати їй, що саме він більше, ніж будь-хто на світі, переживає й кохає її.— Ти ось сама подумай. Ну не відповідають на листи, то бог із ними, не пропадемо. Адже з тобою (він хотів сказати — я) ми всі тут, мов свої. Ти тільки не падай духом. Працюй, тримайся. А діти стануть на ноги і тут, серед нас (він хотів сказати — зі мною). І все владнається потроху. Навіщо тобі кудись від'їздити? Ми всі тут наче свої. А я, ти сама знаєш, без діточок твоїх дня не буваю.— І зупинився, бо розкрився настільки, наскільки дозволяло його становище.

— Я все розумію, Єдике,— відповіла Заріпа.— Спасибі, звичайно. Я знаю, в біді ми не залишимося. Але нам слід вибиратися звідси. Щоб забули діти все, що і як тут було. І тоді я повинна буду сказати їм правду. Сам розумієш, так довго тривати не може. От і думаю, як бути...

— Так-то воно так,— змушений був погодитися Єдигей.— Тільки ти не поспішай. Подумай ще. Ну куди ти з цими недолітками, де і як прийдеться?.. А я як подумаю, мені страшно, як я тут без вас буду...

І справді, дуже боявся за них, за неї і за дітей, і тому не намагався зазирнути далі, ніж у завтрашній день, хоча теж розумів, що довго так тривати не могло. А через кілька днів після цієї розмови був ще випадок, коли він викрив себе з головою і довго каявся, мучився після цього, не знаходячи собі виправдання.

З тієї пам'ятної поїздки у Кумбель, коли Ермек, злякавшись перукаря, не дав себе підстригти, минуло багато місяців. Хлопчик так і ходив нестрижений, весь у чорних кучерях, і хоча

вільно спадаючі кучері прикрашали його, але підстригти вперто богузика давно слід було. Єдигей при нагоді весь час втикався носом у пухнасте тім'я хлоп'яти, цілюючи його і вдихаючи запах дитячої голівки. Але волосся доходило Ермеку вже до плечей і заважало йому в іграх і коли бігав. Якою, певне, незвичною, чужою і незрозумілою була для малюка сама необхідність підстригатися. Тому й не давався нікому, а Казангап, бачачи це, зумів умовити його. Полякав навіть трохи — що, мовляв, козенята не люблять довгочубих, буцатимуть.

Потім Заріпа розповідала, як стригли Ермека. Довелося Казангапу по-справжньому силу застосувати. Затис його поміж ногами і обробив машинкою. Ревисько стояло на весь роз'їзд. А коли підстригли, добра Букей, щоб заспокоїти дитину, підсунула йому дзеркало. На, мовляв, подивися, який ти гарненький зробився. Хлопчик глянув, не впізнав себе і ще більше зарепетував. Таким, репетуючим з усіх сил, відводила його Заріпа з Казангапового двору, коли зустрівся на стежці дядя Єдигей.

— Дядю Єдигей, поглянь-но, що вони зі мною зробили!

І якби раніше сказали Буранному Єдигею, що з ним станеться таке, нізащо не повірив би. Він підхопив малюка на руки і, притискуючи до себе, усім еством сприйняв його горе, його беззахисність, його скаргу й довір'я, наче те сталося з ним самим, він почав цілувати його і приказував голосом, що зривався від гіркоти й ніжності, не розуміючи як слід змісту слів своїх:

— Заспокойся, рідний мій! Не плач. Я нікому не дам тебе скривдити, я буду тобі за батька! Я любитиму тебе, як батько, тільки ти не плач! — І, глянувши на Заріпу, яка завмерла перед ним сама не своя, зрозумів, що переступив якусь заборонену межу, і розгубився, заквапився, віддаляючись від неї з хлопчиком на руках, бурмочучи збентежено одні і ті самі слова: — Не плач! Ось я зараз цього Казангапа, я ось, зараз я йому покажу! Я йому покажу, ось я зараз цього Казангапа, я йому покажу! Ось я зараз, я йому покажу!..

Кілька днів після того Єдигей уникав Заріпи. Та й вона, як зрозумів він, уникала зустрічі з ним. Каявся Буранний Єдигей, що так безглуздо проговорився, що засмутив ні в чому не винну жінку, у якої й без того вистачало клопотів і тривоги. Як було їй у її становищі — скільки болю додав він до її прикročів! Ні прощення, ні виправдання не знаходив собі Єдигей. І на довгі роки, може, до останнього подиху, запам'ятав він ту мить, коли всім еством своїм відчув беззахисну ображену дитину, яка пригорнулася до нього, і як зворушилася в ньому душа від ніжності й гіркоти, і як дивилася на нього Заріпа, вражена цією сценою, як дивилася вона на нього з німим криком скорботи в очах.

Замовк на деякий час Буранний Єдигей після цього випадку і все те, що змушений був у собі затаїти, заглушити, переніс на її дітей. Іншого способу не знаходив. Він забавляв їх щоразу, коли був вільний, і все розповідав їм, багато чого повторюючи і багато чого пригадуючи заново, про море. Це було найулюбленішою темою в них. Про чайок, про риб, про перелітних птахів, про аральські острови, на яких збереглися рідкісні тварини, вже зниклі в інших місцях. Але в тих розмовах з дітьми пригадував Єдигей усе частіше й усе настійливіше власну бувальщину на Аральському морі, єдине, про що він волів не розповідати нікому. Те було зовсім не дитячою справою. Знали про те тільки двоє, тільки він та Укубала, але й між собою вони не заводили мови про це, бо те було пов'язане з їхнім померлим первістком. Якби воно було живим, те немовля, було б воно зараз значно старшим за боранлинську дівчурку, старшим навіть за Казангапового Сабітжана років на два. Але не вижило. А кожної дитини чекають з надією, що народиться вона і довго житиме, дуже довго, навіть важко уявити собі, як довго, а інакше хіба б народжували люди дітей?

У ту рибальську давнину його, у молоді роки, незадовго до війни пережили вони з Укубалою дивний випадок. Таке трапляється, певне, тільки раз і ніколи не повторюється.

З того часу як вони побрались, Єдигею в морі весь час хотілось якнайскоріше повернутися додому. Він любив Укубалу. Він знав, що вона його теж чекає. Більш жаданої жінки для нього тоді не було. Йому часом здавалося, що він існує, власне, задля того, щоб весь час думати про неї, вбирати, нагромаджувати в собі силу моря і силу сонця і віддавати себе їй, дружині, яка чекала на нього, бо з цієї віддачі виникало обопільне щастя — все інше, зовнішнє, лише доповнювало й збагачувало їхнє щастя, їхнє захоплення тим, що було дароване йому сонцем і морем. І коли вона відчула, що з нею щось сталося, що вона завагітніла і незабаром буде матір'ю, до постійного чекання зустрічей після моря додалося чекання майбутнього первістка. То була безхмарна пора у їхньому житті.

Пізньої осені, вже перед початком зими на обличчі Укубали почали проступати помітні при уважному погляді коричневі плями. І вже позначився, округлився живіт. Одного разу вона запитала його, яка це риба алтин мекре. «Чути чула про неї, але ніколи не бачила». Він сказав їй, що це дуже рідкісна риба з осетрових, глибоководна, досить-таки велика, але найголовніше те, що вона красива — сама риба синювато-крапчата, а тім'я, плавники і хрящевий гребінь по спині — від голови до кінчика хвоста — наче з чистого золота, дивовижно як світиться

золотим блиском. Через те й назву має — алтин мекре, золотий мекре.

Наступного разу Укубала сказала, що їй приснився вві сні золотий мекре. Риба начебто плавала круг неї, а вона намагалась її впіймати. Їй дуже хотілося впіймати ту рибу, а потім відпустити. Але обов'язково потримати ту рибу в руках, відчутти її золоту плоть. Їй так хотілося притиснути ту рибину, що вві сні вона побігла за нею. А рибина не давалась, і, прокинувшись, Укубала довго не могла заспокоїтися, їй було дуже прикро, наче й справді не вдалося їй досягти якоїсь важливої мети. Укубала посміялася із себе, але й наяву їй так само нестерпно хотілось упіймати золотого мекре.

А Єдигей це розумів, думав про це, витягаючи сіті з моря, і, як виявилось потім, вірно витлумачив значення її бажання, що виникло вві сні і не зникло в дійсності. Він розумів, що мусить що б там не було дістати золотого мекре, бо те, що відчувала вагітна Укубала, було її талгаком¹. Багато жінок на останніх днях відчують невдоволення, їхній талгак виявляється в тому, що вони хочуть з'їсти чогось кислого, солоного, дуже гострого або гіркого, а іншим дуже хочеться смаженого м'яса якогось дикого звіра чи птаха. Єдигей не дивувався талгак дружини. Дружина промислового рибалки й повинна була забажати того, що мало стосунок до чоловікового заняття. Їй сам бог велів захотіти побачити на власні очі й відчутти в руках золото тієї великої риби. З чуток Єдигей знав, що коли талгак вагітної жінки залишиться невгамованим, то це може призвести до шкідливих наслідків для дитини в утробі.

А талгак Укубали виявився таким незвичайним, що вона сама не наважилася признатися про це вголос, а Єдигей не став уточнювати, не став допитуватися, бо не знав, чи зможе він роздобути таку рідкісну рибу. Вирішив спочатку впіймати її, а вже потім в'яснити, чи це було її пристрастю.

На той час великий сезон рибальства на Аральському морі вже наближався до кінця,— розпал сезону з липня по листопад. Зима вже дихала в обличчя. Артіль готувалася до зимового промислу, до підлідного лову, коли море на всьому своєму півночоріс'ячохкілометровому по колу просторі вкривається міцною кригою і доведеться бити величезні ополонки, запускати туди обвантажені сіті і тягти їх із дна морського воротом від однієї ополонки до другої з допомогою запряжних верблюрів, цих незамінних степових тягачів... І вітер вихоритиме, а риба, що

---

¹ Т а л г а к — потреба вагітної жінки в особливий на смак їжі, вгамування якогось бажання.

потрапить у сіті, не встигне й поворухнутися, коли її витягнуть наверх, закам'яніє одразу, вкриється крижаним панциром на відкритому аральському холоді... Але скільки не доводилось Єдигею взимку і влітку ловити з артіллю рибу і цінних і малоцінних порід, однак не пригадував, щоб золотий мекре коли-небудь потрапляв у сіті. Цю рибу вдавалося зрідка взяти на гачок або блешню, і те було подією для рибалок. Про це казали потім, що отому пощастило — витяг золотого мекре.

Того раннього ранку він вирушив у море, сказавши дружині, що порибалить для дому, поки ще крига не стала. Укубала відмовляла його напередодні:

— Адже вдома повно різної риби. Чи варто виходити? Холодно вже.

Але Єдигей наполіг на своєму.

— Що вдома, те вдома,— сказав він.— Сама кажеш, тітка Сагин злягла. Треба її полікувати гарячою свіжою юшкою, усачевою чи жереховою. Найперший засіб. А хто їй, старій, наловить риби?

Під цим приводом і вирушив з раннього ранку Єдигей на пошуки золотого мекре. Усі снасті, все необхідне приладдя він старанно продумав і приготував заздалегідь. Все це було вкладено на носі човна. І сам тепло одягся, поверх усього плаща дошового з капюшоном надів і поплив.

День був похмурий, нестійкий, поміж осінню і зимою. Долаючи під косим кутом накат води, Єдигей спрямовував човна веслами у відкрите море, де, як він гадав, повинні бути пасовища золотого мекре. Все, звичайно, залежало від того, як повезе, бо немає нічого більш незбагненого у мисливських справах, ніж ловля морської риби на гачок. На суші, як би там не було, людина та її здобич перебувають у однаковому середовищі, ловець може переслідувати звіра, наближаючись, підкрадаючись, вичікуючи і нападаючи. Під водою нічого цього ловцю не дано. Опустивши снасті, він змушений чекати, чи з'явиться риба і, якщо з'явиться, то чи накинеться на приманку.

У душі Єдигей дуже сподівався, що повинно йому пощастити, бо вийшов він у море не задля промислу, як бувало завжди, а задля вішого бажання вагітної дружини.

Міцний і дужий був молодий Єдигей на веслах. Невтомно, рівномірно відштовхуючись від хисткої текучої води, виводив він човна у море по звивистих, хистких хвилях. Такі хвилі аральські рибалки називають їйрек толкун — кривобокі хвилі. Їйрек толкун — ранні провісники близького шторму. Але самі по собі вони не небезпечні, і можна було не лякаючись плисти подалі у море.

В міру віддалення від землі берег з його крутим глинистим

урвищем і кам'яною смугою прибою з краю води поступово зменшувався, ставав усе менш видимим і незабаром перетворився на невиразну риску, що інколи зовсім зникала. Хмари непорушно нависли зверху, а понизу тримався продувний вітер, що лизав водяні брижі.

Години через дві Єдигей зупинив човна, прибрав весла, заякорився і почав прилаштовувати снасті. У нього були дві катушки з вірьовкою, з саморобним пристроєм, що стопорив волосінь. Одну він прилаштував на кормі, вірьовка з грузилом опустилася через рогатину на глибину метрів зі сто, і в запасі залишалось метрів із двадцять. Другу встановив так само на носі. [І потім знову взяв до рук весла, для того, щоб притримувати, підправляти човна у потрібному положенні серед течій і вітру.] І головне, щоб не переплуталися волосіні між собою.

І з тим почав чекати. За його припущеннями, саме в таких місцях могла водитися ця рідкісна риба. Доказів тому не було, то була сама інтуїція. І, однак, він вірив, що та риба повинна з'явитися. Без неї він не міг повернутися додому. Вона потрібна йому була не заради втіхи, а заради важливої у його житті справи.

Риби через деякий час дали про себе знати. Але то були не ті. Спочатку впіймався жерех. Коли Єдигей його витягував, він знав, що це не золотий мекре. Не могло бути такого, щоб з першого разу спіймався золотий мекре. Занадто просто й нецікаво стало б жити на світі. Єдигей згоден був потрудитися, почекаати. Потім учепився на гачок великий усач, одна з кращих риб на Аралі, коли не найкраща. І того, оглушивши, він кинув на дно човна. У всякому разі на юшку для хворої тітки Сагин було вже більше ніж достатньо. І ще попався тран — аральський лящ. Якого дідька його туди занесло? Звичайно тран тримається зверху. Та бог із ним, сам винен. І після цього настала тривала, зтяжна пауза... «Ні, я дочекаюся,— сказав собі Єдигей.— Хоч я й не казав, але вона знає, що я вирушив за золотим мекре. І я повинен його здобути, щоб дитя в утробі не знемагало. Адже це дитя хоче, щоб мати побачила і потримала в руках золотого мекре. А чому воно того хоче, цього ніхто не знає. Мати теж того жадає, а я батько, і я зроблю так, щоб бажання їхне вдовольнити».

Бешкетували їрек толкуні, крутили човна, тому вони й кривобокі, невірні, хисткі хвилі. Замерзати почав Єдигей від малорухливості і весь час пильно стежив за катушками з вірьовкою — чи не смикнеться, чи не поповзе волосінь, що покоїться на рогатині. Ні, ні на носі, ні на кормі ніяких ознак. Однак Єдигей терпеливо чекав. Він знав, він вірив, що повинен прийти до

нього золотий мекре. Тільки б море потерпіло трішки — щось уже дуже крутить їрек толкуні. До чого б це? Ні, шторму не повинно бути так швидко. Може, надвечір чи на ніч здіймуться штормові хвилі — алабаші, пістрявоголові ревуни. І тоді закипить грізний Арал з краю в край, білою піною вкриється, і ніхто не посміє тоді потикатись у море. А поки ще можна, поки ще є час...

Наїжившись, замерзаючи і оглядаючись довкола, чекав Єдигей свою рибу в морі. «Чого ж ти зволікаєш, ось їй-богу, та ти не бійся,— подумав він про рибу.— Не бійся, я кажу, адже я тебе відпущу назад. Не буває, кажеш, такого? А от уяви собі — буває. Не для їжі тебе я очікую. Їжі і риби різної повно вдома. І ось на дні човна лежать три рибини. Чи став би я через їжу очікувати на тебе, золотий мекре! Розумієш, первісток повинен з'явитись у нас. А ти наснився нещодавно моїй дружині, і з тих пір вона спокій втратила, хоч і не каже про це, але я ж усе бачу. Я не можу пояснити, чому це так, але дуже потрібно, щоб вона побачила тебе і потримала в руках, і я, даю тобі слово, одразу ж відпущу тебе у море. Тут справа така, що ти особлива, рідкісна риба. У тебе золоте тім'я, і хвіст, і плавники, і хребет по спині теж золоті. І ти ввійди у наше становище. Вона жадає побачити тебе наяву, вона хоче доторкнутися до тебе, щоб відчутти в руках, який ти на дотик, золотий мекре. Не думай, що коли ти риба, то який до нас маєш стосунок. Хоч ти і риба, а вона чомусь сумує за тобою, немов за сестрою, мов за братом, і хочеться їй побачити тебе, перш ніж народиться дитина. І дитя у череві буде задоволене. Ось яка справа. Виручай, друже мій, золотий мекре. Підходь. Не ображу. Слово даю. Якби я мав лихий намір, ти це відчув би. На гачка, їх два гачки, вибирай будь-який, я начепив великий шматок м'яса. Трохи з душком м'ясо, щоб ти відчув здаля. І ти підходь і не думай нічого поганого. Якби я блешню підсунув тобі, тоді було б нечесно, хоча ти скоріше пішов би на блешню. Але ж ти проковтнеш блешню, і як потім житимеш із залізом у череві, коли я відпущу тебе в море? Те було б обманом. А я тобі чесно пропоную гачка. Трохи пораняться губи, тільки й усього. І не хвилюйся, я захопив із собою великий бурдюк. Туди я наллую води, і ти полежиш поки що в бурдюку з водою, а потім попливеш. Але я не піду звідси без тебе. А час не жде. Хіба ти не відчуваєш, як дужчають хвилі і вітер посилюється, хіба ти хочеш, щоб первісток мій народився сиротою, без батька? Подумай, допоможи мені...»

Вже смеркалося в сизих просторах холодного передзимового моря. То з'являючись на гребенях хвиль, то щезаючи поміж хвилями, човен ішов до берега. Важко йшов, борючись із бурунами,

море вже шумувало, закипало спроквола, розгойдувалося, набираючи штормової сили. Крижані бризки летіли в обличчя, і руки на веслах набрякали від холоду й вологи.

Укубала ходила по берегу. Давно вже, охоплена тривогою, вона вийшла до моря й чекала чоловіка. Коли давала згоду вийти заміж за рибалку, казали їй степові родичі-скотарі: подумала б, перше ніж слово дати, на важке життя відважуєшся, виходиш заміж за море і доведеться не раз і не два вмиватися сльозами біля моря, благання до нього звертати. А вона не відмовила Єдигею, тільки сказала: як чоловік, так і я буду...

Так воно і вийшло. А цього разу він пішов не з артілью, а сам, і вже смеркалося, і на морі було шумно і неспокійно.

Але ось замиготіли серед бурунів помаху весел і човен з'явився на воді. Закутана в хустку, з випнутим уже животом, Укубала підійшла аж до самої води і чекала тут, поки причалував Єдигей. Прибій дужим поштовхом виніс човна на міліну. Єдигей миттю зіскочив у воду і витяг човна на берег, волочачи його, мов бик. І коли він випростався весь вологий і солоний, Укубала підійшла і обняла його за мокру шию під холодним, задерев'янілим плащем:

— Всі очі видивилась. Чому ти так довго?

— Він не появлявся цілий день і тільки під кінець приплив.

— Як, ти ходив за золотим мекре?

— Так, я його вблагав. Ти можеш подивитися на нього.

Єдигей дістав з човна важкий шкіряний бурдюк, наповнений водою, розв'язав його і виплеснув на прибережну гальку разом з водою золотого мекре. Це була велика риба. Могутня і красива риба. Вона шалено забила хвостом, звиваючись, підстрибуючи, розкидаючи довкола мокру гальку, і, широко роззявляючи рожеву пащу, обернулася до моря, намагаючись дістатися до рідної стихії, до прибою. На якусь недовгу секунду риба раптом завмерла напружено, затихла, намагаючись освоїтися, оглядаючи немигтливими, бездоганно округлими і чистими очима той світ, у якому ненароком опинилася. Навіть у сутінковому надвечір'ї зимового дня незвичне світло вдарило у голову, і побачила риба сяючі очі людей, які схилилися над нею, пруг берега і небо і в дуже далекій перспективі над морем побачила за легкими хмарами на горизонті нестерпно яскравий для неї захід згасаючого сонця. Задихатись почала. І риба скинулася. Забилася, закрутилася з новою силою, прагнучи дістатися до води. Єдигей підняв золотого мекре під зябра.

— Підставляй руки, тримай,— сказав він Укубалі.

Укубала прийняла рибину, мов дитину, на обидві руки і притисла її до грудей.

— Яка вона пружна! — вигукнула Укубала, відчувши її пружинисту внутрішню силу.— А важка, як поліно! І як здорово пахне морем! І гарна яка! На, Єдигею, я задоволена, дуже задоволена. Здійснилося моє бажання. Відпусти її у воду скоріше...

Єдигей поніс золотого мекре до моря. Ввійшовши по коліно у набігаючий прибій, він дав рибі вислизнути вниз. На якусь коротку мить, коли золотий мекре падав у воду, відбилось у густій синяві повітря все золоте оснащення риби від тімені до хвоста, і, зблиснувши, розпорюючи воду стрімким корпусом, риба попливла у глибочінь...

А великий шторм розгулявся на морі уночі. Ревіло море за стіною, під урвищем. Ще раз переконався Єдигей: неспроста виникають провісники бурі — їйрек толкуни. То була вже глибока ніч. Прислухаючись у напівдрімоті до розбурханого прибою, Єдигей згадав про свого заповітного мекре. Як там його риби зараз? Хоча, мабуть, на великих глибинах море не так стрясатється. У своїй глибокій пільмі риба теж прислухається, напевне, до того, як ходять хвилі зверху. Єдигей щасливо усміхнувся при цьому і, засинаючи, поклав руку на бік дружини і почув раптом поштовхи зсередини. То давав про себе знати його майбутній первісток. І цьому Єдигей щасливо усміхнувся і безтурботно заснув.

Коли б знав, що не мине й року, як розпочеться війна, і все перевернеться в житті, і піде він од моря назавжди і тільки про нього згадуватиме... Особливо коли важкі дні настануть...

Поїзди у цих краях йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів...

У тому страшному для Буранного Єдигея п'ятдесят третьому році і зима лягла рання. Ніколи такого не було в сарозеках. Наприкінці жовтня уже засніжило, холоднеча настала. Добре, що встиг до того картоплі завезти з Кумбеля собі і Заріпі з дітьми. Як знав — поквапився. Останнього разу довелося на верблюдах їхати, побоюючись, що в прохідному товарняку картопля замерзне у відкритому тамбурі, поки доведеш. Кому вона тоді потрібна. А так поїхав на Буранному Каранарі, уклав на нього в'юком два здоровенні лантухи — сам не вправився б, добре, що люди підсобили, — одного по один бік, другого — по другий, а зверху утеплити лантухи повстиною, підігнув краї, щоб вітер не завівав, а сам виліз на самісінький верх поміж лантухами і поїхав спокійно до себе на Боранли-Буранний. Сидів на Каранарі,

як на слоні, Так думалося й самому Єдигею. До цього ніхто тут уяви не мав про верхових слонів. Тієї осені крутили на станції перший індійський фільм. Усі кумбельці — і старі й малі — посунули дивитися небачену кінокартину про небачену країну. У фільмі, крім безконечних пісень і танців, показували слонів, на тигрів у джунглі виїздили полювати, сидячи на слонах. Єдигею теж вдалося подивитися ту картину. Були вони з начальником роз'їзду на загальнопрофспілкових зборах як делегати від боранлинців, отоді після закінчення зборів у клубі депо показали їм індійський фільм. З того й почалося. Почали виходити з кіно, розмови різні виникали, і дивувалися залізничники, як у Індії на слонах їздять. А хтось голосно сказав на це:

— Та чого ви вхопилися за тих слонів, едигеєвський Бураний Каранар чим гірший за слона? Навантаж — то він тягне, мов слон!

— І то правда,— розсміялися довкола.

— Та що там слон! — озвався ще один голос.— Слон тільки в теплих країнах може жити. А спробуй у нас по сарозеках взимку. Слон твій і копита відкине, де йому до Каранара!

— Послухай-но, Єдигею, послухай, Бураний, а чому б тобі не спорудити таку саму будку на Каранарі, як в Індії на слонах? І їздитимеш собі, як тамтешній багач!

Єдигей посміювався. Кепкували з нього друзі, але все-таки приємно було чути такі слова про свого славетного атана...

Зате перепало Єдигею тієї зими, попереживав, погорював через того самого Каранара...

Але це сталося вже за холодів. А того дня застав його у дорозі перший снігопад. Сніжок і до того сипав кілька разів і швидко танув. А тут зарядив, та ще й як! Зімкнулося небо над сарозеками суцільним мороком, вітер закружляв. Густо, важко повалив, закружляв білий лапатий сніг. Не холодно було, але мокро й незатишно. А головне — не видно нічого навкруги через сніг. Що було робити? У сарозеках немає попутних притулків, де можна було б перечекати негоду. Залишалось одне — покласти-ся на силу й чуття Буранного Каранара. Він і повинен був привезти додому. Єдигей надав атану цілковиту свободу, а сам звів комір, насунув шапку, вкрився капюшоном і терпляче сидів, марно намагаючись щось побачити довкола. Непроглядна завіса снігу та й годі... А Каранар ішов у тій круговерті, не уповільнюючи кроку і, певне, розуміючи, що хазяїн йому зараз не хазяїн, тому й примовк, затих на в'юках і нічим уже не виявляв себе. Великою силою повинен був володіти Каранар, щоб з таким вантажем бігти у степу по снігопаду. Могутньо, гаряче дихав, несучи на собі хазяїна, і кричав, гарчав, мов звір, а то й завивав

подовгу тягучим дорожнім гудом і все йшов невтомно і невпинно крізь сніг, що летів назустріч...

Не дивно — занадто довгим видався Єдигею той шлях. «Скоріше б уже дістатися»,— думав він і уявляв собі, як заявиться і що вдома, напевне, непокояться, що з ним у таку негоду. Укубала хвилюється за нього, тільки не скаже про це вголос. Вона не з тих, хто викладає все, що на думці. Може, і Заріпа думає, що з ним? Звичайно, думає. Але вона тим більш звуку не зронить, намагається якомога менше попадати йому на очі і уникає всяких розмов наодинці. А чого уникати, що, власне, погане таке сталося? Адже ні словом, ні вчинком яким не дав він, Єдигей, приводу для того, щоб хтось міг подумати, ніби тут щось не так. Як було раніше, так і є. Просто вони, виявившись попутниками у житті, наче оглянулися раптом, чи тією дорогою йдуть... І знову пішли. Ось і все. А як йому доводиться при цьому, це вже його лихо... Це його доля — на роду, певне, так написано, що розриватися судилося як між двох вогнів. І нехай те нікого не тривожить, це його справа, як бути з самим собою, з душею своєю багатостраждальною. Кому яке діло, що з ним і що його чекає попереду! Не мале дитятко він, як-небудь розбереться, сам розв'яже тугий вузол, що затягувався все тугіше з його ж вини...

Це були страшні думки, болючі і безвихідні. Ось уже зима вступила у сарозеки, а він, як і раніше, не міг ні забути Заріпи, ні відмовитися хоч би в думці від Укубали. На горе своє, йому були потрібні обое одразу, і вони, мабуть, бачачи і знаючи це, не намагалися пришвидшувати події, щоб допомогти йому якнайскоріше визначитися. Зовні все виглядало як завжди — рівні стосунки між жінками, дівчора обох домівок, мов спільна родина, разом зростала, постійно разом гралися їхні діти на роз'їзді — то в тому домі, то в тому... Так минуло літо і так минула осінь...

Сиротливо й незатишно відчував себе Бураний Єдигей у самотності серед снігопаду. Мело, безлюддя довкола. Каранар час від часу струшував з голови налиплі грудки снігу і будив на бігу тишу гарчанням і вигуками. Погано було хазяїну у тій дорозі. Єдигей нічого не міг вдіяти з собою, ніяк не вдавалося йому заспокоїти, визначити себе в одному, незаперечному і безумовному. Не міг він широко відкритися перед Заріпою, не міг зректися й Укубали. І тоді він починав проклинати, ляяти себе останніми словами: «Тварюка! Хайван що ти, що твій верблюд! Наволоч! Собака! Дурна голова!» — і ще в тому ж дусі, перемішуючи їх міцною лайкою, карав себе, лякав і ображав, щоб протверезитися, щоб отямитися, опам'ятатися, зупинитися... Але

ніщо не допомагало. І був він мов той зсув, що зрушив з місця... Єдиною відрадою, що чекала на нього, були діти. Вони безумовно сприймали його таким, який він є, і не ставили перед ним особливих проблем. У чому допомогти, що підвезти, що прилаштувати по дому — це він для них готовий був завжди і з великим задоволенням, як і зараз картоплю віз їм на зиму у двох здоровенних лантухах, нав'ючених на Каранара. Паливо теж було призапасено...

Думки про дітей були пристановищем для Єдигея, там він виявлявся у цілковитому ладу з самим собою. Він уявляв, як дістанеться до Боранли-Буранного, як вибіжать хлоп'ята з дому, зачувши його приїзд, і не заженеш їх назад, хоча сніг іде, і стрибатимуть навколо з голосними вигуками: «Дядя Єдигей приїхав! На Каранарі! Картоплю привіз!» — і те, як суворо і владно накаже він верблюду лягти ниць на землю і тоді, весь засніжений, злізе з Каранара, обтрушуючись і встигаючи між ділом погладити діток по голівках, і як потім почне розвантажувати лантухи з картоплею і подивлятися, чи не з'явиться десь поблизу Заріпа, якщо вона вдома, він їй нічого не скаже особливого, та й вона не скаже, він тільки подивиться їй в очі і буде тим задоволений — і знову занеможе, засумує, то що ж, куди від цього подінешся, а дітлахи крутитимуться поряд, плутатимуться під руками, весь час з острахом підбігаючи до нього, побоюючись верблюдячого гарчання, і, долаючи страх, намагатимуться йому допомогти, і це принесе йому винагороду за всі муки...

Внутрішньо він готувався до швидкої зустрічі з Абуталіповими дітьми, наперед думав: а що розповість їм цього разу, своїм, як він їх називав, ненаситним слухачам? Знову про Аральське море? Найулюбленіші розповіді — різні випадки на морі, що їх вони домислювали потім з обов'язковою участю батька і тим самим, самі того не знаючи, тримали зв'язок з ним, з пам'яттю про нього... Тільки от усе, що знав і чув Єдигей про морське життя, вичерпалося, усе вже багато разів він розказував і переказував, крім хіба що історії з золотим мекре. А як повідати цю історію? Кому її пояснити, крім хіба що самого себе, який знав, що стоїть за давньою тією подією.

Так проробляв він шлях того засніженого дня. Всю дорогу не полишали його сумніви, роздуми... І всю дорогу йшов сніг...

З того снігу й зима лягла у сарозеках, рання й студена з перших кроків.

З настанням холодів знову зробився несамопитий Буранний Каранар, знову розлютувався, знову збунтувалась у ньому сама цева сила, і вже ніщо й ніхто не могли зазіхати на його свободу,

Тут і самому хазяїну саме було відступитися, не лізти на рожен...

На третій день після снігопаду промело сарозеки заметільним морозним вітром, і встала одразу, мов пара, напружена імлиста холоднеча над степом. Далеко й чітко вчувалися по морозу скрипучі кроки, будь-який звук, будь-який шерхіт лунав дуже ясно. Поїзди на перегоні чути було за багато кілометрів. А коли на світанку почув Єдигей спросоння трубне ревісько Буранного Каранара на оборі і те, як він топтався і розхитував зі скреготом загорожу за будинком, зрозумів, яка напасть знову завітала до двору. Швидко одягся, вийшов навпомацки, пішов до обори і розкричався, колюче обдираючи горло морозним в'язким повітрям:

— Ти чого? Ти чого, знову кінець світу? Знову за своє? Знову кров мою пити? Ах ти хайван! Замовкни! Заткнися, кажу! Щось ти занадто рано у цьому році вирішив зайнятися цим ділом. Коли б людей не насмішив!

Але марно він витрачав слова на вітер. Охоплений пробудженою пристрастю, верблюд і не думав зважати на нього. Він вимагав свого, він горлав, пирскав, загрозово скрипів зубами, ламав обору.

— Виходить, відчув? — Хазяїн змінив гнів на докір. — Ну звісно, тобі зараз негайно треба бігти туди, у стадо. Відчув, що якась кайманча¹ у хіть прийшла! Ех-ех! І чому тільки надало богу влаштувати вашу верблюдячу породу так, що на рік тільки раз похлопюється про те, чим могли б займатися щоденно без галасу і сварки? І кому тоді яке діло? Тож ні, просто кінець світу!..

Усе це виказував Буранний Єдигей більше для годиться, щоб не так образливо було, бо він чудово розумів свою безпорадність. Нічого не лишалося, не стрясати ж повітря марно, — відчинив обору. І не встиг він відсунути важенну, у людський зріст хвіртку з жердин, що тримав на міцному ланцюгу, як, мало не збивши його з ніг, Каранар кинувся геть і побіг у степ з лютим воланням і гарчанням, широко розкидаючи цибаті ноги і трясучи тугими чорними горбами. Миттю зник з очей, здіймаючи хмари снігу за собою.

— Тьху ти! — плюнув услід хазяїн і додав спересердя: — Біжи, біжи, дурню, бо запізнишся!

Єдигею зранку належало виходити на роботу. Тому й довелося примиритися з бунтом Каранара. Знав би, чим усе це скінчиться, то хіба відпустив би його — нізачо, нехай хоч і луснув би. Але

---

¹ Кайманча — молода верблюдиця.

хто без нього зміг би справлятися удома з оскаженілим атаном? Нехай собі забирається десь подалі. Понадіявся Єдигей, що верблюду провітритися на волі, трохи охолоне в ньому гаряча кров, заспокоїться...

А в полудень прийшов Казангап і сказав йому, співчутливо усміхаючись:

— Ну, бай, погана твоя справа. Щойно на випасі був. Твій Каранар пішов, як я гадаю, у великий похід. Тутешніх кайманок йому вже замало.

— Побіг, чи що, куди? Та ти не розігруй мене, скажи серйозно.

— Що тут несерйозного? Кажу тобі, потягло його до інших стад. Щось відчув звірюка. Іздив я глянути, як там у нас. Тільки виїхав за велику балку, дивлюся, хтось по степу біжить, аж земля гуде,— сам Каранар. Очі виричив, горлає з усіх сил, слина тече з пащеки. І суне, мов паровоз. Суцільна віхола за ним. Думав, затопче. Та він повз мене промчав, ніби й не бачить, що людина перед ним. Пішов у бік Малакумдичапа. Там під урвищем ходять стада більші, ніж наше. Тут йому тепер нецікаво. Для нього тепер розмах потрібен. У самій силі тварина.

Єдигей засмутився по-справжньому. Уявив собі — скільки роки буде, скільки неприємностей.

— Та нехай, заспокойся. Знайдуться й там хороші атани, вони йому бій дадуть, повернеться назад, як пес побитий, де він діється,— заспокоїв його Казангап.

Наступного дня почали надходити звістки, мов зведення з фронту, про бойові дії Буранного Каранара. Картина складалася маловтішна. Варто зупинитися поїзду на Боранли-Буранному, як машиніст, або кочегар, або кондуктор навперобій розповідали про свавілля й погроми Каранара, що чинив він у пристанційних і природних верблюдячих гуртах. Переказали, що на роз'їзді Малакумдичап Каранар забив до скону двох атанів і погнав поперед себе у степ чотирьох маток, хазяям ледве вдалося відбити їх у Каранара. Люди з рушниць стріляли в повітря. У іншому місці Каранар зігнав з верблюдиці хазяїна, який їхав верхи. Хазяїн, тетеря несосвітенна, чекав годин зо дві, гадав, що, погравшись, атан з миром відпустить його верблюдицю, яка, до речі, зовсім не збиралася сама позбавлятися цього нахаби. Та коли чоловік почав наближатися до верблюдиці, щоб поїхати на ній додому, Каранар накинувся на нього звір звіром і погнав його — і затоптав би, коли б той не встиг ускочити у велику вимоїну і зачався там, як миша, ні живий ні мертвий, Потім відотямився і, вибравшись ярмом подалі від місця зустрічі з Буран-

ним Каранаром, поспішив додому, щасливий, що живий зостався.

Находили по усному телефону сарозекському й інші подібні звістки про люті пригоди Каранара, але найтривожніше і найгрізніше повідомлення надійшло у письмовому вигляді з роз'їзду Ак-Мойнак. Он куди подався, чортяка,— Ак-Мойнак, за станцією Кумбель! Звідти надіслав своє послання якийсь Коспан. Ось що писалось у цій славнозвісній записці:

«Салем, шановний Єдигею-ага! Хоча ти й відомий чоловік у сарозеках, але доведеться тобі вислухати неприємні речі. Я гадав, що ти чоловік міцніший. Навіщо ти розпустив свого громала Каранара? Від тебе ми такого не сподівалися. Він тут страх навів на нас великий. Покалічив наших атанів, а сам відбив трьох кращих маток, до того ж прибув він сюди не сам — пригнав якусь верблюдицю осідлану, видно, зігнав по дорозі хазяїна, бо ж навіщо цій верблюдиці прийшлій бути під сідлом. Так от, відбив він цих маток, погнав їх у степ і нікого близько не підпускає — ні людини, ні тварини. Куди це годиться? Один молодий атанча наш уже здох, ребра в нього виявилися переламані. Я хотів пострілами в повітря відлякати Каранара, відібрати наших маток. Де там! Нікого він не боїться. Ладен загризти, зжувати заживо кого завгодно! Тільки б не заважали йому займатися його ділом. Він не жере, не п'є, криє цих маток підряд, тільки земля ходором ходить. Млосно дивитися, як він це позвірячому робить. І горлає при цьому на весь степ, мовби кінець світу настає. Сил немає слухати! І, здається мені, він міг би займатися цим ділом сто років без передиху. Я такого ката зроду не бачив. У нашому селищі всі стривожені. Жінки й діти бояться далеко відходити від будинків. А тому я вимагаю, щоб ти прибув негайно і забрав свого Каранара. Даю строк. Коли через день не з'явиться і не позбавиш нас цього наслання, то не сердься, любий аго. Рушниця в мене крупнокаліберна. Такими кульками ведмеда звальють. Прострелю йому ненависну башку при свідках, і ділу кінець. А шкуру надішлю попутним товаришом. Не подивлюся, що Буранний Каранар. А на слово я міцний чоловік. Приїжджай, поки не пізно.

Твій ак-мойнакський іні¹ Коспан».

Отака справа закрутилася. Лист хоч і дивак написав, але попередження в ньому цілком серйозне. Порадилися вони з Казангапом і вирішили, що Єдигею доведеться негайно вирушати на роз'їзд Ак-Мойнак.

---

¹ Іні — менший брат, менший родич, земляк.

Сказати просто, зробити не так легко. Треба було дістатися до Ак-Мойнака, зловити Каранара в степу і повернутися назад по такій холоднечі, і завірюха могла здійснитися у будь-який момент. Найпростіше було одягтися тепліше, сісти на проїжджий товарняк, а звідти верхи. Але хто знає, як далеко відійшов у степ Каранар зі своїм гаремом. Зважаючи на тон листа, ак-мойнакці могли бути такі роздратовані, що не дадуть верблюда, доведеться у чужій стороні пішки ганятися по кучугурах за Каранаром.

Вранці Єдигей вирушив у дорогу. Укубала наготувала йому їжі на дорогу. Одягся він добре. Поверх стьобаних ватяних штанів і тілогрійки надів овечий кожух, на ноги валянки, на голову лисячий малахай-трилисник — такий, що ні з боків, ні ззаду вітер не провіває, вся голова і шия у хутрі — на руки теплі овечі рукавиці. А коли він сідлав верблюдицю, на якій збирався їхати у Ак-Мойнак, прибігли Абуталіпові хлопчики, обидва, Дал приніс йому в'язаний вручну шарф.

— Дядю Єдигей, мама сказала, щоб у тебе шия не застудилася,— сказав він при цьому.

— Шия? Скажи, горло.

Єдигей заходився на radoщах обіймати дітей, цілувати їх, так розчулився, що й слів не знаходив. Зрадів у душі, мов дитина,— це був перший знак уваги з її боку.

— Скажіть мамі,— мовив він дітям від'їжджаючи,— що незабаром я повернуся, бог дасть, завтра ж прибуду. Жодної хвилини не затримаюся. І ми всі разом зберемося і будемо пити чай.

Як хотілося Буранному Єдигею скоріше дістатися до злощасного Ак-Мойнака і скоріше повернутися назад, щоб швидше побачити Заріпу, глянути в її очі й переконатися, що не випадковим натяком був цей шарфик, що його він дбайливо склав і заховав до внутрішньої кишені піджака. Коли вже виїхав і потім, коли добряче віддалився від дому, ледве стримався, щоб не повернути назад, бог із ним, із цим ошалілим Каранаром, нехай пристрелить його на здоров'я якийсь Коспан і надішле його шкуру, зрештою скільки можна панькатися з диким норовливим верблюдом, нехай покарає його доля. Нехай! Так йому й треба! Так, були такі гарячі поривання! Але посоромився. Зрозумів, що дурень дурнем буде, що зганьбить себе в очах людей, і насамперед в очах Укубали, та й самої Заріпи. І охолов. Переконав себе, що тільки один у нього спосіб вгамувати нетерплячість — якнайшвидше дістатись і якнайшвидше повернутись.

З тим і поганяв. Досить-таки морозно було. Вітер повівав рівний і жорсткий. На вітрі іній обкладав обличчя, хутро лисячого малахая намерзало пухнастою куржею. І такою самою бі-

лою куржею осідало дихання бурої верблюдиці шлейфом від ший аж до холки. Зима, видно, входила в силу. Затуманилися далі. Поблизу начебто немає туману, а подивившись — на краю видимості стоїть туманність. Ця туманність весь час мовби пересувалася перед ним під час їзди. Наскільки до неї наблизиться подорожній, настільки вона відступить. Безлюдно й суворо було в зимових сарозеках, застиглих у вітряній білизні.

Молода, але хідка верблюдиця йшла під верхом непогано, бадьоро розпушуючи цілину. Але для Єдигея це була не та їзда, не та швидкість. Якби був Каранар, зовсім інакше їхалось би. У того дихання значно дужче і розмах кроку — не порівняти. Недарма ж сказано ще з давніх-давен:

Чим кращий кінь за того коня?
Переважним кроком кращий,
Чим кращий батир за того батира?
Розумом переважним кращий..

Їхати було далеко, і весь час у самотності. Добряче втомився б у дорозі Єдигей, якби не шарфик, подарований Заріпою. Всю дорогу він відчував присутність цієї начебто й дріб'язкової речі. Скільки прожив уже на світі, а не думав, що така дрібниця може так зігріти серце, якщо йде від коханої жінки. Тим і задовольнявся всю дорогу. Стромляв руку за пазуху, погладжував шарфик і блаженно всміхався. Але потім замислився. Як же бути, як жити далі? Попереду виходив цілковитий тупик. Як бути? Жива людина повинна жити, бачачи перед собою мету і шляхи до цієї мети. А саме їх і не було.

І тоді скорботним туманом застилався погляд Буранного Єдигея, мов та мовчазна сарозекська далина, зятагнута морозною імлюю. Не знаходив Єдигей відповіді, побивався, переживав, за-непадав духом і знову обнадіював себе безнадійними мріями..

І часом ставало йому по-справжньому страшно у цій безмовності й самотності. І чому таке життя випало йому? Навіщо він потрапив до сарозеків? Навіщо з'явилася на Боранли-Буранному ця нещасна родина, гнана долею? Не було б усього цього — не знав би ніяких терзань і жив би собі спокійно і зручно. То ж ні, душа його несамовита і хоче вона того, що неможливе.. А тут ще цей Каранар розбушувався, теж морока, теж кара божа, не щастить. Ні, поза всякими жартами, не щастить йому в житті..

Прибув Єдигей на Ак-Мойнак уже майже під вечір. Притомилася в дорозі верблюдиця. Неблизький світ, та ще й у зимовий час.

Ак-Мойнак — такий самий роз'їзд, як і Боранли-Бураний, тільки вода в них тут своя, колодязна. А в іншому особливої різниці немає — ті самі сарозеки.

Під'їжджаючи до Ак-Мойнака, запитав Єдигей у зустрічного на краю вулички, де, мовляв, тут Коспан. Той йому сказав, що Коспан у цей час саме на роботі, чергує по роз'їзду. Туди й вирушив Буранний Єдигей. Під'їхав до чергового будиночку і збирався уже спшитись, коли на ганку з'явився середнього зросту меткий чоловік у кожусі ніби з чужого плеча, у стоптаних валянках, у старому триуху набакир. Він хитро посміхався.

— А-а, Єдигей-ага! Наш любий Боранли-ага! — одразу впізнав він Єдигея, скочуючись з ганку.— Виходить, прибув, а ми чекаємо-чекаємо. Думаємо-гадаємо, чи приїде, чи ні.

— Спробуй тут не приїхати,— посміхнувся Єдигей,— коли такого грізного листа надіслали.

— А як же інакше? Ну, лист іще півбїди, Єдигей-ага. Лист — це папірець. А тут справи такі, що треба тобі терміново позбавляти нас від свого Каранара, бо ми тут наче в блокаді. У степ нам ходу немає. Побачить кого здаля — біжить мов скажений, ладен знівечити! Що за паразит! Страшно мати такого атана.— Він замовк, оглянув верхового Єдигея і додав: — Тільки я дивлюся, як ти з ним справишся, голими руками, чи що?

— Навіщо голими руками? Ось моя зброя.— Єдигей дістав із саків намотаний на пужално батіг.

— Оцим нагаєм, чи що?

— А що ж, гармату, чи що, накажеш мати проти верблюда?

— Та ми тут з рушницями не сміємо. Не знаю, може, звичайно, визнає тебе за хазяїна, тоді... Тільки навряд, очі його в диму...

— Ну, це побачимо,— відповів Єдигей.— Чого час гаяти. Певне, ти і є той самий Коспан. Коли так, то веди мене, покажи, де він там, а все інше залиш мені.

— Це не так близько,— мовив Коспан і почав озиратися на всі боки, а потім глянув на свій годинник.— Ось що, Єдигей-ага, пізно вже. Поки дістанемося туди, звечоріє. А куди ти потім проти ночі? Ні, так не можна. Таких людей, як ти, не завжди закличеш у гості. Будь нашим гостем. А зранку — як душі твоєї завгодно.

Такого Єдигей не чекав. Він розраховував, коли вдасться зловити Каранара, сьогодні ж вночі дістатися до Кумбеля, там заночувати біля станції у знайомих, а на світанку вирушити якнайраніше додому. Побачивши, що Єдигей хотів би поїхати, Коспан рішуче запротестував:

— Ні, Єдигей-ага, так не годиться. За листа вибач. Але іншого виходу не було. Життя не стало. Тільки я не відпущу тебе. Якщо, не дай боже, трапиться щось у безлюдному зимовому степу, не хочу бути чорнолицим на всі Сари-Озеки. Залишайся,

а вранці як хочеш. Он мій будиночок, скраю. У мене ще півтори години чергування. Будь як у себе дома. Влаштуйся. Верблюдицю став на обору. Корм буде. Вода у нас своя, вистачить.

Швидко посутеніло того дня. Коспан та його родина виявилися чудовими людьми. Стара мати, дружина, хлопчик років п'яти (старша дівчинка вчилася, виявляється, у кумбельському інтернаті) і сам Коспан були зайняті тільки тим, щоб догодити гостю. У будиночку було добре напалено, по-особливому пожвавлено. На кухні варилося м'ясо зимового забою. Тим часом пили чай. Стара мати наливала піали Буранному Єдигею і все розпитувала про родину, про дітей, про життя-буття, про погоду, та якого, мовляв, роду-племні, та сама, у свою чергу, розповідала, коли і як прибилися вони на роз'їзд Ак-Мойнак. Єдигей охоче озивався на розмови, хвалив жовте топлене масло, яке підчеплював шматочками гарячих коржиків і відправляв до рота. Коров'яче масло у сарозеках рідкість. Овече, козяче, верблюдяче масло теж непогане, але коров'яче все-таки смачніше. А їм надіслали коров'ячого масла їхні родичі з Уралу. Єдигей, наминаючи коржики з цим маслом, запевняв, що відчуває навіть запах лугових трав, чим дуже скорив стару, і вона заходилася розповідати про батьківщину свою — про яїцькі¹ землі, про тамтешні трави, ліси і ріки...

Тим часом прийшов начальник роз'їзду — Ерлеспес, запрошений Коспаном з нагоди приїзду Буранного Єдигея. З приходом Ерлеспеса почалася сама по собі чоловіча розмова про службу, про транспорт, про заноси на коліях. З Ерлеспесом Єдигей був трохи знайомий, той уже давно працював на залізниці, а тепер довелося познайомитися ближче. Ерлеспес був старший за Єдигея. Начальником Ак-Мойнака він сидів з кінця війни, і відчувалося, що до нього на роз'їзді ставилися з повагою.

Вже ніч стояла за вікнами. Як і на Боранли-Буранному, весь час проходили з шумом поїзди, побрязкувало скло, вітер пошвистував у віконних стулках. І все-таки це було зовсім інше місце, хоча й по тій самій залізниці у сарозеках, і Єдигей був серед зовсім інших людей. Тут він був гість, хоч і приїхав через божевільного Каранара, але все одно його зустріли достойно.

З приходом Ерлеспеса Єдигей відчув себе тим більше на своєму місці. Ерлеспес добре знав казахську старовину. Розмова незабаром перейшла на колишні часи, на славетних людей, на славетні історії. Того вечора Єдигей відчув велику прихильність до нових ак-мойнакських друзів. До цього спонукали його не

---

¹ Яїцькі — від слова «Жайик» (привільна, широка), так казахи називали раніше ріку Урал.

тільки бесіди, а й гостинність хазяїна та хазяйки і значною мірою добре частування і випивка. Горілка була. З морозу і з дороги Єдигей випив півсклянки, закусив з виставлених на низенькому круглому столі солінь в'яленим оркочем — горб'ячим салом молодій верблужини, — її благодать розлилася по тілу, розчулюючи і згладжуючи душу. Захмелів трохи Буранний Єдигей, пожвавився, почав посміхатися. Ерлепес теж дозволив собі випити на честь гостя і теж відчував себе піднесено. Тому він і попрохав Коспана:

— Піди-но, заради бога, принеси мою домбру.

— Оце діло, — схвалив Єдигей. — Змалечку заздрю тим, хто на домбрі грає.

— Великої гри не обіцяю, Єдике, але дещо пригадаю на твою честь, — сказав Ерлепес, скинувши піджак і заковуючи рукави сорочки.

На відміну від моторного, багатослівного Коспана Ерлепес був стриманіший. Масивний обличчям і опасистий, він вселяв упевненість у собі. Коли він взяв до рук домбру, то зосередився і немовби одійшов на деяку відстань від повсякдення. Так буває, коли людина готується виявити свої потаємні прихильності. Настроюючи інструмент, Ерлепес глянув на Єдигея довгим, мудрим поглядом, і в його чорних, витрішкуватих, великих очах зблиснули, відображуючись, як у морі, зблиски світла. А коли він ударив по струнах і пробіг довгими чіпкими пальцями вгору і вниз по високій, на всю довжину помаху шийці домбри, встигнувши видобути разом ціле гроно звуків і одночасно зав'язуючи вузлики нових грон, які потім, розвиваючи тему, щедро зриватиме зі струн, зрозумів Буранний Єдигей, що нелегко й непросто обійдеться йому слухання цієї музики. Бо він, виявляється, всього лише відволікся, всього лише забувся трохи в гостях, але перші ж звуки домбри знову повернули його до себе, знову кинули з головою у вир скорбот і нещастя. Від чого ж таке виникало в ньому? Виходить, давно вже відомо було тим людям, які створили цю музику, як і що станеться з Буранним Єдигеєм, які обтяжливості й муки написані йому на роду? А інакше, як могли вони знати, що відчує він, коли почує себе в тому, що награвав Ерлепес? Стрепенулася душа Єдигея, злинула й застогнала, і разом розчинилися для нього всі двері світу — радощі, печалі, роздуми, неясні бажання і сумніви...

Справді чудово грав Ерлепес на домбрі. Давнішні переживання давнішніх людей оживали у струнах, вивільнюючи, мов сухі дрова у багатті, вогонь душевного горіння. А Єдигей думав у той час, раз у раз погладжуючи подарований шарфик, захований у внутрішній кишені піджака, про те, що є на світі жінка, яку

він кохає, і сама думка про неї — насолода і мука, що жити йому без неї несила, і тому він кохатиме її завжди, неоглядно, невідбутно, нескінченно, чого б це йому не коштувало. Про це й дзвеніла, то згасаючи, то спалахуючи, домбра в руках Ерлепеса. Одні наспіви змінювалися іншими, одні мелодії переливалися у наступні, і пливла душа Єдигея, наче човен по хвилях. Знову опинився він подумки на Аральському морі, пригадалися незримі морські течії вздовж берегів, їхній напрямок угадувався по довгих і густих, мов жіноче волосся, водоростях, що відпливали за течією, витягуючись на тому самому місці. Колись в Укубали було таке волосся, нижче колін. І коли вона купалася, то її волосся важко відпливало вбік, мов ті водорості по морській течії. І вона щасливо сміялась і була гарна й смаглява.

Посвітлішав, розчулився Бураний Єдигей, так хороше йому було слухати домбру. Тільки заради цього варто було їхати по зимових сарозеках цілий день. «От і добре, що Каранар забіг сюди,— подумалося Єдигею.— Сам опинився тут і мене заманив, просто примусив приїхати. А душа моя хоч раз дістане насолоду від гри на домбрі. Ох і молодець Ерлепес! Великий майстер, виявляється! А я ж і не знав...»

Слухаючи наспіви Ерлепеса, Єдигей думав про своє, намагався збоку поглянути на своє життя, здійснитися над ним, мов коршак, що кличе над степом, високо-високо і звідти, у цілковитій самотності ширяючи на рівно розставлених крилах по висхідних повітряних потоках, оглянути те, що внизу. Величезна картина зимових сарозеків поставала перед його поглядом. Там, на непомітному вигині залізничної колії приткнулися купкою кілька будиночків і кілька вогників — це роз'їзд Боранли-Бураний. У одному з будиночків Укубала з доньками. Вони, мабуть, уже сплять. А Укубала, можливо, й не спить. Адже щось думає і щось повинно віщувати їй серце. А в другому будиночку — Заріпа зі своїми дітьми. Вона напевне не спить. Важко їй, що й казати. А попереду ще стільки бідувань — адже діти ще не знають про батька. А куди подінешся, правди не обійдеш стороною...

Уявив він собі, як з гуркотом біжать у той час поїзди серед ночі, палахкотять вогнями і здіймають снігову пилюку, і яка глуха й нескінченна ніч стоїть довкола. Неподалік від того місця, де він зараз гостює, слухаючи домбру, у безпросвітно темному й дикому степу, серед снігів і вітру не спить шалений Каранар. Йому не до сну, не до спокою. Адже ось як влаштовано в природі. Весь рік набирається сили, весь рік з дня у день збирає й переживає корм, весь час безперестану перетгирючи жуйку могутніми щелепами, і для цього в нього відповідно влаштований шлунок, що спочатку нагромаджує грубий корм,

а потім повертає його для повторного подрібнення, чим і займається верблюд у будь-який час, пережовуючи жуйку на ходу і навіть уві сні, і все це з тим, щоб накопичити, сконцентрувати силу в горбах, і чим могутніші, налитіші й міцніші горби, чим щільніше у них сало, тим могутніший самець у зимовий гон. І тоді йому байдужі і сніги, і холоднеча, і навіть хазяїн і тим більше інші люди. Тоді він лютує, сп'янілий від неприборканої сили, тоді він цар і владика, і немає йому ні втоми, ні страху, і нічого на світі не існує — ні пиття, ні їжі, нічого, крім вгамування великої невгамовної пристрасті його. Але ж задля цього він і жив цілий рік, задля цього й набирався сили день у день. І в цей час Буранний Єдигей сидів гостем у теплі й ситості і слухав домбру, а десь у цій окрузі, серед буранистої ночі, серед місячних снігів явився і метався Буранний Каранар, вірний поклику крові, ревно оберігаючи облюбваних ним маток від усього стороннього, не підпускаючи до них ні звіра, ні навіть птаха, гучно волаючи й потрясаючи страхітливо чорними патлами бороди.

І про це думалось Єдигею під звуки домбри...

Музика миттю переносила його думку з минулого в теперішнє і знову в минуле. До того, що мало бути завтра. Дивне бажання виникло при цьому — затулити, загородити від небезпеки все дороге йому, весь світ, що уявився йому, щоб нікому й нічому не було погано. І це неясне відчуття деякої провини своєї перед усіма, хто був пов'язаний з його життям, викликало в ньому потаємну печаль...

— Уа, Єдигею,— гукнув до нього Ерлеспес, замислено усміхаючись, дограючи, дрібно перебираючи стихаючі струни.— Ти, певне, втомився з дороги, треба тобі відпочити, а я тут на домбрі бринькаю.

— Та ні, що ти, Ерлеке,— щиро зняковів Єдигей, прикладаючи руку до грудей.— Навпаки, давно мені не було так хороше, як зараз. Коли сам не втомився, продовжуй, зроби таке добро. Грай.

— А що б ти хотів?

— Це тобі краще знати, Ерлеке. Майстер сам знає, що йому зручніше. Звичайно, старовинні речі — вони мовби рідніші. Не знаю чому, за душу беруть, думи навівають.

Ерлеспес розуміюче кивнув.

— Ось і Коспан у нас такий,— посміхнувся він, дивлячись на незвично принишклого Коспана.— Як слухає домбру, мовби та не, іншою людиною стає. Так, чи що, Коспане? Але сьогодні у нас гість. Ти вже не забувай, Хлюпни й нам потрошку.

— Це я миттю,— пожвавішав Коспан і підлив на дно склянок знову.

Вони випили, закусили. Перечекавши, Ерлепес знову взяв у руки домбру, перевірів, вдаряючи по струнах, чи так настроений інструмент.

— Коли тобі до душі старовинні речі,— сказав він, звертаючись до Єдигея,— нагадаю я тобі одну історію, Єдике. Багато старих її знають, та й ти знаєш. До речі, у вас Казангап добре розповідає, але він розповідає, а я награю і проспівую — цілий театр влаштую. На твою честь, Єдике. «Звернення Раймали-аги до брата Абдильхана».

Єдигей вдячно закивав, а Ерлепес пройшовся по струнах, попереджуючи сказання так добре знайомою домбровою увертюрою, і знову застогнала насторожена душа Єдигея, бо все, що було у цій історії, відгукувалося в ньому цього разу з особливою тугою і розумінням.

Гула домбра, їй вторив голос Ерлепеса, густий і низький, дуже підхожий до оповіді про трагічну долю славетного жирау¹ Раймали-аги. Раймала мав уже за шістдесят, коли він закохався у молоду дівчину, у дев'ятнадцятирічну мандрівну співачку Бегімай, вона засвітилася мов зірка на його шляху. Вірніше, це вона закохалася в нього. Але Бегімай була вільна, примхлива і могла розпорядитися собою так, як їй хотілося. Поговор осудив Раймали-агу. І відтоді ця історія кохання має своїх прихильників і супротивників. Немає байдужих. Одні не сприймають, відкидають вчинок Раймали-аги і вимагають, щоб ім'я його було забуто, інші співчують, співпереживають, передають цю гірку печаль закоханого з уст в уста, з роду у рід. Так і живе сказання про Раймали-агу. В усі часи є в Раймали-аги свої орудники і свої захисники.

Пригадалось Єдигею того вечора, як паплюжив і злостився кречетоокий, який виявив серед паперів Абуталіпа Куттибаєва запис звернення Раймали-аги до брата Абдильхана. Абуталіп, навпаки, був дуже високої думки про цю, як він називав її, поему про степового Гете; виявляється, у німців теж був великий і мудрий старий, який закохався у молоденьку дівчину. Абуталіп записав пісню про Раймали-агу зі слів Казангапа, сподіваючись, що прочитають її сини, коли стануть дорослими людьми. Абуталіп казав, що трапляються окремі випадки, окремі долі людей, які стають надбанням багатьох, бо ціна того уроку настільки висока, так багато містить у собі та історія, що пережите однією людиною, мовби розповсюджується на всіх, хто жив

---

¹ Ж и р а у — степовий бард.

у ті часи, і навіть на тих, хто прийде слідом, значно пізніше...

Перед ним сидів Ерлепес, натхненно граючи на домбрі і вгрячи їй голосом, начальник роз'їзду, якому належить насамперед відати коліями на певній ділянці залізниці, здавалось би, навіщо йому носити в собі болісну історію давнього минулого, історію нещасного Раймали-аги, навіщо страждати так, начебто він сам був на його місці... Ось що означає музика та істинний спів, думалося Єдигею, скажуть: помри й народися заново — і ти на те готовий у ту хвилину... Ех, як хочеться, щоб завжди горів у посвітлілій душі такий вогонь, від якого ясно й привільно думается людині про себе найкращим чином...

На новому місці Єдигею не одразу вдалося заснути, хоч він і виходив перед тим подихати повітрям, хоч і влаштували йому хазяї зручне, тепле ложе, застелили чистими простирадлами, що зберігалися у кожному домі для таких випадків. Він лежав біля вікна і чув, як шкрябався і посвистував вітер, як проходили поїзди у той і другий бік... Чекав світанку, щоб укоськати Каранара, який збунтувався, і якнайраніше вирушити в дорогу, якнайшвидше дістатися до Боранли-Буранного, де чекають на нього діти обох домовок, бо він усіх любив однаково і він задля того й живе на цій землі, щоб їм було добре... Обмірковував він, яким способом належить вгамувати Каранара. Ось де задача, все у нього не так, як у людей, і верблюд дістався найноровитіший і лютий, люди бояться самого його вигляду і тепер ладні навіть пристрелити... Але як утовкмачиш тварині, що добре, а що погано... Адже потягло його сюди неспроста — так природа розпорядилась, а Каранар великий і могутній, і від того немає йому ніяких перепон, і хто б не став на його шляху, будь-кого розтрощить... Що робити, як приборкати Каранара? Доведеться закувати його в ланцюги і тримати всю зиму в оборі, бо не зносити йому бідової голови, не Коспан, то хтось інший пристрелить, і нічого не поробиш... Засинаючи, пригадав ще раз спів Ерлепеса, його гру на домбрі і дуже був тим задоволений, що довелося провести з ним цілий вечір. Ожили й переселилися в душу через ту домбру страждання співця Раймали-аги, який колись закохався на горе собі. І хоч і нічого спільного не було між ними, Єдигей відчув у тій історії Раймали-аги якусь віддалену співзвучність, якийсь однаковий біль. Те, що відчув Раймалиага років сто тому, мов луна тепер відбивалося в ньому, у Буранному Єдигеї, який жив у пустельних сарозеках. Єдигей тяжко зітхав, сумно й тужно було від усїєї цієї неясності, що насувалася, непевності духу в собі. Куди йому було податись і як бути далі? Що сказати Заріпі і що відповісти Укубалі? Ні, не

знаходив дороги, блукав, заплутувався і, засинаючи, опинився раптом на Аральському морі... Голова запаморочилася від нестерпної синяви і вітру... І як тоді, в дитинстві, кинувся до моря, щоб уявити себе чайкою, що вільно витає над бурунами, і дуже тому зрадів, веселився, ширяв над морським простором і чув весь час, як гула і дзвеніла домбра, як співав Ерлепес про нещасне кохання Раймали-аги, і снилося йому знову, як випускав він у море золотого мекре. Мекре був гнучкий і ваговитий, і коли він ніс його до води, виразно відчував живу плоть риби, те, як вона прагнула вирватись у свою стихію. Він ішов по приборю, море котилося йому назустріч, а він сміявся вітру в обличчя, а потім розтис руки, і золотий мекре, спалахуючи у густій синяві живим райдужним зблиском, дуже довго вислизав і падав у воду... І так само долинала звідкілясь музика... Хтось плакав і скаржився на свою долю...

Тієї ночі гуляв у степу морозний поривчастий вітер. Холоднеча набирала сили. Стадо верблюдиць із чотирьох голів, що його облюбував і оберігав Буранний Каранар, стояло у затишку, в улоговині під невисокою сопкою. Їх замітало з вітряного боку снігом, вони збилися докупі, угріваячи одне одного, поклавши голови на шиї одне одному, але їхній несамовитий патлатий повелитель Каранар не давав їм спокою. Він усе гасав, кружляв довкола, злісно рикаючи, ревнючи їх невідомо до кого й до чого, хіба що до місяця, який просвічував угорі крізь летючу імлу.

Каранар не знаходив собі місця. Він топтався по заметільному димному насту, чорний звір з двома горбами, з довжелезною шиєю і гаркаючою патлатою головою. Скільки ж у ньому було сили! Він і зараз був не від того, щоб зайнятися любовною працею і все обридав і чіплявся то до однієї, то до другої матки, міцно кусав їх за кісточки і стегна, відтирав їх одну від одної, але це було вже занадто з його боку, верблюдицям вистачало й денного часу, коли вони охоче виконували його забаганки, а вночі їм хотілося спокою. Тому вони теж неприємно горлали у відповідь, відбивалися від його недоречних домагань і не збиралися поступатися. Вночі їм хотілося спокою.

Ближче до світанку трохи заспокоївся, притих і Буранний Каранар. Стояв поряд із самицями, покрикуючи зрідка мовби спростання і дико озираючись довкола. І тоді верблюдиці прилягли на сніг, вся четвірка, одна біля одної, повитягували шиї, опустили голови і притихли, задрімали трохи. Снилися їм малі верблюденята, ті, які були, і ті, що збиралися народитися від чорного атана, який прибіг сюди бозна-звідки і оволодів ними у битві з іншими атанами. І снилося їм літо, пахучий полин, ніжний

дотик сосунців до вимені, і вим'я їхні поболювали, поколювали з неясної глибини, передчуваючи майбутнє молоко... А Буранний Каранар стояв усе так само на сторожі, і вітер посвистував у його патлах...

І пливла Земля по колах своїх, омита вишніми вітрами. Пливла навколо Сонця, і коли, обертаючись довкола себе, вона нарешті обернулася таким боком, що настав ранок над сарозеками, побачив раптом Буранний Каранар, як з'явилися поблизу двоє людей верхи на верблюдиці. То були Єдигей і Коспан. Коспан узяв із собою рушницю.

Розлютився Буранний Каранар, затремтів, загорлав, закипів у гніві — як посміли люди переступити його межі, як могли наблизитися до його гурту, яке мали право порушити його гон? Каранар заволав гучним, розлюченим голосом і, смикаючи головою на довжелезній шиї, заскреготав зубами, мов дракон, роззявляючи страшну ікласту пащеку. І пара валила, як дим, з його горячого рота на холоді і одразу ж осідала на його чорних патлах білою налітаючою памороззю. Від збудження Каранар почав мочитись, став розкарячившись і пустив струмінь проти вітру, від чого в повітрі різко запахло розпиленою сечею, і крижані краплі впали на обличчя Єдигея.

Єдигей зіскочив на землю, скинув кожуха на сніг і, залишившись у легкій одежі — в тілогрійці і ватяних штанах, — розкрутив батіг з пужална, що тримав у руках.

— Ти дивись, Єдике, в разі чого я його покладу, — сказав Коспан, спрямовуючи рушницю.

— Ні, ні в якому разі. За мене не турбуйся. Я хазяїн, я сам відповідаю. Ти це бережи для себе. Якщо на тебе нападе, тоді діло інше.

— Гарзд, — погодився Коспан, залишаючись верхи на верблюдиці.

А Єдигей, настябуючи батога різким, стріляючим лясканням, пішов назустріч своєму Каранару. А Каранар, забачивши його наближення, ще більше впав у сказ і потрюхикав, горлаючи і бризкаючи слиною, назустріч Єдигею. Тим часом матки підвелися з лігвища і теж неспокійно забігали довкола.

Ляскаючи батогом, яким він звичайно поганяв верблюдячу волюкушу на снігових заносах, Єдигей ішов по снігу, голосно кличучи здала Каранара, сподіваючись, що той упізнає його голос.

— Гей, гей, Каранаре! Не роби дурниць! Не роби, кажу! Це я! Ти що, осліп? Це я, кажу!

Але Каранар не реагував на його голос, і Єдигей вжахнувся, коли побачив кошлатий злісний погляд верблюда і те, як він набігав на нього усім своїм чорним громадям з горбами, що

тряслися на спині. І тоді, щільніше насунувши малахай, Єдигей пустив у хід батіг. Батіг був довгий, метрів із сім, плетений з важкої, просмоленої шкіри. Верблюд горлав, наступав на Єдигея, намагаючись ухопити його зубами або повалити на землю й затоптати, але Єдигей не підпускав його до себе і стьобав батоном з усієї сили, вивертався, відступав і наступав і все гукав йому, щоб той опам'ятався і впізнав його. Так билися вони кожен як умів, і кожен був по-своєму правий. Єдигей був вражений неприборканим, несамовитим прагненням атана до щастя і розумів, що позбавляє його цього щастя, але іншого виходу не було. Одного тільки побоювався Єдигей: тільки б ока Каранару не вибити, інше минеться. Наполегливість Єдигея зламала на решті тварину. Настьобуючи, гукаючи, наступаючи на верблюда, Єдигею вдалося наблизитись і кинутися, потім ухопити його за верхню губу, він мало не відірвав цю губу, з такою силою вхопився, і одразу ж, приловчившись, наклав на неї заготовлену наперед закрутку. Каранар замукав, застогнав від нестерпного болю, завданого йому закруткою, у його розширених, некліпких, німіючих від жаху і болю очах Єдигей побачив своє чітке відображення, як у дзеркалі, й відсахнувся було, злякавшись власного вигляду. Йому захотілося кинути все к бісу і побігти геть, ніж так мучити ні в чому не винну тварину, але він одразу ж схамів: на нього чекали у Боранли-Буранному і не можна було повертатися без Каранара, того просто пристрелять ак-мойнакські сусіди. І він здолав себе. Торжествуюче крикнув і почав погрожувати верблюду, примушуючи його лягти на землю. Треба було його осідлати. Буранний Каранар усе ще опирався, волав і гарчав, обдаючи хазяїна вологим диханням ревучої пащі, але хазяїн залишався невблаганним. Він примусив верблюда скоритися.

— Коспане, скидай-но сюди сідло і віджени цих верблюдиць подалі, за сопку, щоб він їх не бачив! — прокричав Єдигей Коспану.

Той одразу зняв сідло з верхової верблюдиці, а сам побіг відганяти Каранарове стадо. Тим часом усе було скінчено — Єдигей швидко уклав сідло на Каранара і, коли прибів Коспан і приніс Єдигею кинутий кожух, швидко одягся і не гаючись усівся верхи на осідланого й загнуданого Каранара.

Розгарячений верблюд ще намагався повернутися до розлучених маток, хотів навіть, закидаючи голову набік, дістати зубами хазяїна. Але Єдигей знав своє діло. І незважаючи на гарчання і злісні волювання, на роздратоване нестихаюче виття Каранара, Єдигей уперто гнав його по засніженому степу і все намагався напоумити.

— Облиш! Годі! — казав він йому. — Замовкни! Все одно назад не повернешся. Дурна ти голова! Гадаєш, я тобі зла бажаю? Та якби не було мене, зараз би тебе пристрелили як вредного скаженого звіра. А що скажеш? Ти ж збісився, це вірно, ще й як вірно! Збісився, поводишся, як останній божевільний! А не то навіщо приперся сюди, своїх маток тобі не вистачало? Ось знай, дістанемося додому — і кінець твоїм бешкетам по чужих стадах! На ланцюг посаджу, і ні кроку тобі не буде свободи, коли ти такий виявився!

Погрожував Буранний Єдигей більше для того, щоб виправдатись у власних очах. Силою відводив Каранара від його акмоїнакських верблюдиць. І це було загалом несправедливо. Коли б він був сумірною твариною — про що мова! Адже ось кинув Єдигей верхову верблюдицю у Коспана. Коспан обіцяв при нагоді пригнати її на Боранли-Буранний — і ніяких тобі проблем, все любо і хороше. А з цим окаянним тільки неприємності.

Через деякий час примирився Буранний Каранар і з тим, що знову опинився під сідлом, і з тим, що знову потрапив під начало хазяїна. Кричав уже менше, вирівняв, прискорив крок і незабаром досяг вищої ходи — біг тротом, стриг ногами відстань сарозеків, мов заведений. І Єдигей заспокоївся, усівся зручніше між пружними горбами, застебнувся од вітру, щільніше підв'язав малахай і тепер нетерпляче чекав наближення до боранлинських місць.

Але було ще досить далеко до дому. День видався терпимий. Трохи вітряний, трохи хмарний. Заметілі найближчим часом можна було не боятися, хоча вночі цілком могло запуржити. Буранний Єдигей повертався задоволений тим, що вдалось упіймати й загнuzдати Каранара, а особливо вчорашнім вечором у Коспана, домброю і співом Ерлепеса.

І Єдигей мимоволі повернувся до думок про своє невдане життя. От же лихо! Як зробити, щоб ніхто не постраждав і щоб болю свого не таїти, а сказати прямо — так і так, мовляв, Заріпо, кохаю тебе. І якщо дітям Абуталіповим не буде ходу з батьковим прізвиськом, то, якщо Заріпу це влаштує, будь ласка, нехай запише цих дітей на його, Єдигееве прізвиське. Він буде тільки щасливий, якщо його прізвиське знадобиться Даулу й Ермеку. І нехай не буде їм ніяких перешкод і перепон у житті. І нехай добиваються вони успіху своїми силами і вмінням. Хіба шкода для цього прізвиське віддати? Так, і такі думки навідували по дорозі Буранного Єдигея.

Вже день хилився до заходу. Невтомний Каранар як не противився, як не ярився, але під верхом ішов добросовісно. Ось

попереду відкрилися боранлинські балки, ось знайомі байраки, заметені кучугурами, ось великий пагорб — і попереду на вигині залізниці приткнувся роз'їзд Боранли-Буранний. Димки в'ються над коминами. Як там його рідні родини? Ніби й від'їхав лише на день, а тривожно так, наче цілий рік тут не був. І скучив дуже — особливо за дітками. Побачивши попереду поселення, Каранар ще додав ходи. Припотілий, розгарячений, ішов, широко розкидаючи ноги, викидаючи з рота клубки пари. Поки Єдигей наближався до дому, на роз'їзді встигли зустрітися й розминутися два товарні поїзди. Один пішов на захід, другий на схід...

Єдигей зупинився на задах, у дворі, щоб одразу зачинити Каранара в оборі. Спішився, вхопив вкопаний у землю на перекладині товстий ланцюг, скував ним передню ногу верблюда. І облишив його у спокої. «Нехай охолоне, потім розсідлаю», — вирішив він. Поспішав він чомусь дуже. Розпрямляючи затерплі спину і ноги, Єдигей виходив з обори, коли прибігла старша дочка — Сауле. Єдигей обійняв її, незручно рухаючись у кожусі, поцілував.

— Замерзнеш, — сказав він їй. Вона була легко одягнена. — Біжи додому. Я зараз.

— Тату, — сказала Сауле, пестячись до батька, — а Даул і Еремек поїхали.

— Куди поїхали?

— Зовсім поїхали. З матір'ю. Сіли на поїзд і поїхали.

— Поїхали? Коли поїхали? — все ще не розуміючи, про що мова, перепитав він, дивлячись у доччині очі.

— Та сьогодні вранці ще.

— Он як! — тремтячим голосом відгукнувся Єдигей. — Ну ти біжи, додому біжи, — відпустив він дівчинку. — А я потім, потім. Іди, йди зараз...

Сауле зникла за рогом. А Єдигей швидко, навіть не причинивши за собою хвіртку обори, як був у кожусі поверх ватянки, рушив просто у барак Заріпи. Йшов і не вірив. Дитина могла щось переплутати. Не повинно бути такого. Але ганок був потоптаний багатьма слідами. Єдигей різко потяг на себе двері за скобу і, переступивши поріг, побачив полишену, вже давно захололу кімнату з розкиданим повсюди непотрібним мотлохом. Ні дітей, ні Заріпи!

— Як же так! — прошепотів Єдигей у порожнечу, все ще не бажаючи збагнути до кінця те, що сталося. — Виходить, поїхали? — сказав він здивовано й скорботно, хоч і цілком очевидно було, що люди поїхали звідси.

І йому зробилось погано, так погано, як ніколи за все прожите життя. Він стояв у кожусі посеред кімнати, біля холодної печі,

не розуміючи, що робити, як бути далі, як зупинити у собі образу і втрату, що кричали, поривалися назовні. На підвіконні лежали забуті Ермеком камінчики для ворожіння, ті самі сорок один камінчик, що на них навчилися вони ворожити, коли повернеться їхній батько, якого давно не існувало, камінчики надії й любові. Єдигей згріб у пригорщу камінчики для ворожіння, затис їх у руці — ось і все, що залишилося. Більше в нього не вистачило сил, він відвернувся до стіни, притискуючись гарячим скорботним обличчям до холодних дощок, і заривав здавлено й невтішно. І поки він плакав, з руки його час від часу падали на підлогу камінчики один за одним. Він судорожно намагався втримати їх у тремтячій руці, але рука не корилася йому, й камінчики вислизали й падали на підлогу з глухим стуком один за одним, падали й заковувалися по різних кутках спорожнілої домівки...

Потім він обернувся, сповзаючи по стіні, повільно опустився навпочіпки і сидів так у кожусі і настобурченому малахаї, підперши спиною стіну і гірко схлипуючи. Вийняв з кишені шарфик, подарований напередодні Заріпою, і втирав ним сльози...

Так сидів він у покинутому бараці й намагався збагнути, що сталося. Виходить, Заріпа поїхала з дітьми, коли його не було, навмисне. Виходить, вона того хотіла або боялася, що він не відпустить їх. Та він і не відпустив би їх ні в якому разі, нізащо. Чим би це не скінчилося, не відпустив би, якби був тут. Але тепер було пізно гадати, як і що було б, якби не був він у від'їзді. Їх не було. Не було Заріпи! Не було хлопчиків! Та хіба він розлучився б із ними! Це все Заріпа, зрозуміла, що краще поїхати, коли його не буде. Полегшила собі від'їзд, але не подумала про нього, як страшно йому буде застати спорожнілий барак.

І хтось же зупинив її поїзд на роз'їзді! Хтось! Та відомо хто — Қазангап, хто ж іще! Тільки він не зривав, звичайно, стопкран, як Єдигей у день смерті Сталіна, а домовився, упросив начальника роз'їзду зупинити який-небудь пасажирський поїзд. Це такий тип... І Укубала, мабуть, доклала рук, щоб якнайшвидше випровадити їх геть звідсіля! Ну стривайте ж! І кров помсти глухо й чорно закипіла, запалюючи мозок, — хотілося йому зараз зібратися з силами і розтрощити геть чисто все на цьому богом проклятому роз'їзді, найменованому Боранли-Бураним, розтрощити дощенту, щоб друзки не лишилося, сісти на Қаранара і помчати у сарозеки, здохнути там у самотності з голоду й холоду! Так він сидів на покинутому місці — знесилений, спустошений, вражений тим, що сталося. Лишилося тільки тупе нерозу-

міння: «Навіщо поїхала, куди поїхала? Навіщо поїхала, куди поїхала?»

Потім він прийшов додому. Укубала мовчки взяла його кожух, шапку, валянки, віднесла в куток. По застиглому, мов камінь, сірому обличчю Буранного Єдигея важко було визначити, що він думає і що збирається робити. Очі його здавалися незрячими. Вони нічого не виражали, зачали в собі нелюдське зусилля, якого він докладав, щоб стримати себе. Укубала вже кілька разів, чекаючи чоловіка, ставила самовар. Самовар кипів, у ньому повно було тліючого деревного вугілля.

— Чай гарячий,— сказала дружина.— З вогню.

Єдигей мовчки поглянув на неї і все сьорбав кип'яч. Він його не відчував. Обое напружено чекали розмови.

— Заріпа поїхала звідси з дітьми,— промовила нарешті Укубала.

— Знаю,— не підводячи голови від чаю, коротко пробурмотів Єдигей. І, помовчавши, запитав, все так само не підводячи голови від чаю: — Куди поїхала?

— Цього вона нам не сказала,— відповіла Укубала.

На тому вони замовкли. Обпікаючись крутим чаєм і не зважаючи на те, Єдигей зайнятий був тільки одним: тільки б не вибухнути, тільки б не рознести тут усе дощенту, не перелякати дітей, тільки б не накоїти лиха...

Скінчивши пити чай, він знову почав збиратись на вулицю. Знову одяг валянки, кожуха, шапку.

— Ти куди? — запитала дружина.

— Худобу поглянути,— кинув він у дверях.

Короткий зимовий день встиг тим часом скінчитися. Швидко, майже зримо густішало, тьмяніло повітря довкола. І мороз помітно подужчав, поземка заворушилася, скидаючись, зміячись рухливими гривами. Єдигей похмуро попростував до обори. І, ввійшовши, роздратовано блимнув очима, прикрикнув на Каранара, що зривався з ланцюга:

— Ти все горлаєш! Тобі все не терпиться! Ну то ти в мене, наволоч, дочекаєшся! З тобою в мене розмова коротка тепер! Тепер мені все байдуже!

Єдигей зло штовхнув Каранара в бік, заматюкався злим матом, розсідлав, жбурнув геть сідло з спини верблюда і розчепив на його нозі ланцюга, до якого той був прикований. Потім він узяв його за повід, у другій руці затис батіг, намотаний на пужално, і пішов у степ, ведучи на повідку атана, що нудно покрикував, завивав з туги. Кілька разів хазяїн оглядався, погрозливо замахувався, осмикував Буранного Каранара, щоб той облишив свій стогін і волення, але оскільки це не подіяло, плю-

яв і, не звертаючи уваги, йшов, понуро й терпляче зносячи верблюдяче горлання, йшов уперто по глибокому снігу, по поземці, по сутінковому полю, що тьмяніло, втрачало поступово обриси. Він важко дихав, але йшов не зупиняючись. Довго йшов, похмуро опустивши голову. Відійшовши від роз'їзду далеко за пагорбок, він зупинив Каранара і вчинив над ним жорстоку розправу. Скинувши на сніг кожух, Єдигей швидко прив'язав повід недоуздка до пояса на ватянці, щоб верблюд не вирвався і не втік, і щоб мати руки вільні і, вхопившись обома руками за пужално, почав стьобати батою атана, зганяючи на ньому все своє лихо. Люто, нещадно стьобав він Буранного Каранара, здаючи удар за ударом, хрипів, вигукуючи лайки і прокляття:

— На тобі! На! Підла тварюко! Це все через тебе! Через тебе! Це ти в усьому винен! І тепер я тебе відпущу, біжи куди очі дивляться, але спершу я тебе знівечу! На тобі! На! Ненаситна тварюко! Тобі все мало! Тобі треба бігати по всіх усюдах. А вона поїхала тим часом з дітьми. І нікому з вас немає діла, як мені! Як мені тепер жити на світі? Як мені жити без неї? Коли вам усе одно, то й мені все одно. То ж отримуй, отримуй, собако!

Каранар кричав, рвався, метався під ударами батою і, очманівши від страху й болю, збив хазяїна з ніг і побіг геть, волокачи його по снігу. Він волік хазяїна з дикою, жажливою силою, волік мов колоду, тільки б позбутися його, втекти туди, звідки його силою повернули.

— Стій! Стій! — скрикував Єдигей, захилинаючись, зариваючись у снігу, що по ньому волік його атан.

Шапка злетіла, кучугури били жаром і холодом у голову, в обличчя, в живіт, налізали за шию, за пазуху, у руках заплутався батіг, і нічого не можна було вдіяти, щоб якось зупинити атана, відв'язати повід від паска на поясі. А той волік його панічно, безрозсудно, тільки у втечі бачив він порятунок. Хто знає, чим усе це скінчилось би, якби Єдигею не вдалося якимось дивом розпустити паска, висмикнути пряжку і тим врятуватися, інакше задихнувся б у кучугурах. Коли він уже вхопився за повід, верблюд проволік його ще кілька метрів і зупинився, притриманий хазяїном з останніх сил.

— Ах ти! — опам'ятовуючись, бурмотів Єдигей, захилинаючись і похитуючись.— То ти так! Ну отримуй, тварюко! І геть, геть з моїх очей! Біжи, клятий, щоб ніколи я тебе не бачив. Пропади ти пропадом! Згинь, провалюй! Нехай тебе пристрелять, нехай знищать, мов скаженого собаку! Все через тебе! Здихай у степу. І щоб духу твого близько не було! — Каранар тікав з криком у ак-мойнакський бік, а Єдигей наздоганяв його, стьобав бато-

гом, випроводжав, зрікаючись, проклинаючи і матюкаючись скільки сили мав. Надійшов час розплати й розлуки. І тому Єдигей довго кричав ще вслід:

— Пропадай, чортова тварюко! Біжи! Здыхай там, ненаситна твар! Щоб тобі кулю в лоба всадили!

Каранар тікав усе далі по сутінковому, стемнілому полю і незабаром зник у заметільній імлі, тільки долинали зрідка його різкі трубні виклики. Єдигей уявив собі, як цілу ніч бігтиме він крізь хурделицю туди, до ак-мойнакських маток.

— Тьху! — плюнув Єдигей і повернув назад по широкому, проораному власним тілом сніговому сліду. Без шапки, без кожуха, з палаючою шкірою на обличчі і руках, плентався він у темряві, волочачи батіг, і раптом відчув цілковите спустошення, безсилля. Він упав на коліна в сніг і, зігнувшись у три погібелі, міцно обіймаючи голову, заривав глухо й надсадно. У цілковитій самотності, на колінах серед сарозеків, він почув, як рухається вітер у степу, посвистуючи, звихрюючись, здіймаючи поземку, і почув, як падає зверху сніг. Кожна сніжинка і мільйони сніжинок, нечутно шарудячи, шелестячи в терті по повітрю, здавалося йому, говорили все про те, що він не перенесе тягар розлуки, що немає сенсу жити без коханої жінки і без тих діточок, до яких він прихилився, як не кожен батько. І йому захотілося вмерти тут, щоб замело його одразу ж снігом.

— Немає бога! Навіть він ні біса не тямить у житті! То чого ж чекати від інших? Немає бога, немає його! — сказав він собі відчужено у тій гіркій самотності серед нічних пустельних сарозеків. Досі він ніколи не вимовляв уголос таких слів. І навіть тоді, коли Єлізаров, постійно пам'ятаючи сам про бога, переконував водночас, що, з погляду науки, бога не існує, він не вірив тому. А тепер повірив...

І пливла Земля по колах своїх, омиа вишніми вітрами. Пливла навколо Сонця і, обертаючись довкола осі своєї, несла на собі у той час людину, колінопреклоненну на снігу, серед снігової пустелі. Ні король, ні імператор, ні який інший владика не впав би на коліна перед білим світлом, побиваючись від втрати держави і влади, з таким відчаєм, як зробив те Буранний Єдигей у день розлуки з коханою жінкою... І пливла Земля...

Днів через три Казангап зупинив Єдигея біля складу, де вони одержували кистилі й подушки під рейки для ремонту.

— Чогось ти відлюдкуватий став, Єдигею, — сказав він ніби між іншим, перекладаючи в'язку залізяк на ноші. — Ти уникаєш мене, чи що, сторонишся чомусь, все ніяк не вдається поговорити.

Єдигей різко і зло поглянув на Казангапа.

— Якщо ми почнемо розмовляти, то я тебе придушу на місці. І ти це знаєш!

— А я й не сумніваюся, що ти ладен придушити мене і, можливо, ще декого. А тільки чого ти так гніваєшся?

— Це ви примусили її поїхати! — висловив Єдигей прямо те, що мучило й не давало йому спокою усі ці дні.

— Ну знаєш,— похитав головою Казангап, і обличчя його зробилося червоним чи то від гніву, чи то від сорому.— Коли тобі таке прийшло в голову, значить, ти погано думаєш не тільки про нас, а й про неї. Скажи спасибі, що жінка ця виявилася з великим розумом, не те що ти. Ти думав коли-небудь, чим могло б усе це закінчитися? Ні? А вона подумала і вирішила поїхати, поки не пізно. І я допоміг їй поїхати, коли вона попросила мене про це. І я не став допитуватися, куди вона вирушила з дітьми, і вона не сказала, нехай про це знає доля і більше ніхто. Зрозумів? Поїхала, не зронивши жодним словом своєї гідності і гідності своєї дружини. І вони попрощались як люди. Та ти вклонися їм обом у ноги, що вберегли вони тебе від лиха неминучого. Такої дружини, як Укубала, тобі зроду не знайти. Інша б на її місці таке влаштувала, що ти втік би на край світу дужче, ніж твій Каранар...

Мовчав Єдигей — що було відповідати? Казангап казав правду. Тільки ні, не розумів Казангап того, що йому було недоступне. І Єдигей вдався до прямих грубощів.

— Гаразд! — промовив він і сплюнув зневажливо вбік.— Послухав я тебе, розумника. Тому ти такий і ходиш тут двадцять три роки незмінно, гладесенько-рівнесенько, мов істукан. Звідки тобі знати все це! Гаразд! Ніколи мені тут вислуховувати.— І пішов, не став розмовляти.

— Ну, дивися, діло хазайське,— почулося ззаду.

Після цієї розмови задумав Єдигей облишити осоружний роз'їзд Боранли-Буранний. Всерйоз задумав, бо не знаходив задоволення, не знаходив у собі сил забути, не міг здолати тугу, що гризла душу. Без Заріпи, без її хлопчиків усе затьмарилося довкола, спорожніло, збідніло. І тоді, щоб позбавитися цих мук, вирішив Єдигей Жангельдін офіційно подати заяву начальникові роз'їзду про звільнення і виїхати з родинюю світ за очі. Тільки б тут не залишатися. Адже не прикутий він ланцюгами навіки до цього богом забутого роз'їзду, адже більшість людей живуть у інших місцях — у містах і селах, вони не погодилися б жити тут жодної години. А чому він повинен вік кукукати у сарозках? За які гріхи? Ні, годі, поїде, повернеться на Аральське море або рушить у Караганду, в Алма-Ату — та чи мало ще

місце на світі. Працівник він хороший, руки-ноги на місці, здоров'я є, голова поки що на плечах, плюне на все й поїде, чого тут думу думати. Міркував Єдигей, як підступитися з цією розмовою до Укубали, як переконати її, а все інше не задача. І поки він збирався, вибирав зручний момент для розмови, минув тиждень, і об'явився раптом Буранний Каранар, вигнаний хазяїном на вільне життя.

Звернув увагу Єдигей на те, що собака чогось усе гавкає за будинком, непокоїться, побіжить, погавкає і знову повернеться. Єдигей вийшов поглянути, що там, і побачив неподалік від обори знайому тварину — верблюд, тільки дивний якийсь, стоїть і не рухається. Єдигей підійшов ближче і тільки тоді впізнав свого Каранара.

— То це ти, значить? До чого ж ти дійшов, бечара ¹, до чого ж ти затаскався! — вигукнув сторопілий Єдигей.

Від колишнього Буранного Каранара залишилися тільки шкіра й кістки. Здоровенна голова з запалими сумними очима теліпалась на стонченій шиї, патли були наче не свої, а підчеплені для сміху, звисали нижче колін, колишніх каранарівських горбів, що здіймалися, мов чорні башти, не було й сліду — обидва горби звалилися набік, мов зів'ялі старечі груди. Атан так знесилів, що не вистачило сил доплентатися до обори. І зупинився тут, щоб перепочити. Весь до останньої кровинки, до останньої клітинки витратився він у гоні, і тепер повернувся мов випорожнений мішок, дістався, приповз.

— Ех-хе-хе! — не без зловтішності дивувався Єдигей, обдивляючись Каранара з усіх боків. — От до чого ти докотився! Тебе навіть собака не впізнав. А був же атаном! Ну й ну! І ти ще заявився?! Ні сорому, ні совісті! А яйця в тебе на місці, дотяг чи розгубив дорогою? А й сморід же від тебе. На ноги лив, сил не вистачало. Он як намерзло на сідниці! Бечара! Зовсім дохлякою став!

Каранар стояв, не маючи сили поворухнутись, і не було в ньому ні колишньої сили, ні колишньої величі. Сумний і жалюгідний, він лише похитував головою і намагався тільки встояти, втриматися на ногах.

Єдигею стало шкода атана. Він пішов додому і повернувся з великою мискою добірного пшеничного зерна. Підсолив зверху півпригорщею солі.

— На, поїж, — поклав він корм перед верблюдом. — Може, оклигаєш. Я потім доведу тебе до обори. Полежиш, прийдеш до тям.

---

¹ Бечара — бідлаха.

Того дня в нього була розмова з Казангапом. Сам пішов до нього додому і мову повів таку:

— Я до тебе, Казангапе, ось у якій справі. Ти не дивуйся, вчора, мовляв, розмовляти не хотів, те та се казав, а сьогодні заявився. Справа серйозна. Хочу я повернути тобі Каранара. Подякувати прийшов, Колись ти подарував мені його сосунцем. Спасибі. Послужив він мені добре. Я його нещодавно прогнав, терпіння мое луснуло, то він сьогодні приплентався. Насилу ноги приволік. Зараз лежить в оборі. Тижнів через два набере колишнього вигляду. Дужий і здоровий буде. Тільки підгодувати треба.

— Стривай,— перебив його Казангап.— Ти куди гнеш? Чого це ти раптом вирішив повертати мені Каранара? Я тебе просив про це?

І тоді Єдигей виклав усе, як того йому хотілося. Так і так, мовляв, думаю виїхати з родиною. Обридло в сарозеках, час перемінити місце проживання. Може, на краще обернеться. Казангап уважно вислухав і ось що сказав йому:

— Дивися, діло твоє. Тільки, здається мені, ти сам не розумієш, чого ти хочеш. Ну добре, припустімо, ти поїдеш, але ж від себе не втечеш. Куди б ти не подівся, а від лиха свого не втечеш. Воно буде повсюди з тобою. Ні, Єдигею, коли ти джигіт, то ти тут спробуй побори себе. А поїхати — це не хоробрість. Кожен може поїхати. Але не кожен може перебороти себе.

Єдигей не став погоджуватися з ним, але й не став сперечатися. Просто замислився і сидів, важко зітхаючи. «А може, все-таки поїхати, забратися в інші краї? — думав він.— Але чи зможу забути? А чому я повинен забувати? А як же бути далі? І не думати не можна і думати важко. А їй же як? Де вона тепер з недолітками? І чи є кому зрозуміти й допомогти їй на випадок чого? І Укубалі нелегко — скільки днів уже мовчки зносить мое відчуження, мою похмурість... А за віщо?»

Казангап збагнув, що діється в розумі Буранного Єдигея, і, щоб полегшити становище, сказав, кашлянувши, щоб привернути його увагу. Він сказав йому, коли той підвів очі:

— А втім, навіщо мені тебе перскопувати, Єдигею, ніби я хочу якусь вигоду мати. Ти й сам усе розумієш. І коли на те пішло, ти не Раймали-ага, а я не Абдильхан. І головне, за сто верст довкола немає в нас жодної берізки, щоб я зміг до неї прив'язати тебе. Ти вільний, чини як завгодно. Тільки подумай, перш ніж рушити з місця.

Ці слова Казангапа довго залишалися в пам'яті Єдигея.

Раймали-ага був дуже відомим свого часу співцем. Змолоду прославився. Милістю божою він виявився жирау, який поєднавав у собі три прекрасні начала: він був і поетом, і композитором власних пісень, і виконавцем неабияким, співаком великого дихання. Своїх сучасників Раймали-ага просто вражав. Варто було йому вдарити по струнах, як услід за музикою лилася пісня, народжуючись у присутності слухачів. І наступного дня ця пісня ходила вже з уст в уста, бо, почувши наспів Раймали, кожен ніс його з собою по аулах і кочів'ях. Це його пісню співали тодішні джигіти:

Води прохолодної смак пізнає кінь гарячий,
Коли він припаде до ріки, що біжить з гір,
Коли я скачу до тебе, щоб із сідла припасти
до твоїх губ,
Я пізнаю, як відродно жити на білому світі...

Раймали-ага гарно і барвисто одягався, це йому сам бог велів. Особливо любив багаті, оторочені найкращим хутром шапки, різні для зими, літа і весни. І був у нього ще кінь нерозлучний — усім відомий золотаво-ігренеувий ахалтекинець Сарала, подарований туркменами на званому бенкеті. Хвалу складали Саралі не меншу, ніж хазяїну. Милуючись ходою його, витонченою і величавою, знавці насолоду діставали. Тому й казали ті, кому хотілося пожартувати: все багатство Раймали — звук домбри і хода Сарали.

А воно так і було. Все своє життя Раймали-ага провів у сідлі і з домброю в руках. Багатства не нажив, хоча й славу мав величезну. Жив, як травневий соловей, весь час у бенкетах, у веселощах, скрізь йому шана і ласка. А коню догляд і корм. Але були інші міцні, заможні люди, які не любили його — непутяще, мовляв, безтолково прожив життя, як вітер у полі. Гомоніли й так за спиною.

Та коли Раймали-ага з'являвся на красному бенкеті, то вже після перших звуків його домбри і пісні всі замовкали, всі зачаровано дивилися на його руки, очі і обличчя, навіть ті, хто не схвалював його способу життя. На руки дивилися тому, що не було таких почуттів у людському серці, яким не знайшли б співзвучності ці руки у струнах; на очі дивилися тому, що вся сила мислі і духу горіла в його очах, що безперервно змінювалися; на обличчя дивилися тому, що гарний він був і натхненний. Коли він співав, обличчя його мінілося, як море у вітряний день...

Жінки йшли від нього, зневірившись і вичерпавши терпіння, але багато жінок плакали крадькома ночами, мріючи про нього.

Так котилося його життя від пісні до пісні, з весілля на весілля, з бенкету на бенкет, і непомітно старість підкралася. Спочатку на вусах сивина показала, потім борода посивіла. І навіть Сарала став не тим — тілом занепав, хвіст і грива посіклися, по ході тільки й можна було гадати, що кінь колись був чудовим. І вступив Раймали-ага у зиму свою, мов тополя гостроверха, що підсихала у гордій самотності... І тоді виявилось, що немає в нього ні родини, ні домівки, ні стад, ні іншого багатства. Надав притулок йому менший брат Абдильхан, але перед тим висловив серед близьких родичів незадоволення й докори. Однак звелів поставити йому окрему юрту, звелів годувати його і прати йому...

Про старість почав співати Раймали-ага, про смерть почав замислюватись. Великі і сумні пісні народжувалися в ті дні. І настала його черга осягати на дозвіллі одвічну думу мислительів — навіщо народжується людина на світ? І вже не роз'їжджав він, як раніше, по бенкетах і весіллях, все більше вдома залишався, все частіше награвав на добрі сумні мелодії, спогадами жив, та все довше засиджувався з старійшинами у бесідах про тлінність світу...

І, бог йому свідок, спокійно завершив би дні свої Раймали-ага, коли б не один випадок, що приголомшив його на схилі віку.

Одного разу не втерпів Раймали-ага, осідлав свого підстаркуватого Саралу і поїхав на велике свято розвіяти нудьгу. Домбру про всяк випадок прихопив. Дуже вже прохали шановані люди побувати на весіллі, коли не співати, то погостювати хоча б. З тим і поїхав Раймали-ага — з легкою душею, з наміром швидко повернутися.

Зустріли його з шанобою великою, до найкращої юрти білокупольної запросили. Сидів він там серед знатних осіб, кумис попивав, розмови провадив відповідні та доброзичливі побажання виголошував.

А в аулі йшов бенкет, долинали звідусіль пісні, сміх, голоси молодих, ігри й забави. Чути було, як готувалися до перегонів на честь молодих, як клопоталися кухарі біля багать, як гомоніли на волі табуни, як безпечно гралися собаки, як вітер ішов з степу, доносячи запахи трав квітучих... Та найбільше і ревниво вловлював слух Раймали-аги музику і спів у сусідніх юртах, сміх дівочий час від часу зринав довкола, змушуючи його настожуватися...

Мліла, знемагала душа старого співця. Виду не подавав співбесідникам, але подумки Раймали-ага витав у минулому, повернувся у ті дні, коли сам був молодий і гарний, коли мчав по

дорогах на молодому і прудкому скакуні Саралі, коли трави, зминаючись під копитами, плакали й сміялися, коли сонце, зачувши пісню його, котило назустріч, коли вітер не вміщувався у грудях, коли від звуків його домбри спалахувала кров у серцях людей, коли кожне слово його зривали на льоту, коли вмів він страждати, вмів кохати, й каратися, і сльози лити, прощаючись із стремена... До чого й навіщо все те було? Щоб потім шкодувати й згасати на старості, мов тліючий вогонь під попелом сірим?

Сумував Раймали-ага, все більше мовчав, заглиблений у себе. І раптом почув він кроки, що наближались до юрти, голоси і дзвін намиста, і знайомий шелест суконь вловило його вухо. Хтось знадвору високо підняв вишиту запону над дверима юрти, і на порозі з'явилася дівчина з домброю, притиснутою до грудей, з відкритим лицем, з поглядом задьористим і гордим, з бровами, мов тятива, тугими, що виказувало в ній досить-таки рішучу вдачу, і вся вона, та чорноока, була гарна із себе, ніби створили її вмілі руки,— і зростом, і обличчям, і вбранням дівочим. Вона стояла у дверях з поклоном, у супроводі подруг і кількох джигітів, вибачення прохаючи у знатних осіб. Але ніхто не встиг і рота розтулити, як дівчина впевнено вдарила по струнах і, звертаючись до Раймали-аги, заспівала вітальну пісню:

«Мов караванщик, який здалеку йде до струмка, щоб спрагу вгамувати, до тебе прийшла я, співцю прославлений Раймали-ага, сказати слова привіту. Не осуджуй, що вторглися ми сюди натовпом галасливим,— на те тут бенкет, на те веселощі панують на весіллях. Не дивуйся сміливості моїй, Раймали-ага,— наважилась до тебе з'явитися з піснею, з таким самим трепетом і потаємним страхом, мовби сама в коханні освідчитися я хотіла. Вибач, Раймали-ага, я сміливістю заряджена, мов порохом рушниця заповітна. Хоч і живу я вільно на бенкетах і весіллях, але до зустрічі цієї готувалася все життя, мов та бджола, що мед по краплині збирає. Готувалася, мов та квітка в бутоні, якій розкритися судилося у певний час. І цей час настав...»

«Стривай, але ж хто ти, гостя наша чарівна?» — хотів було довідатися Раймали-ага, але не посмів перебивати чужу пісню на півслові. Однак весь подався до неї, здивований і захоплений. Душа бентежилася в нього, гарячою кров'ю збудилася плоть, і якби на той час особливим зором володіти зуміли люди, побачили б вони, як стрепенувся він, як крильми змахнув, мов беркут на зльоті. Очі в ньому ожили й засяяли, насторожився сам, мов клич жаданий зачув у небесах. І підвів голову Раймали-ага, забувши про роки...

А дівчина-співачка вела далі:

«Послухай же історію мою, жирау великий, оскільки я зважилася на такий крок. Я з юних літ кохаю тебе, співець від бога Раймали-аго, де ти не співав би, куди не приїхав би. Не за-суджуй. Я мріяла стати акином, таким, яким ти був, яким ти є донині, великий майстре пісні Раймали-аго. І усюди йдучи слідом за тобою невидимою тінню, жодного слова твого не про-пустивши, твої наспіви повторюючи мов молитви, училась я, вір-ші твої, мов заклинання, затвердила. Мріяла я, прохала я в бога мені послати великої сили дар, щоб змогла тебе привітати одно-го щасливого дня, щоб у коханні освідчитись, у поклонінні дав-ньому проспівати пісні, створені у твоїй присутності, і ще, нехай бог простить мені цю сміливість, з тобою, великий майстре, в мистецтві змагатись я мріяла, нехай навіть буду переможена. О Раймали-аго, про цей день мріяла, як інший про весілля. Але я була мала, а ти — такий великий, такий улюблений всіма, настільки славою й пошаною оточений, не дивно, мене, дівчисько мале, помітити ти не міг у народі, не міг ти відрізнити у тому багатолюдді на бенкетах. А я ж, впливаючись піснями твоїми, згораючи від сорому, я потай мріяла про тебе і жінкою хотіла стати скоріше, щоб прийти до тебе й оголоситися сміливо. І клятву я дала собі пізнати мистецтво слова, пізнати природу музики так глибоко й навчитися співати, як ти, учителю мій, щоб прийти до тебе, не ухиляючись і не боячись шукаючого погляду, щоб привіт сказати, у коханні освідчитись і кинути виклик свій, ніскільки не криючись. І ось я тут. Я вся тут на виду і на суді. Поки росла я, поки я жінкою постати поспішала без запізнення, так час повільно тягся, і нарешті цієї весни всі дев'ятнадцять мені виповнилося. А ти, Раймали-аго, у моєму дівочому світі все такий самий і все той самий, лише посивів трохи. Але це не завада, щоб кохати тебе, як можна не кохати інших, зовсім не посивілих. І ось я тут. Тепер дозволь сказати мені рішуче і ясно, мене відкинути як дівчицю у твоїй владі, але як співачку — не смієш відкидати, оскільки я прийшла з тобою змагатись у красномовстві. Тобі кидаю виклик, майстре, слово за тобою!»

— Але хто ж ти? Звідки ти? — вигукнув Раймали-ага і з місця підвівся. — Як звати тебе?

— Моє ім'я Бегімай.

— Бегімай? Та де ж ти була досі? Звідки ти прийшла, Бегімай? — мимоволі вихопилося з вуст Раймали-аги, і голову похилив він засмучено.

— Адже я сказала, Раймали-аго. Малою була я, я зростала.

— Все розумію, — відповів він на те. — Не розумію тільки од-ного — долі своєї не розумію! Навіщо заманулося їй тебе

зростити такою чарівною до заходу років моїх передзимових? Навіщо? Щоб сказати, що все, що було раніше, не те все було, що я марно жив на світі, не відаючи, що буде мені як винагорода неба відрадна мука взнати, почути, споглядати тебе? Навіщо доля немилість виявляє так жорстоко?

— Даремно ремствуєш так гірко, Раймали-аго,— сказала Бегімай.— Уже коли це доля в моїй особі явилася — в мені не сумнівайся, Раймали-аго. Ніщо не буде мені дорожче, ніж знати, що радість я можу тобі надати дівочою ласкою, піснею і коханням беззавітним. У мені не сумнівайся, Раймали-аго. Але якщо ти сумнівів здолати не можеш, вже якщо зачиниш переді мною двері до себе, то й тоді, кохаючи тебе безмірно, вважатиму за честь особливу з тобою змагатися в майстерності, готова прийняти будь-які випробування.

— Про що ти говориш! Що випробування словом, Бегімай! Чого варте змагання в майстерності, коли є випробування жахливіші — кохання, несумісне з тим порядком, у якому ми живемо. Ні, Бегімай, не обіцяю я змагатися в красномовстві з тобою. Не тому, що сил не вистачить, не тому, що слово померло в мені, не тому, що голос потьмянів. Не тому. Я тільки можу тобою захоплюватися, Бегімай. Я тільки можу кохати тебе собі на горе, Бегімай, і лише в коханні з тобою змагатися, Бегімай.

З цими словами Раймали-ага взяв домбру, настроїв її на новий лад і заспівав нову пісню, заспівав, як у минулі дні — то як вітер ледь чутний у траві, то як гроза, що гуркоче перекатами у біло-блакитному небі. З тих часів і залишилася та пісня на землі. Пісня «Бегімай».

«...Коли ти прийшла здалеку, щоб напитися води із джерела, я, мов вітер зустрічний, добіжу і до ніг твоїх упаду, Бегімай. Коли ж сьогодні день найостанніший мені долею написаний на роду, то сьогодні не помру я, Бегімай, і ніколи не помру, Бегімай, оживу і знову житиму, Бегімай, щоб не залишитися без тебе, Бегімай, без тебе, мов без очей, Бегімай...»

Отак він співав ту пісню «Бегімай». День той надовго залишився у пам'яті людей. Скільки розмов закипіло одразу довкола Раймали-аги і Бегімай. А коли проводжали наречену до нареченого, серед святкових білих юрт, серед вершників на святкових конях, серед яскравого святкового натовпу, на чолі каравану проводжаючих гарцювали Раймали-ага і Бегімай з піснями доброзичливостей. Поряд їхали вони, стремено до стремена, красувалися поряд вони, зверталися до бога вони, до добрих сил зверталися вони, молодим щастя бажали вони, на домбрах грали вони, на сопілках грали вони, пісень співали вони — то він, то вона, то він, то вона...

І дивувалися люди довкола, що таких пісень чують вони, і сміялися трави довкола, дим багать слався довкола, і літали птахи довкола, веселилися діти, на дволітках довкола скачучи...

Не впізнавали люди старого співця Раймали-агу. Знову голос дзвенів, як бувало, знову гнучким і ловким він став, як бувало, а очі сяяли, мов дві лампи у білій юрті на зеленому лугу. Навіть кінь його Сарала шию вигнув і теж пишався.

Та не всім те було до душі. Були в натовпі і ті, які плювалися, дивлячись на Раймали-агу. Родичі, одноплемінники його обурювалися баракбаї, так називався той рід. Баракбаї злостилися, перебуваючи на весіллі. Куди це годиться — Раймали-ага з глузду з'їхав на старість. Почали наговорювати вони брату його Абдильхану. Як же тебе волосним обиратимемо, засміють нас інші на виборах, коли старий пес Раймали на осудовисько нас виставляє? Чуєш, що співає, як жеребець молодий, ірже. А вона, дівка ця, чуєш, що відповідає? Сид і сором! На очах в усіх голову крутить йому. Не на добре. Навіщо зв'язуватися з цією дівкою? Приборкати його треба, щоб поганий поговорі не пішов по аулах...

Абдильхан давно вже злість тримав на непутящого брата, який до сивини дожив за непутящим заняттям. Гадав — постарів, споважнів, і тут на тобі: на весь рід баракбаїв ганьбу накликає.

І тоді вдарив коня свого Абдильхан, пробиваючись до брата через натовп, і гукав, погрожуючи батою: «Опам'ятайся! Додому їдь!» Але не чув і не бачив його старший брат, солодкозвучними піснями зайнятий. А прихильники — ті, які щільним натовпом оточували верхами співців, ті, які в піснях кожне слово ловили, Абдильхана вмить відтіснили і встигли з різних боків по шиї вперіщити нагаями. Розберися тут, хто руку приклав. Поскакав Абдильхан...

А пісні співалися. Тієї хвилини нова пісня народжувалася у вустах.

«...Коли мирал закоханий подругу кличе ревом вранці, йому ущелина вторить луною гірською», — співав Раймали-ага.

«Коли ж лебідь, розлучений з лебедицею білою, на сонце гляне вранці, то сонце він побачить геть чорним», — відповідала піснею Бегімай.

І так вони співали на честь молодих — то він, то вона, то він, то вона...

Не відав Раймали-ага у той час нестямний, з якою кипучою люттю у грудях поскакав брат Абдильхан, з якою образою і помстою нестерпною поїхали слідом за ним родичі, весь баракбаїв рід. Яку у змові розправу заготовували вони йому, не знав...

А пісні співалися — то він, то вона, то він, то вона...

Мчав Абдильхан, до сідла пригнувшись чорною хмарою. До аулу, додому! Родичі, які вовчою зграєю поряд ішли, йому гукали на скаку:

— Брат твій голову втратив! Розуму позбувся! Горі! Його лікувати швидше треба!

А пісні співалися — то він, то вона, то він, то вона...

Так з піснями випроводили вони весільний поїзд до належного місця. Тут на прощання ще раз проспівали доброзичливості. І, звертаючись до людей, сказав Раймали-ага, що щасливий тим, що дожив до благословенних днів, коли доля йому у винагороду послала рівного йому акина, співачку молоду Бегімай. Сказав, що кремій, тільки об кремій ударяючись, вогонь запалює, так і в мистецтві слова, змагаючись у майстерності, акини пізнають таємниці довершеності. Але над усе, над мислиме щастя він щасливий тим, що наприкінці життя, мов на небосхилі, коли світило всією могутністю палає, наповненою від сотворіння світу, пізнав таку силу духу, якої не знав зроду.

— Раймали-аго! — йому у слові-відповіді сказала Бегімай. — Збулася моя мрія. Я йтиму за тобою. Як скажеш і де скажеш — з'явлюся негайно з домброю. Щоб пісня з піснею поєдналися, щоб кохати тебе і бути твоїм коханням. З тим життя своє долі вручаю беззастережно.

Так співалися пісні.

І тут при всьому народі домовилися вони, що зустріч через день на ярмарку великому, де співатимуть для всіх приїжджих зі всіх сторін.

І водночас ті, хто роз'їжджався з проводів, звістку рознесли по всій окрузі про те, що Раймали-ага і Бегімай на ярмарок прийдуть співати. Мчала новина:

— На ярмарок!

— На ярмарок коней сідлайте!

— На ярмарок акинів слухати приїжджайте!

Поговір людський луною озвався:

— От свято буде!

— От утіха!

— От гарно!

— Яка ганьба!

— Як здорово!

— Як не соромно!

А Раймали-ага і Бегімай розлучилися посеред шляху.

— До ярмарку, рідна Бегімай!

— До ярмарку, Раймали-аго!

І віддаляючись, ще кричали з сідел:

— До ярмарку-у!

— До ярмарку-у, Раймали-аго-о-о!

День кінчався. Великий степ спокійно поринав у напливи білих сутінок степового літа. Дозріли трави, ледве духом прив'ядання трави відгнали, прохолодою свіжою віяло після дощів у горах, летіли коршаки перед заходом низько й неспішно, по-свистували птахи, славлячи вечір мирний...

— Яка тиша, яка благодать! — мовив Раймали-ага, погладжуючи коня по гриві.— Ах, Сарало, ах, старий мій славний коню, невже життя таке прекрасне, що навіть у свій останній строк кохати так можна?..

А Сарала йшов дорожнім кроком, попирскував, поспішаючи додому, щоб ногам дати відпочинок, цілий день ходив під сидлом, води річкової попиту йому захотілось і в поле вийти попастися при місячному світлі.

А ось аул біля вигину ріки. Ось юрти, ось вогні веселі димують.

Раймали-ага спішився. Коня біля конов'язі на вистійку поставив. До житла не заходячи, присів перепочити біля вогнища надворі. Але хтось підійшов. Сусідський хлопець.

— Раймали-аго, вас запрошують люди до юрти.

— Які люди?

— Та всі свої, усі баракбаї.

Переступивши поріг, побачив Раймали-ага старійшин роду, які сиділи тісним півколом, і серед них трохи осторонь брата Абдильхана. Той похмурий був. Очей не підводив, мовби ховав щось у погляді.

— Мир вам! — привітав Раймали-ага родичів.— Чи не сталося якого лиха?

— Тебе ми чекаємо,— мовив найголовніший.

— Коли мене, то тут я,— відповів Раймали-ага,— і збираюсь місце вибрати, щоб сісти у колі.

— Стривай! Зупинись у дверях! І на коліна стань! — почув він наказ.

— Що це означає? Адже я поки що хазяїн цієї юрти.

— Ні, ти не хазяїн! Не може бути хазяїном старий, який одбіг розуму!

— Про що йдеться?

— Про те, що даси відтепер клятву ніде і ніколи не співати, не вештатися по бенкетах і геть викинути з голови ту дівку, з якою ти сьогодні пісень співав сороміцьких, забувши про строкату бороду свою безсоромну, забувши про честь нашу і свою. То ж поклянися! Щоб ти на очі більше їй не падався!

— Марно витрачаєте слова. Я післязавтра на ярмарку з нею співатиму при всьому народі.

Тут зчинився галас:

— Та він же нас ганьбою покриває!

— Поки не пізно, відмовся!

— Та він збожеволів!

— Та він і справді звихнувся!

— Ану тихіше! Замовкніть! — навів лад головний судія.— Отже, Раймали, ти все сказав?

— Я все сказав.

— Ви чуєте, нащадки роду Баракбая, що одноплемінник ваш, сей нечестивий Раймали, сказав?

— Ми чули.

— Тоді послушайте, що я скажу. Спочатку я тобі скажу, нещасний Раймали. Все життя у бідності однокінній, в гуляннях провів ти, співав на бенкетах, домброю бринчав, блазнем-маскаропосом був. Ти життя своє використав для розваги інших. Тобі прощали ми твою безпутність, у ті часи молодий ти був. Тепер ти старий і ти смішний тепер. Тебе ми зневажаємо. Час би про смерть подумати, про смирення. А ти ж на забаву й на лихо-слів'я чужим аулам з тією дівкою злигався, мов вітрогон останній, зневажив звичаї, закони й не бажаєш скоритися нашій пораді, то що ж, нехай скарає тебе бог, сам на себе ображайся. Тепер друге слово. Встань, Абдильхане, ти брат його єдинокровний, від одного батька й матері одної, і ти опора наша і надія. Тебе ми волосним хотіли б бачити від імені усіх баракбаїв. Але брат твій звихнувся вкрай, він сам не розуміє, що чинить, і може стати на заваді у цій справі. А тому ти вільний учинити з ним так, щоб божевільний Раймали нас не ганьбив би на людях, щоб ніхто не посмів би плюнути нам у очі і на посміхависько віддати не посмів би баракбаїв!

— Ніхто мені не пророк і не суддя,— заговорив Раймали-ага, випереджаючи Абдильхана.— Мені шкода вас, тих, хто сидить тут і не сидить, ви в омані темній, ви судите про те, що недоступно вирішувати на загальному зборі. Не відаєте ви, де істина, де щастя в цьому світі. Та хіба ж соромно співати, коли співається, та хіба ж кохати соромно, коли кохання приходить, послане богом на віку? Адже найбільша радість на землі— закоханим радіти людям. Але коли ви мене вважаєте безумним тільки тому, що я співаю і від кохання, що прийшло невчасно, не ухилиюсь, радію йому, то я піду від вас. Піду, світ клином не зійшовся. Зараз же сяду на Саралу, поїду до неї, або поїдемо разом у краї інші, щоб не тривожити вас ні піснями, ні поведінкою своєю.

— Ні, не підеш! — вибухнув грізним хрипом Абдильхан, який весь цей час мовчав.— Звідси ти не вийдеш нікуди. Ні на який ярмарок тобі немає ходу. Тебе ми лікуватимемо, поки твій розум не знайде тебе.

І з цими словами брат вихопив домбру із рук акина.

— Ось як! — і додолу кинув, розтоптав той тендітний інструмент, мов бик розлючений топче пастуха.— Віднині співати ти забудеш! Гей ви, ведіть-но шкапу цю, Саралу! — І подав знак.

І ті, хто у дворі стояв напоготові, від конов'язі швидко підігнали Саралу.

— Зривай сідло! Кидай сюди! — сокиру сховану вихоплюючи, командував Абдильхан.

Сідло трощив він сокирою, рубаючи на друзки.

— Ось! Нікуди ти не поїдеш! Ні на який ярмарок! — І в люті порізав на клапті зброю, ремені стремен порізав на шматки, а самі стремена в кущі закинув, одне в один, друге у бік другий.

З ляку заметався Сарала, на п'яти присідав, гризучи вудила, немов знав, що його чекає така сама доля.

— То, виходить, ти на ярмарок зібрався? На Саралі верхи? То дивися! — лютував Абдильхан.

І одразу родичі звалили Саралу миттю, миттю волосяним арканом стягли коня у вузол. А Абдильхан, могутньою п'ятірнею вхопивши коня за хrap, відтягуючи голову навзнак, над горлом беззахисним ножа заніс.

Рвонувся щосили Раймали-ага з рук тих, які тримали:

— Зупинися! Не вбивай коня!

Але не встиг. Як кров струменем гарячим ударила з-під ножа, у очі вдарила, мов тьма серед дня. І, весь у крові паруючій, облитий кров'ю Сарали, з землі, похитуючись, підвівся Раймали-ага.

— Даремно! То пішки піду. Я на колінах поповзу! — сказав принижений співак, полою втираючись.

— Ні, і пішки ти не підеш! — від горла перерізаного Сарали, обличчя вищиривши різко, підвівся Абдильхан.— Тобі звідси кроку не ступити! — промовив він тихо і раптом закричав: — Хапайте! Дивіться, він безумний! В'яжіть, він уб'є!

Тут крики. Всі змішалися, зіткнулися:

— Сюди вірвовку!

— Заламуй руки!

— Закручуй тугіше!

— Він збожеволів! От їй-богу!

— Дивись-но, очі які!

— Він розум втратив, ей-ей!

— Тягни його туди, до берези!

— Давай поволочемо!

— Тягни скоріше!

Вже місяць над головою стояв високо. Зовсім спокійно було у небі, на землі. Прийшли якісь шамани, багаття розіклали і в дикому танку вигонили духів, що потьмарили розум великого співця.

А він стояв, прив'язаний до берези, з руками, туго стягнутими за спиною.

Потім прийшов мулла. Той зачитав молитви з корану. На путь істинний настановляв мулла.

А він стояв, прив'язаний до берези, з руками, стягнутими за спиною.

І, звертаючись до брата Абдильхана, заспівав Раймали-ага:

«Останній присмерк забираючи з собою, відходить ніч, і день грядущих зранку настане знову. Але для мене віднині світла вже немає. Ти сонце відібрав у мене, нещасний брате мій Абдильхане. Ти радий, похмуро торжествуєш, що розлучив мене з коханням, від бога посланим уже на схилі віку. Та коли б знав ти, яке щастя я ношу з собою, поки дихаю, поки не змовкло серце. Ти зв'язав, ти прикрутив мене петлями до дерева, а я не тут тепер, нещасний брате мій Абдильхане. Тут тільки тіло мое бранне, а дух мій, наче вітер, пробігає відстані, мов дощ, поєднується із землею, я щомиті з нею нерозлучний, мов її волосся власне, як власний її подих. Коли вона прокинеться до світу, я козерогом диким з гір до неї прибіжу й чекатиму на скелі кам'яній, коли вона із юрти вийде вранці. Коли вона вогонь запалить, я буду димом солодким, обкурювати її я буду. Коли вона помчить на коні і вбрід через річку перебиратиметься, я бризками летітиму із-під копит, я окроплятиму її обличчя й руки. А коли заспіває вона, я піснею буду...»

Над головою ледь чутио шелестіло гілля по ранковій зорі. День настав. Довідавшись про те, що Раймали збожеволів, поцікавитися прибули сусіди. З коней не злазячи, юрмилися віддалік.

А він стояв у обдертій одежі, прив'язаний до берези, з руками, туго стягнутими за спиною.

Чудово співав ту пісню, що славетною стала потім:

З чорних гір коли піде кочів'я,
Розв'яжи мені руки, брате мій Абдильхане,
З синіх гір коли піде кочів'я,
Дай мені волю, брате мій Абдильхане,
Не гадав, не думав, що ти мені
Зв'яжеш руки і ноги.
З чорних гір коли піде кочів'я,
З синіх гір коли піде кочів'я,

Розв'яжи мені руки, брате мій Абдильхане,
Я з власної волі в небеса піду...

З чорних гір коли піде кочів'я,
Я на ярмарку не буду, Бегімай.
З синіх гір коли піде кочів'я,
Ти не чекай мене на ярмарку, Бегімай.
Ми з тобою не співатимем на ярмарку,
Кінь мій не встигне, сам я не дійду.
З чорних гір коли піде кочів'я,
З синіх гір коли піде кочів'я,
Ти не чекай мене на ярмарку, Бегімай.
Я з доброї волі в небеса піду...

Ось яка вона, ця історія...

Тепер, по дорозі на Ана-Бейіт, проводжаючи Қазанґапа в останню путь, і про це невідступно думав Єдигей.

11

Поїзди у цих краях йшли зі сходу на захід і з заходу на схід. А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів...

У цих краях будь-які відстані вимірювалися стосовно залізниці, як від Грінвічського меридіану...

А поїзди йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

Проминувши дуже довгий проїзд уздовж червонопіщаного урвища Малакумдичап, де колись кружляла Найман-Ана у пошуках свого сина-манкурта, вони опинилися на підступах до Ана-Бейіту. Весь час поглядаючи то на годинник, то на сонце над сарозеками, Буранний Єдигей вважав, що все поки що йде так, як треба. Після похорону вони цілком могли встигнути вчасно повернутися додому, щоб спільно пом'янути Қазанґапа. Звичайно, діло буде вже під вечір, але головне, щоб день у день співпало. Так, життя, життя! Қазанґап уже покоїтиметься на Ана-Бейіті, а вони, повернувшись додому, ще раз пом'януть його добрим словом...

Все у тому самому порядку — попереду Єдигей на Каранарі, обрядженому в попону з китицями, за ним трактор з причепом і за причепом екскаватор «Беларусь» — вони виїхали з Малакумдичапа на ана-бейітську рівнину у супроводі рудого пса Жолбарса, який біг собі збоку з незалежним виглядом, із зневажливо звисаючим язиком. І тут при виході з Малакумдичапа

сталася перша притичина. Вони натрапили несподівано на перепону — на загорожу з колючого дроту.

Єдигей перший зупинився — от тобі й маеш! Він навіть підвівся на стременах і з вишини Каранара подивився праворуч, подивився ліворуч — скільки око сягає зміївся вгору і вниз по ступу непрохідний шипований дріт, начеплений у кілька рядів на залізобетонні чотиригранні стовпи, закопані в землю через однакові проміжки, через кожні п'ять метрів. Міцно, поважно стояла та загорожа. Невідомо, де вона починалася і де кінчалася. Проїзду далі не було. Що ж тут було робити, як далі шлях тримати?

Тим часом позаду зупинилися трактори. Першим вискочив з кабіни Сабітжан, за ним Довгий Едильбай.

— Що таке? — махнув рукою Сабітжан на загорожу. — Не туди потрапили, чи що? — запитав він Єдигея.

— Чому не туди? Туди, та тільки ось дріт десь узевся. Дідько б його вхопив!

— А хіба раніше його не було?

— Не було.

— А що ж робити тепер? Як ми поїдемо далі?

Єдигей промовчав. Він і сам не знав, як бути.

— Гей, ти! Ану зупини трактор! Годі торохтіти! — роздратовано кинув Сабітжан Калібeku, який висунувся з кабіни.

Той заглушив мотор. За ним змовк і екскаватор. Настала тиша. Буранний Єдигей похмуро сидів на своєму верблюді, Сабітжан і Довгий Едильбай стояли поряд, трактористи — Калібек і Жумагалі — залишалися у кабінах, небіжчик Казангап, загорнутий у білу повсть, лежав на причепі, поряд сидів його зять-п'яничка, чоловік Айзади, рудий пес Жолбарс, скориставшись моментом, прилаштувався до тракторного колеса, високо задерши ноги.

Великий сарозекський степ простилася під небом від краю до краю землі, але проходу до Ана-Бейітського кладовища не було. І всі зупинилися в нерозумінні перед колючою стіною.

Першим порушив мовчанку Довгий Едильбай.

— А що, Єдике, раніше її тут не було?

— Зроду не було! Вперше бачу.

— Виходить, загородили зону спеціально. Інакше навіщо стільки роботи — у голому ступу таку загорожу звели. Адже когось спало на думку. Що задумують, те й роблять, дідько б їх ухопив! — вилаявся Єдигей.

— Та чого тут лаятися! Краще було довідатися перше, ніж виїздити на похорон у таку далечинь, — похмуро подав голос Сабітжан.

Настала обтяжлива пауза. Бураний Єдигей глянув неприязно згори донизу, з вишини Қаранара, на Сабітжана, який стояв поряд.

— Ти ось що, дорогесенький, потерпи-но трохи, не метуши-ся,— сказав він якомога спокійніше,— Раніше тут не було колючого дроту, звідки було знати.

— Ось про це й мова,— буркнув Сабітжан і відвернувся.

Знову замовкли. Довгий Едильбай щось метикував.

— То як бути тепер, Єдиге? Що робити? Чи є яка-небудь інша дорога на кладовище?

— Так, повинна бути. Чому немає? Є тут дорога, кілометрів із п'ять праворуч,— відповідав Єдигей, оглядаючись довкола.— Давайте рушимо туди. Не може ж бути без проїзду — ні туди, ні сюди.

— Так це точно там є дорога? — з викликом уточнив Сабітжан.— А то якраз вийде — ні туди ні сюди!

— Є, є,— запевнив Єдигей.— Сідай-но, поїхали. Не будемо ча-су гаяти.

І вони знову рушили. Знову заторохтіли трактори позаду. Поїхали вздовж дроту.

Переживав Єдигей. Дуже він був спантеличений цим. Як же так, досадував він у душі, позачиняли, загородили довкола місцевість і на кладовище дороги не вказали. От діла, от життя! І, однак, у нього була надія — повинен бути якийсь зв'язок і на цьому, південному, боці. Так воно й виявилось. Виїхали просто до шлагбаума.

Наближаючись до шлагбаума, Єдигей звернув увагу на солідність, міцність пропускного пункту: міцні бетонні моноліти по краях, біля самого проїзду з краю дороги цегляний будиночок з широким, суцільним склом для огляду, зверху, на плоскій покрівлі, були встановлені два прожекторні ліхтарі, видно, для освітлення проїзду у нічний час. Від шлагбаума відходила далі асфальтована дорога. Єдигей занепокоївся, побачивши, як усе обладнано.

Коли вони з'явилися, з постового приміщення вийшов молоденький, зовсім ще юний білявий солдат з автоматом через плече дулом донизу. Обсмикуючи гімнастерку на ходу і поправляючи кашкета на голові для більшої поважності, він зупинився посеред смугастого шлагбаума з неприступним виглядом. І все ж спочатку привітався, коли Єдигей підїхав впритул до переклади-ни, що перегороджувала дорогу.

— Здрастуйте,— козирнув вартовий, глянувши на Єдигея світло-блакитними, ще хлоп'ячими очима.— Хто такі будете? Куди путь держите?

— Та ми тутешні, солдате,— сказав Єдигей, посміхаючись хлоп'ячій суворості вартового.— Ось веземо чоловіка, старого нашого, ховати на кладовище.

— Не можна без перепустки,— заперечливо похитав головою молоденький солдат, з побоюванням відсторонюючись від Каранарової зубатої паші, що жувала жуйку.— Тут зона, що охороняється,— пояснив він.

— Розумію, але ж нам на кладовище. Воно тут неподалік. Що тут такого? Поховаємо й назад. Ніяких затримок.

— Не можу. Не маю права,— сказав вартовий.

— Послухай-но, дорогесенький.— Єдигей схилювався із сідла так, щоб краще було видно його бойові ордени і медалі.— Не сторонні ми. Ми з роз'їзду Боранли-Буранный. Чув, мабуть. Ми свої люди. Ховати ж треба. Ми тільки на кладовище й назад.

— Та я розумію,— почав було вартовий, безхитрісно знизуючи плечима, але тут не до речі підспів Сабітжан з напускним, поспішаючим виглядом поважної, ділової людини.

— Що таке, у чому справа? Я з облпрофради,— заявив він.— Чому затримка?

— Бо не можна.

— Я ж кажу, товаришу постовий, я з облпрофради.

— А мені однаково, звідки ви.

— Як це так? — сторопів Сабітжан.

— А так. Зона, що охороняється.

— Тоді навіщо розмови розводити? — образився Сабітжан.

— А хто розводить? Я ось пояснюю з поваги чоловікові на верблюді, а не вам. Щоб йому зрозуміло було. А взагалі я не маю права вступати в розмови із сторонніми. Я на посту.

— Отже, проїзду на кладовище немає?

— Немає. Не тільки на кладовище. Тут проїзду немає нікому.

— Ну тоді що ж,— розлютився Сабітжан.— Я так і знав! — кинув він Єдигею.— Так і знав, що дурниця вийде! Тож ні! Де там! Ана-Бейіт! Ана-Бейіт! Ось тобі Ана-Бейіт! — і з цими словами він одійшов ображено, спльовуючи злісно й нервоно.

Єдигею зробилося незручно перед молоденьким вартовим.

— Ти вибач, синку,— сказав він йому по-батьківськи.— Звісно, ти службу несеш. Але небіжчика куди тепер подіти? Це ж не колода, що скинув та й поїхав.

— Та я розумію. А що я можу? Мені як скажуть, так я й повинен робити. Я ж не начальник тут.

— Та-ак, діла-а,— розгублено протяг Єдигей.— А сам ти звідки родом?

— Вологодський я, папашо,— проокав вартовий зняковіло і по-дитячому неприховано зрадів, посміхаючись тому, що приємно було йому відповісти на це запитання.

— То що, у вас у Вологді теж отак — на кладовищах вартові **стоять?**

— Га що ти, папашо, навіщо ж! На кладовище у нас коли хочеш і скільки хочеш. Та хіба в цьому справа? Адже тут закрита зона. Та ти, папашо, сам служив і воював, дивлюся, знаєш, певне, служба — це служба. Хочу не хочу, а обов'язок, нікуди не дінешся.

— Так-то воно так,— погоджувався Єдигей,— тільки куди нам тепер з небіжчиком?

Вони замовкли. І добре подумавши, солдатик з жалем струснув білобровою, ясною головою.

— Ні, папашо, не можу! Не в моїх правах!

— Що ж,— промовив зовсім розгублено Єдигей.

Йому було важко повернутись обличчям до своїх супутників, бо Сабітжан усе більше розпалюючись, підійшов до Довгого Едильбая:

— Я ж казав! Не треба пертися в таку далечінь! Це ж забобони! Морочите голову собі й іншим. Яка різниця, де прикидати мертвяка? Тож ні: лусни, а подай їм Ана-Бейїт. І ти теж мені — їдь, без тебе поховаємо! Ось і ховайте тепер!

Довгий Едильбай мовчки відійшов од нього.

— Послухай-но, друже,— сказав він вартовому, підійшовши до шлагбаума.— Я теж служив і теж знаю деякі порядки. Телефон у тебе є?

— Є, звичайно.

— Тоді так — дзвони начальникові по караулу. Доповідай, що місцеві жителі просять, щоб ви дозволили проїзд на кладовище Ана-Бейїт!

— Як? Як? Ана-Бейїт? — перепитав вартовий.

— Так. Ана-Бейїт. Так називається наше кладовище. Дзвони, друже, іншого виходу немає. Нехай власноручно дозвіл дасть для нас. А ми — будь певен, крім кладовища, нас тут нічого не цікавить.

Вартовий замислився, переступаючи з ноги на ногу, зморщив лоба.

— Та ти не сумнівайся,— сказав Довгий Едильбай.— Все згідно зі статутом. На пост прибули сторонні особи. Ти доповідаєш начальникові караулу. Ось і вся механіка. Чого ти, справді! Ти зобов'язаний доповісти.

— Ну, гаразд,— кивнув вартовий.— Зараз подзвоню. Тільки

начальник караулу весь час по території їздить, по постах... А територія он яка!

— Може, й мені дозволиш поряд бути? — попросив Довгий Едильбай.— В разі чого підказати що й до чого.

— Ну давай,— погодився вартовий.

І вони зникли у постовому приміщенні. Двері були відчинені, і Єдигею все було чути. Вартовий дзвонив кудись, все запитував начальника караулу. Того не було.

— Та ні, мені начальника по караулу! — пояснював він.— Особисто його. Та ні. Тут діло важливе.

Єдигей нервував. Куди ж запропастився цей начальник по караулу? От не щастить так не щастить!

Нарешті він знайшовся.

— Товаришу лейтенант! Товаришу лейтенант! — голосно заговорив вартовий дзвінком, схвильованим голосом.

І доповів йому, що, мовляв, тут місцеві жителі приїхали ховати людину на старовинному кладовищі. Як бути? Єдигей настожився. Скаже лейтенант — пропусти та й годі! Молодець Довгий Едильбай! Все-таки метикуватий хлопець. Однак розмова вартового почала затягуватися. Тепер він весь час відповідав на запитання:

— Так... Скільки? Шестеро чоловік. А з небіжчиком семеро, Старий якийсь помер. А старший у них на верблюді. Потім трактор з причепом. А за трактором екскаватор теж... Та треба, кажуть, могилу копати... Як? А що мені сказати? Виходить, не можна? Не дозволяється? Єсть, слухаюсь!

І тут пролунав голос Довгого Едильбая. Видно, він вихопив трубку:

— Товаришу лейтенант! Ввійдіть у наше становище. Товаришу лейтенант, ми прибули з роз'їзду Боранли-Буранний. А куди ж нам тепер? Ввійдіть у наше становище. Ми тутешні люди, ми нічого поганого не зробимо. Ми тільки поховаємо чоловіка і одразу ж повернемося... Га? Що? Ну як же так? Ну, приїздіть, приїздіть, самі переконаєтесь! У нас тут є старий наш, фронтовиком був, воював. Поясніть йому.

Довгий Едильбай вийшов з караульного приміщення роздратований, але сказав, що лейтенант приїде і все вирішить на місці. За ним підійшов вартовий і сказав те саме. Вартовий тепер відчував полегшення, оскільки сам начальник караулу сам повинен був вирішити питання. Він тепер спокійно крокував туди-сюди біля смугастої перекладини.

Буранний Єдигей замислився. Хто міг подумати, що справа так обернеться? Доведеться чекати прибуття лейтенанта. Тим часом Єдигей спішився, відвів верблюда до екскаватора і при-

в'язав його до ковша. Потім повернувся назад, до шлагбаума. Трактористи Калібек і Жумагалі стиха розмовляли між собою. Курили. Сабітжан нервово походжав туди-сюди осторонь від усіх. А Қазангапів зять, чоловік Айзади, все так само сидів у причепі біля тіла небіжчика.

— Ну що, Єдикє, як там, пропустять нас? — запитав він у Єдикєя.

— Повинні пропустити. Зараз приїде сам начальник, лейтенант. Чому ж нас не пускають? Що ми, шпигуни які? А ти зліз би з причепа. Походи, розімнися трохи.

Була вже третя година. А вони ще не дісталися до Ана-Бейіту, хоч і залишалося не так далеко.

Єдикєй повернувся до вартового.

— Синку, чи довго чекати твого начальника? — запитав він.

— Та ні. Зараз примчить. Він на машині. Тут хвилин десять-п'ятнадцять ходу.

— Ну гаразд, почекаємо. А давно цей колочий дріт встановили?

— Та вже чимало. Ми його ставили. Я тут служу вже рік. Виходить, півроку вже як оточили довкола.

— Тож-то й воно. Адже я теж не знав, що тут така загорожа. Через це ось і вийшло. Ніби я тепер винен, бо я затіяв сюди везти на поховання. Тут у нас кладовище старовинне — Ана-Бейіт. А Қазангап покійний був дуже хорошою людиною. Тридцять років разом пропрацювали на роз'їзді. Хотілося як краще.

Солдат, видно, пройнявся співчуттям до Буранного Єдикєя.

— Послухай, папашо, — сказав він діловито. — Ось приїде начальник караулу лейтенант Тансикбаєв, ви йому скажіть все, як є. Що він, не людина? Нехай доповість вище. А там раптом і дозволять.

— Спасибі на добрім слові. А інакше як же нам? Як ти сказав — Тансикбаєв? Прізвище лейтенанта Тансикбаєв?

— Так, Тансикбаєв. Він у нас тут нещодавно. А що? Знайомий? З ваших він. Може, свояк який буде?

— Та ні, що ти, — посміхнувся Єдикєй. — Тансикбаєвих у нас, як у вас Іванових. Просто згадав про одного чоловіка з таким прізвищем.

Тут задзвонив телефон на посту, і вартовий заспішив туди. Єдикєй залишився один. Здійнялися знову брови. І, похмуро оглядаючись, чи не завидніється машина на дорозі за шлагбаумом, Буранний Єдикєй похитав головою. «А раптом це син того, кречетоокого? — подумав він і сам себе ж вилаяв подумки. — Що чого? Засяде ж таке в голові! Скільки їх з таким прізвищем, Не

повинно, не може бути. З тим Тансикбаєвим поквиталися ж потім сповна... Все-таки є правда на землі! Є! І як би там не було, завжди буде правда...»

Він одійшов убік, дістав носову хусточку і протер нею старанно свої ордени, медалі й ударницькі значки на грудях, щоб вони блищали і щоб їх одразу видно було лейтенанту Тансикбаєву.

12

А з тим кречетооким Тансикбаєвим справа була така.

У 1956 році наприкінці весни був великий мітинг у кумбельському депо, всіх тоді скликали, з усіх станцій і роз'їздів з'їхалися тоді шляховики. Залишалися на місцях тільки ті, хто стояв того дня на лінії. Скільки різних зборів промайнуло на віку Буранного Єдигея, але той мітинг не забувався ніколи.

Зібралися в паровозоремонтному цеху. Народу було повнісінько, деякі аж нагору залізли, під самий дах, на консолях сиділи. Але найголовніше — які промови були! Про Берію вияснилося все до кінця. Затаврували проклятого ката, ніяких співчуттів не було! Міцно виступали, до самого вечора, деповські робітники самі лізли на трибуну, і жоден чоловік не пішов, мов прикували всіх. І тільки рокіт голосів, мов ліс, шумів під склепінням корпусу. Запам'яталося, хтось поряд у натовпі мовив про те чисто російською мовою: «Ну как есть море перед бурей». А так воно і було. Билося серце в грудях, на фронті перед атакою так билося, і дуже хотілося води. У роті пересихало. Але де там при такому багатолюдді води дістати. Не до води було, довелося терпіти. У перерві Єдигей протиснувся до парторга депо Чернова, колишнього начальника станції. Той у президії був.

— Послухай-но, Андрію Петровичу, може, й мені виступити?

— Давай, коли є таке бажання.

— Бажання є, навіть дуже. Тільки спочатку порадимось. Пригадуєш, у нас на роз'їзді працював Куттибаєв. Абуталіп Куттибаєв. Ну, ще ревізор написав на нього донос, що, мовляв, югославські спогади пише. Абуталіп там воював у партизанах. І всяке інше приписав ще той ревізор. А ці беріївські приїхали, забрали чоловіка. Він і помер через це, пропав ні за що! Пригадуєш?

— Так, пригадую. Дружина його приїздила за папером.

— От-от! А потім родина ж поїхала. А я от зараз слухав, думав. З Югославією у нас дружба — і ніяких розбіжностей! А за що страждають невинні люди? Діточки Абуталіпові підросли, їм уже до школи, то ж треба все на чисту воду. Бо ж кожен

їм тицятиме у вічі. Діточки й так постраждали — без батька zostалися.

— Стривай, Єдигею. То ти хочеш про це виступити?

— Аякже.

— А як прізвище того ревізора?

— Та довідатися можна. Я його, щоправда, більше не бачив.

— У кого ти зараз довідаєшся? А потім, чи є документальний доказ, що саме він написав?

— А хто ж більше?

— Тут фактичний доказ потрібен, любий мій Буранний. А раптом не так виявиться? Справа серйозна. Ти ось що, Єдигею, послухайся поради. Напиши листа про все це в Алма-Ату. Напиши все, як було, всю ту історію, і надішли в ЦК партії республіки. А там розберуться. Затримки не буде. Партія міцно взялася за цю справу. Сам бачиш.

Разом з усіма на тому мітингу Буранний Єдигей вигукував гучно й рішуче: «Слава партії! Лінію партії схвалюємо!» А потім, під кінець мітингу, хтось заспівав «Інтернаціонал». Його підтримали кілька голосів, і за хвилину весь натовп як один заспівав під склепінням депо великий гімн усіх часів, гімн усіх, хто був вічно пригноблений. Ніколи ще не доводилось Єдигею співати у такому багатолюдді. Мов на хвилях підняло і понесло його урочисте, горде і водночас гірке усвідомлення своєї єдності з тими, хто є сіль і піг землі. А гімн комуністів усе наростає, вивищувався, закипаючи в серці відвагою і рішучістю відстояти, ствердити право багатьох за щастя багатьох. І як часто траплялося з Єдигеєм у випадках сильного хвилювання, знову видалося йому, що він на Аральському морі. І там витав його дух вільною чайкою над біловерхими бурунами — алабашами.

З цим торжествуючим почуттям він повернувся додому. За чаєм розповів Укубалі з подробицями і жваво все, що було на мітингу. Розповів і про те, як теж хотів було виступити і що йому відповів на те теперішній парторг Чернов. Укубала слухала чоловіка, наливала йому з самовара чай піалу за піалою, а той усе пив і пив.

— Та що з тобою, ти он спорожнив уже весь самовар! — здивувалася вона, посміхаючись.

— Розумієш, там, ще на мітингу, так захотілося чомусь пити. Захвилювався дуже. А де там, стільки народу, не поворухнешся. А потім вибіг, хотів напитись, а тут бачу — у наш бік состав рушає. Я до машиніста. Свій виявився хлопець. Жандос з Тогрек-Таму. Ну, по дорозі попив я в нього води. Та хіба ж то діло?

— Тож-то, дивлюся, — мовила Укубала, підливаючи йому чаю

знову. І сказала потім: — Ось що, Єдигею, добре, що ти подумав про них, про Абуталіпових дітей. Оскільки така справа, коли часи настали такі, що не буде утисків сиротам, то вже зважся. Лист — справа хороша, але поки він напишеться, поки дійде і прочитається, та поки думатимуть над ним, ти вже краще сам їдь до Алма-Ати. І там усе розповіси, як було.

— То ти гадаєш, мені до Алма-Ати? Просто до великого начальства?

— Ну а що такого? У справі ж. Друг твій Єлізаров скільки вже кличе не докличеться. Адреси залишає щоразу. Ну, не я, то ти поїдь. Мені від дому куди, дітей на кого? А ти не відкладай. Бери відпустку. Скільки в тебе відпусток було б за ці роки — на сто років. Візьми хоч раз, і там, на місці, великим людям усе розкажи.

Єдигей здивувався розумності дружини.

— А що, жінко, ти наче діло говориш. Давай подумаємо.

— Не думай довго. Не той випадок. Чим раніше зробиш, тим краще. Опанас Іванович тобі й допоможе. Куди йти, до кого йти, він же краще знає.

— Теж діло.

— От я й кажу. Не варто відкладати. А заодно подивишся — дещо купиш додому. Дівчатка ж наші піросли. Сауле восени до школи. До інтернату влаштовуватимемо, чи як? Ти думав про це?

— Думав, думав, аякже, — похопився Буранний Єдигей, намагаючись приховати, як вразило його те, що так швидко піросла старша дочка, що вже й до школи час.

— Так от коли думав, — вела далі Укубала, — їдь, повідай людям про те, що ми тут пережили у ті роки. Нехай допоможуть сиротам хоч би виправдатися за батька. А потім буде час — походи, подивися, що для дочок і для мене не завадило б. Адже я теж уже немолода, — сказала вона чомусь зі стриманим зітханям.

Єдигей поглянув на дружину. Дивно, що можна постійно бачитись і не помічати того, що потім побачиш одразу. Звичайно, вона немолода була вже, але й до старості було далеко. І, однак, дещо таке, нове, незнайоме відчув у ній. І зрозумів він — мудрість у погляді дружини виявив і першу її сивину помітив. Її було на скронях небагато, штуки три-чотири побілілих ниток, не більше, і все-таки вони свідчили про прожите й пережите...

Через день Єдигей був уже на станції Кумбель як пасажир. Так, довелося зробити хід назад од Боранли-Буранного, щоб сісти на алма-атинський поїзд. Єдигей не шкодував про це. Так

чи інакше треба було надіслати телеграму Єлізарову про свій приїзд. А це можна було зробити тільки на станції.

Потім прибув поїзд Москва — Алма-Ата, ним і поїхав Єдигей, минаючи власний роз'їзд Боранли-Буранний. Місце в нього було у купейному вагоні на верхній полиці. Прилаштувавши речі, Єдигей одразу ж вийшов у коридор і стояв біля вікна, щоб не пропустити, поглянути на свій роз'їзд з поїзда, як пасажир, а вже потім можна було залізти на полицю й поспати, тим більше, що попереду дві доби дороги. Так думав він, хоч уже на другий день не знав, куди подітися від вимушеного неробства. Дивувався, дивлячись на інших лежнів у поїзді, які тільки жерли і спали.

Однак у перший день, особливо у перші години, на душі у нього було святково і навіть тривожно від незвички залишати надовго родину. Він стояв біля вікна схвильований, підтягнутий, у новому капелюсі, купленому заради такого випадку у станційному магазині, у чистій сорочці, у напіврозстебнутому кітелі воєнних часів, який добре зберігся у Казангапа. Казангап нав'язав йому цей кітель, так, каже, краще буде, з орденами і медалями на грудях, в галіфе і хромових чоботях добротної офіцерської шкіри. Чоботи ці дуже подобалися Буранному Єдигею, хоча рідко коли доводилося їх носити. Єдигей вважав, що для показності у людини насамперед повинні бути добрі чоботи і новий головний убір. І те й друге у нього було.

Так він стояв біля вікна. Перехожі по вагону з повагою обходили його і оглядалися. Буранний Єдигей вирізнявся своїм виглядом, певне, виразом гідності і схвильованості на обличчі.

А поїзд ішов, мчав на всіх парах по привілію весняних сарозеків, мовби поспішаючи наздогнати прозору облямівку на обрії, що все утікала вперед. У світі існували тільки дві стихії — небо і відкритий степ. Вони світло стикалися вдалині, куди й рвався швидкий поїзд.

Але ось набігають назустріч боранлинські місця. Кожна складка землі, кожен камінь тут знайомі. З наближенням до Боранли-Буранного Єдигей пошвавлено засовався біля вікна, посміхався з-під вусів, наче роки минули, як він тут не був. А ось і роз'їзд. Майнули семафор, будиночки, прибудови, штабелі рейок і шпал біля складу, і все це постало з розбігу примкнутим до залізниці серед величезного, пустельного простору довкола. Єдигей навіть устиг розгледіти своїх дочок. Вони, певне, зустрічали сьогодні пасажирські поїзди з заходу на схід. Розмахуючи руками, підстрибуючи, щоб привернути до себе увагу, Сауле і Шарапат радісно посміхалися пробігаючим вікнам вагонів. Їхні кіски смішно сіпалися при цьому, а очі сяяли, Єдигей інстинк-

тивно притулювся до вікна, замахав їм, забурмотів ласкаві слова, але вони або не побачили, або не впізнали його. І все-таки було відрадно, що доньки чекали його проїзду. І ніхто з пасажирів не здогадувався, що тільки-но залишилися позаду його діти, його домівка, його роз'їзд! І тим більше ніхто не міг припустити, що в гурті верблюдів у степу гуляв його славетний Каранар. Єдигей його одразу впізнав здаля, потеплішав очима.

Потім, коли від'їхали за кілька станцій від дому, Єдигей заснув. Спав довго і солодко під розмірений перестук коліс, під неголосну розмову сусідів по вагону.

А на другий день після обіду нагрянули Алатауські гори — від Чимкента і по всьому Семиріччю. Оце були гори, оце видовище! І скільки не милувався Буранний Єдигей урочистим виглядом снігових хребтів, що супроводжували залізницю до самої Алмати, намилюватися не міг. Для нього, для сарозекського степовика, те було дивом, спогляданням вічності. Алатауї викликали в ньому не тільки захоплення своєю величчю, але й потребу думати, дивлячись на них. Це йому подобалося — мовчазно думати, коли гори на виду. І подумки він готувався до зустрічі з тими поки що не знайомими йому відповідальними людьми, які оголосили, що помилкам минулого не бути більше ніколи, і з цієї причини він хотів повідати їм гірку історію Абуталіпової родини. Нехай розберуться, нехай вирішать тепер, як виправити ту справу. Самого Абуталіпа не оживиш, але дітей щоб ніхто не смів ображати, щоб їм була скрізь відкрита дорога. Старшому, Даулу, до школи цієї осені, нехай піде, нічого не боячись і не криючись. Тільки де вони тепер? Як їм ведеться? А як там Заріпа?

Тяжко холоднішало на душі, коли згадував він про це. Час було призабутися минулому, жерекипіти. Адже й пішла вона для того, щоб начисто обірвати думку про неї. Але тільки одному богу відомо, що забулося, а що ні! Сумував Буранний Єдигей, замиряв себе, скоряючись долі. А кому про це скажеш, хто зрозуміє? Хіба що снігові гори, що підпирають небо, але ж їм на вишині такій діла немає до земних незгод людей. На те вони великі Алатауї, щоб багато смертних приходили й відходили, а вони лишалися б навіки, щоб багато дехто думу думав, дивлячись на них, а вони мовчали непорушно...

Пригадалось Єдигею, як Абуталіп, уже після того, як записав «Звернення Раймали-аги до брата Абдильхана», певне, багато роздумував про записане сказання, сказав одного разу в розмові про те, що такі люди, як Раймали-ага і Бегімай, зустрівшись на життєвому шляху, несуть одне одному стільки ж щастя, скільки

й горя, втягуючи одне одного у нерозв'язну трагедію — у невірність людини від суду інших. Тому й вчинили з ним так, з Раймали-агою, його ж близькі люди для його ж блага, як вважали вони. Для Єдигея ці розумні слова були тоді не більше ніж розумні слова, поки він сам не відчув на собі їхню правоту, поки сам не настраждався. Нехай вони з Заріпою були далекі від подібної історії, як зорі від землі, нічого між ними й не було, тільки те, що думав він про неї і дуже кохав, але Заріпа перша взяла на себе удар, щоб позбавитися тієї неминучої нерозв'язності. Для себе вирішила, поклала край одразу, мов кров із жили перехопила, однак не подумала про нього, не подумала, чого коштуватиме йому це її рішення. Добре, що хоч живий залишився. І тепер, трапляється, така туга підступить, що ладен хоч світ за очі бігти, тільки б побачити її, тільки почути її хоч би один раз...

І ще пригадав Єдигей, посміхаючись із себе, як дивно йому було тоді довідатися від Абуталіпа, що начебто в Німеччині був дуже видатний чоловік, великий поет Гете. Ім'я його по-казахському звучить не вельми благозвучно, але не в цьому суть, кожен носить ім'я, приписане долею. Старий Гете, понад сімдесят йому вже було, нібито покохав теж юну дівчину, і вона покохала його всім серцем. Про це повсюди знали, ніхто, однак, не в'язав Гете по руках і по ногах і божевільним його не оголошував... А як обійшлися з Раймали-агою! Принизили, знищили чоловіка, а хотіли добра... Заріпа теж по-своєму хотіла йому добра і вчинила так, як підказувала їй совість. Тому він не має на неї образи. Та чи можна ображатися на кохану людину? Скоріше себе у чомусь звинуватиш і винним вважатимеш. Нехай уже тобі буде погано, тільки не їй... І якщо можеш, то й тоді, коли вона тебе кинула, пам'ятай і кохай її...

З тим і їхав Буранний Єдигей, пам'ятаючи й кохаючи її, пам'ятаючи про Абуталіпа та його осиротілих дітей...

Вже під'їжджаючи до Алма-Ати, Єдигей раптом подумав: а що, коли Єлізарова не буде на місці? От тобі й маєш! Чомусь таке йому не спало на думку вдома. І Укубала не подумала про це. По собі міркували. Якщо самі живуть безвилазно у сарозеках, то гадають, і всі так. А дуже ж може бути, що Опанаса Івановича не виявиться вдома. Чоловік працює у самій академії, всюди його чекають, хіба мало справ у такого вченого? Може поїхати у відрядження, й надовго поїхати. «От негаразд вийде»,— тривожився Єдигей. І почав він думати про те, що доведеться тоді звернутися до редакції своєї казахської газети, адреса редакції у кожному номері вказується. Там йому напевне розтлумачать, як і куди звертатися. Кому як не працівникам

газети знати, куди йти в такому питанні. Вдома видавалося все так просто — зібрався й поїхав. А тепер, з наближенням до місця, захвилювався Буранний — недарма сказано: поганий мисливець мріє про полювання, сидячи вдома. Так і він. Але, звичайно, він розраховував на Єлізарова. Єлізаров свій чоловік, друг з давніх пір, який багато разів бував у нього вдома на роз'їзді, який знав історію Абуталіпа Куттибаєва. Він з півслова зрозумів би. А як розповісти незнайомим людям, з чого починати і як мову вести — свідчити, як на суді, чи доповідати, чи ще як? Чи слухатимуть його і що скажуть у відповідь? А хто, мовляв, ти такий і чому тобі більше за всіх треба обілити Абуталіпа Куттибаєва? Який ти маєш стосунок? Хто ти йому — брат, сват, свояк?

А поїзд тим часом ішов уже алма-атинським передмістям. Пасажири вже зібралися, вийшли в коридор, чекаючи зупинки. Єдігей теж був готовий. Ось і вокзал завиднівся, ось і кінець дорозі. Народу на пероні було повно — різний зустрічаючий і проводжаючий люд. Поїзд поступово стишував хід. І раптом у вікні серед облич, які миготіли, на пероні побачив Буранний Єдігей Єлізарова і зрадів бурхливо, мов дитя. Єлізаров привітно помахав йому капелюхом і пішов поряд з вагоном. От пощастило! Не мріяв Єдігей, що Єлізаров сам зустріне. Не бачились вони давно, з минулої осені. Ні, не змінився Опанас Іванович, хоч і в літах був. Такий самий рухливий, сухорлявий. Казангап називав його аргамаком — скакуном чистої крові. То була висока похвала — аргамак Опанас. Єлізаров знав про це і добродушно погоджувався — нехай буде по-твоему, Казангапе! І при цьому додавав — старий аргамак, але все-таки аргамак! І за те спасибі! Звичайно він приїздив у сарозеки в робочому одязі, у кирзових чоботах, у старому потертому кашкеті, а тут був при галстуку, у хорошому темно-сірому костюмі. І цей костюм йому дуже личив, його постаті і, головне, кольору волосся — вже наполовину сивого.

Поки поїзд зупинявся, Опанас Іванович ішов поряд напівбоком, посміхаючись йому у вікно. Сірі, зі світлими повіками очі Єлізарова випромінювалися щирим задоволенням від бажаної зустрічі. Це одразу зігріло Єдігея, і нещодавні сумніви відійшли одразу. «Хороший початок, — зрадів він, — бог дасть, поїздка буде вдалою».

— Ну нарешті прибув! За стільки часу! Здрастуй, Єдігею, здрастуй, Буранний! — зустрів його Єлізаров.

Вони міцно обнялися. Від багатолюддя довкола, від радості Єдігей розгубився трохи. Поки вони вибиралися на привокзальну площу, Єлізаров засипав його запитаннями. Про всіх запитав,

хто як поживає,— як там Казангап, Укубала, Букей, діти, хто тепер начальник роз'їзду, не забув і про Каранара.

— А як там твій Буранний Каранар? — поцікавився він, наперед весело посміхаючись чомусь.— Такий самий — рикаючий лев?

— Ходить. Що йому станеться, ричить,— відповів Єдигей.— У сарозеках йому привілля. Що йому ще треба?

Біля вокзалу стояла велика чорна машина, поблискуючи полірковкою. Таку Єдигей бачив уперше. То був «ЗІМ» — кращий автомобіль п'ятдесятих років.

— Це мій Каранар,— пожартував Єлізаров.— Сідай, Єдигею,— говорив він, відчиняючи йому передні дверцята.— Поїдемо.

— А хто ж поведе машину? — запитав Єдигей.

— Сам,— сказав Єлізаров, сідаючи за кермо.— На старості зважився, як бачиш. Чим ми гірші за американців?

Єлізаров упевнено завів мотор. І, перше ніж рушити з місця, посміхаючись, запитливо поглянув на гостя:

— Ось ти й прибув, значить. Кажі одразу — чи надовго?

— Адже я у справі, Опанасе Івановичу. Як вийде. А спершу порадитися треба з вами.

— Я так і знав, що у справі їдеш, бо ж не витягнеш тебе з твоїх сарозеків! Як же! Давай так, Єдигею. Зараз ми поїдемо до нас. Житимеш у нас. І не заперечуй. Ніяких готелів! Ти в мене особливий гість. Як я у вас у сарозеках, так ти у мене. Сийдин сийн бар — адже так по-казахському! Повага від поваги!

— Та начебто так,— ствердив Єдигей.

— Отже, вирішили. І мені веселіше буде. Моя Юлія поїхала в Москву до сина, другий онук народився. От вона й поспішила на радощах до молодих.

— Другий онук! Вітаю! — сказав Єдигей.

— Так, слухай, другий уже,— промовив Єлізаров, здивовано підводячи плечі.— Станеш дідом, зрозумієш мене! Хоча тобі ще далеко. У твої роки у мене ще вітер в голові гуляв. А от дивно, ми з тобою розуміємо один одного, незважаючи на різницю у віці. Ну то поїхали. Поїдемо через усе місто. Нагору. Он бачиш гори, сніг на вершинах? Туди, до підніжжя гір, у Медео. Я тобі розповідав, здається, будинок наш у передмісті, майже в селі.

— Пригадую, Опанасе Івановичу, ви казали, будинок біля самої річки. Завжди чути, як вода шумить.

— Зараз сам переконаєшся. Поїхали. Поки видно, подивися на місто. Гарно у нас зараз. Весна. Все квітне.

Від вокзалу вулиця йшла прямо і, здавалося, нескінченно, че-

рез усе місто, поступово серед тополь і парків здійснюючись угору. Єлізаров їхав не поспішаючи. Розповідав дорогою, де що міститься — то були все більше різні установи, магазини, житлові будинки. У самому центрі міста на великій і відкритій з усіх боків площі стояла будівля, яку Єдигей одразу впізнав по фотографіях, — то був Будинок уряду.

— Тут ЦК, — кивнув Єлізаров.

І вони проїхали мимо, не думаючи, що наступного дня вони мають бути тут у справі. І ще одну будівлю впізнав Буранний Єдигей, коли вони звернули з прямої вулиці ліворуч, — то був Казахський оперний театр. Через кілька кварталів вони знову повернули у бік гір на дорогу, що вела на Медео. Центр міста залишався позаду. Їхали довго вулицею серед особняків, палисадників, мимо аричних потоків, що дзюрчали від повені, біжачи з гір. Довкола цвіли сади.

— Гарно! — промовив Єдигей.

— А я радий, що ти потрапив саме в цю пору, — відповів Єлізаров. — Кращої Алма-Ати бути не може. Взимку теж гарно. Але зараз душа співає!

— Виходить, настрої хороший, — порадив Єдигей за Єлізарова.

Той швидко глянув на нього сірими опуклими очима, кивнув і посерйознішав, хмурачись, і знову розбіглися в посмішці зморшки від очей.

— Ця весна особлива, Єдигею. Зміни є. Тому й жити цікаво, хоча й роки збігають. Одумалися, озирнулися. Ти коли-небудь хворів так, щоб заново смак життя відчутти?

— Чомусь не пригадую, — з усмією безпосередністю відповів Єдигей. — Хіба що після контузії...

— Та ти здоровий, мов бик! — розсміявся Єлізаров. — Я взагалі й не про це. Просто до слова... Так от. Партія сама сказала перше слово. Дуже я з цього задоволений, хоч і в особистому плані причин особливих немає. А от відрадно на душі і надії плекаю, як у молодості. Чи це тому, що насправді старію? Га?

— А я, Опанасе Івановичу, саме у такій справі й прибув.

— Тобто як? — не зрозумів Єлізаров.

— Може, пригадуєте? Я вам розповідав про Абуталіпа Куттибаєва?

— Та як же, як же! Чудово пам'ятаю. Он воно що. А ти в корінь дивишся. Молодець. І не відкладаючи одразу прибув.

— Та це не я молодець. Укубала напоумила. Тільки ось із чого починати? Куди йти?

— З чого починати? Це ми повинні з тобою обговорити. Вдома, за чаєм, не поспішаючи обговоримо що й до чого. — І, помовчавши, Єлізаров сказав багатозначно: — Часи он як змінюються,

Єдигею,— років зо три тому й на думку не спало б приїхати у такій справі. А тепер — ніяких побоювань. Так і повинно бути в принципі. Треба, щоб усі ми, всі до єдиного дотримувалися цієї справедливості. І нікому ніяких виняткових прав. Я так розумію.

— Вам тут видніше, до того ж ви вчений чоловік,— висловив своє Єдигей,— у нас на мітингу в депо теж про це говорили. А я одразу подумав тоді про Абуталіпа, давно цей біль сидить у мені. Хотів навіть виступити на мітингу. Мова не просто про справедливість. Адже в Абуталіпа діти zostалися, підрастають, старшому до школи цієї осені...

— А де вони зараз, родина?

— Не знаю, Опанасе Івановичу, як поїхали тоді, незабаром уже три роки, так і не знаємо.

— Ну, це не страшно. Знайдемо, розшукаємо. Зараз головне, висловлюючись юридично, порушити питання про справу Абу-таліпа.

— От-от. Ви одразу знайшли потрібне слово. Тому й приїхав я до вас.

— Гадаю, що недаремно приїхав.

Як знав, так воно й вийшло. Дуже швидко, буквально через три тижні після повернення Єдигея, прибав папір з Алма-Ати, у якому чорним по білому було написано, що колишній робітник роз'їзду Боранли-Буранный Абуталіп Куттибаєв, який помер під час слідства, повністю реабілітований за відсутністю складу злочину. Так і було сказано! Папір призначався для оголошення його у колективі, де працював потерпілий.

Майже одночасно з цим документом надійшов лист від Опанаса Івановича Єлізарова. То був знаменний лист. Все життя зберігав Єдигей того листа серед важливих документів родини — свідоцтв про народження дітей, бойових нагород, паперів про фронтіві поранення і трудових характеристик...

У тому великому листі Опанас Іванович сповіщав, що дуже задоволений швидким розглядом справи Абу-таліпа і радий його реабілітації. Що сам факт цей — добра ознака часу. І, як він висловився, це наша перемога над самими собою.

Писав він далі, що після того як Єдигей поїхав, він ще раз побував у тих установах, що вони відвідали з Єдигеєм, і довідався про важливі новини. По-перше, слідчий Тансикбаєв знятий з роботи, розжалуваний, позбавлений одержаної нагороди і притягається до відповідальності. По-друге, писав він, як повідомили йому, родина Абу-таліпа Куттибаєва живе, виявляється, у Павлодарі. (Он у яку далеч занесло!) Заріпа працює вчителькою у школі. Родинний стан у даний час — заміжня. Отакі офі-

ційні відомості надійшли з місця її проживання. І ще, писав він, твої підозри, Єдигею, стосовно того ревізора справдилися у ході перегляду справи — виявляється, це саме він написав донос на Абуталіпа Куттибаєва. «Навіщо він це зробив, що його штовхнуло на такий злочин? Я багато роздумував про це, пригадуючи все, що знав з подібних історій, і все, що ти мені розповідав, Єдигею. Уявивши собі все це, я намагався збагнути мотиви його вчинку. Ні, мені важко відповісти. Я не можу пояснити, чим була викликана така ненависть з його боку до зовсім сторонньої для нього людини — Абуталіпа Куттибаєва. Можливо, це така хвороба, епідемія, що вражає людей у якийсь період історії. А можливо, подібна згубна властивість одвічно криється у людині — заздрість, що спроквола спустошує душу і призводить до жорстокості. Але яку заздрість могла викликати особа Абуталіпа? Для мене це залишається загадкою. А стосовно способу розправи — то він старий, як світ. Свого часу варто було лише донести на когось, що він еретик, і такого на базарах Бухари забивали камінням, а в Європі спалювали на вогнищі. Про це ми з тобою багато розмовляли, Єдигею, у твій приїзд. Після з'ясування фактів по перегляду Абуталіпової справи ще раз переконуюсь: довго ще належить людям винищувати у собі цю ваду — ненависть до особистості в людині. Як довго — навіть важко передбачити. Наперекір усьому славлю я життя за те, що справедливість незнищенна на землі. Ось і цього разу знову взяла вона гору. Нехай дорогою ціною, але взяла гору! І так буде завжди, поки світ стоїть. Я задоволений, Єдигею, що домігся ти справедливості безкорисливо...»

Багато днів ходив Єдигей під враженням листа. І дивувався Єдигей собі — тому, як змінився він сам, щось додалося, мовби з'ясувалося в ньому. Тоді він і подумав уперше, що, мабуть, настав час готуватися до грядущої старості, вона не за горами...

Елізаровський лист став для нього деяким рубежем — життя до листа і після. Все, що було до листа, — відійшло, затяглося серпанком, віддаляючись, мов берег з моря, все, що після, — спокійно протікало з дня у день, нагадуючи, що воно триватиме довго, але не нескінченно. Але головне — з листа він довідався про те, що Заріпа була вже заміжня. Ця звістка ще раз змусила його пережити тяжкі хвилини. Заспокоював він себе тим, що знав, якимось передчував, що вона вийшла заміж, хоч і не знав, де вона, що з дітьми і як живеться їй серед інших людей. Особливо гостро й невідступно відчував він дорогою, коли повертався поїздом додому. Важко сказати, чому таке спало на думку. Але зовсім не тому, що на душі було погано. Навпаки, з Алма-Ати Єдигей від'їздив у піднесеному, гарному настрої, Скрізь, де вони

побували з Єлізаровим, їх приймали з розумінням і доброзичливістю. І це вже само по собі вселяло упевненість у правоті помислів і надію на хороше завершення справи. Так воно потім і сталося. А того дня, коли Єдігей від'їздив з Алма-Ати, Єлізаров повів його обідати у привокзальний ресторан. Часу до відходу поїзда було цілком досить, і вони гарно посиділи, і випили, і поговорили широко на прощання. У тій розмові, як зрозумів Єдігей, Опанас Іванович висловив свою заповітну думу. Він, колишній московський комсомолец, який опинився ще в двадцяті роки у Туркестанському краї, який боровся з басмачами та так і осів тут на все життя, займаючись геологічною наукою, вважає, що зовсім недаремно покладав весь світ стільки надій на те, що було розпочате Жовтневою революцією. Як важко не доводилося б розплачуватися за помилки і промахи, але рух по незвіданому шляху не зупинився — у цьому сутність історії. І ще він сказав, що відтепер рух піде з новою силою. Запорука тому — самовиправлення, самоочищення суспільства. «Оскільки ми можемо сказати самі собі про це, виходить, є в нас сили для майбутнього», — стверджував Єлізаров. Так, добре поговорили вони тоді за обідом.

З тим настроєм і повертався Буранний Єдігей до себе у сарозеки.

І знову рушили перед зором синьо-снігові Алатауи, пролягаючи на віддалі кряжистим попутним хребтом, що прослався через усе Семиріччя. І отоді, обдумуючи в дорозі своє перебування в Алма-Аті, збагнув він, внутрішній голос підказав йому, що, мабуть, Заріпа вже заміжня.

Дивлячись на гори, дивлячись на весняні далі, думалось Єдігею про те, що є на світі вірні люди — і слову й ділу, такі, як Єлізаров, і що без таких, як він, людині на землі було б значно важче. І ще, вже після завершення всіх ходін у справі Абуталіпа, думалось йому про мінливості швидкоплинного, мінливого часу — залишився б живий Абуталіп, зараз зняли б із нього брехливу зведену звинувачення і, можливо, заново знайшов би він щастя і спокій зі своїми дітьми. Якби був живий! Цим усе сказано. Якби він був живий, звичайно ж, Заріпа чекала б його до найостаннішого дня. Це вже точно! Така жінка дочекалася б чоловіка, чого б це їй не коштувало. А коли нікого чекати, то й нічого чекати, нічого жити молодій жінці в самотності. А оскільки така справа, коли зустрине підходящого чоловіка, то вийде заміж, а чому ж і ні? Єдігей засмутився від цих думок. Намагався перевести увагу на щось інше, намагався не думати, не давати волі уяві. Але нічого не виходило. Тоді він пішов до вагона-ресторану.

Тут було малолюдно і ще чисто й свіжо на початку дороги. Сидів Єдигей у самотині біля вікна. Спочатку взяв пляшку пива, щоб зайняти себе чимось. Широкий огляд вагона-ресторану дозволяв споглядати одночасно і гори, і степ, і небо над ними. Цей зелений простір у легкому маковому цвіті з одного боку й урочистість засніжених гірських хребтів з другого боку підносили душу до нездійснених бажань і призводили до гіркої журби. Від гіркоти йому захотілося гіркого. І він замовив горілку. Випивши кілька чарок, він, однак, не відчув випитого. Тоді він замовив пиво і сидів, весь віддавшись своїм роздумам. День хилився до кінця. У прозорості весняного вечора розбігалася земля обабіч залізниці. Мчали, мигтіли селища, сади, дороги, мости, люди і стада, але все це майже не зачіпало Єдигея, бо важка туга, що підступила раптом з новою силою, затьмарювала й гнітила його душу неясним передчуттям якоїсь завершеності минулого.

І знову прийшли на пам'ять прощальні слова Раймали-аги:

...З чорних гір коли піде кочів'я,
З синіх гір коли піде кочів'я,
Ти не чекай мене на ярмарку, Бегімай...

У тому стані здавалось Єдигею Буранному, що це він прив'язаний вірвовками до берези, як колись Раймали-ага, що то він, відторгнутий і відібраний від самого себе...

Так просидів він до темряви, поки не набилося у вагон-ресторан багато людей і стало важко дихати від тютюнового диму. Не розумів Єдигей — і чого ці люди такі безпечні, які дріб'язкові розмови хвилюють їх за столом і чому вони знаходять задоволення у горілці й тютюні? Неприємні були йому й жінки, які прийшли сюди з чоловіками. Особливо неприємний був їхній сміх. Він підвівся, похитуючись, знайшов офіціантку, яка задихалася з тацею поміж галасуючими столами дорожнього ресторану, і, розрахувавшись, пішов до себе у вагон. Належало пройти кілька вагонів. Поки він ішов, хитаючись разом з поїздом, його все дужче обіймала туга, він почував себе сиротливо, зовсім самотньо і відчужено.

Навіщо було жити, навіщо кудись їхати...

І тепер йому було байдуже, звідки, куди й навіщо він їде, куди поспішає крізь ніч швидкий поїзд. У якомусь тамбурі він зупинився, притиснувся палаючим лобом до прохолодних зашкленних дверей і стояв тут, не оглядаючись, не звертаючи уваги на пасажирів, які снували повз нього.

А поїзд ішов розхитуючись. І можна було відчинити двері, оскільки в Єдигея, як в усіх залізничників, був свій ключ, відчинити й переступити межу... У якійсь пустельній місцевості в пить-

мі Єдигей розрізнув два далеких закличних вогники. Вони довго не зникали з виду. Чи то вікна самотнього житла світилися, чи то були невеликі вогнища. Якісь люди, певне, були біля тих вогнів. Хто вони? І чому вони там? Ох, була б там Заріпа з діточками! Зіскочив би зараз з поїзда і побіг до неї, а добігши, впав би їй у ноги і плакав би не соромлячись, щоб виплакати весь накопичений біль і смуток...

Бураний Єдигей здавлено застогнав, дивлячись на ті вогники в степу, що вже зникали осторонь. І стояв так біля дверей тамбура, схлипуючи нечутно і не обертаючись, не звертаючи уваги на гучні ходіння пасажирів по поїзду. Обличчя його було мокре від сліз... і була можливість відчинити двері і переступити межу...

А поїзд ішов розхитуючись.

...З чорних гір коли піде кочів'я,
З синіх гір коли піде кочів'я,
Ти не чекай мене на ярмарку, Бегімай...

...Поїзди у цих краях йшли зі сходу на захід і з заходу на схід.

А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів...

У цих краях будь-які відстані вимірювалися стосовно залізниці, як від Грінвічського меридіану.

А поїзди йшли зі сходу на захід і з заходу на схід...

Здійнявшись з місця гніздування, з урвища Малакумдичап, великий коршак-білохвост вилетів на огляд місцевості. Він облітав свої угіддя двічі — до полудня і після полудня.

Уважно переглядаючи поверхню степу, помічаючи все, що во-рушилося внизу, аж до повзучих жуків і в'юнких ящірок, коршак мовчки летів над сарозеками, повагом намахуючи крилами, поступово набираючи висоту, щоб ширше й далі бачити степ під собою, і водночас наближався, переміщуючись плавними витками, до свого улюбленого місця полювання — до території закритої зони. З тих пір як цей обширний район був обгороджений, тут помітно додалося дрібної живності і різних пернатих, бо лиси та інша звірина, що нишпорила скрізь, вже не сміли проникати сюди без перешкод. Зате коршаку загорожа не заважала. Тим він і користався. Вона обернулася йому на благо. Хоча як сказати. Якогось дня помітив він зверху маленьке зайчатко, і, коли кинувся на нього каменем, зайча встигло заскочити під дріт, а коршак мало не напоровся з розмаху на шипи. Ледве вивернув, ледве ухилився, здійнявся круто і люто вгору, зачіплюючи пір'ям гостре жало шипів. Кілька пушинок з грудей

потім відділилися в повітрі, полетіли самі по собі. З тих пір коршак намагався подалі триматись від цієї небезпечної загрози.

Так летів він у той час, як належить владці, з гідністю, неметушливо, нічим, жодним зайвим помахом не привертаючи до себе уваги наземних істот. У цей день зранку — у перший і тепер, у другий, заліт — він помітив велике пожвавлення людей і машин на обширних бетонованих полях космодрому. Машини котили туди й сюди і особливо часто кружляли біля конструкцій з ракетами. Ці ракети, націлені в небо, давно вже стояли особно на своїх майданчиках, коршак уже давно звик до них, але сьогодні щось відбувалося довкола. Занадто багато машин, занадто багато людей, занадто багато руху...

Не залишилось непоміченим коршаком і те, що чоловік на верблюді, два гуркітливі трактори і рудий кудлатий собака, які пройшли щойно по степу, стояли тепер біля колючого дроту зовні, ніби не могли його подолати... Рудий собака дратував коршака своїм бездіяльним виглядом і особливо тим, що вештався біля людей, але він нічим не виказав свого ставлення до рудого собаки, не опуститься ж він до такого. Він просто кружляв над цим місцем, зірко поглядаючи, що буде далі, що збирається робити цей рудий собака, що виляє хвостом біля людей...

Єдигей підвів бородате обличчя і побачив у небі ширяючого коршака. «Білохвост, крупний, — подумав він. — Ех, коли б був я коршаком, хто міг би мене зупинити. Полетів би і сів на кумбезах¹ Ана-Бейігу!..»

У цей час попереду на дорозі він помітив машину, що наближалася до них. «Іде! — зрадів Буранний Єдигей. — Ну, дай боже, все владнається!» «Газик» швидко примчав до шлагбаума і різко зупинився збоку від дверей постового приміщення. Вартовий чекав наближення машини. Він одразу виструнчився, віддав честь начальнику по караулу лейтенанту Тансикбаєву, коли той вийшов з «газика», і почав доповідати.

— Товаришу лейтенант, доповідаю вам...

Але начальник караулу зупинив його жестом і вартовий обернувся до тих, які стояли по той бік шлагбаума:

— Хто тут сторонні? Хто чекає? Це ви? — запитав він, звертаючись до Буранного Єдигея.

— Біз, бізгой карагим. Ана-Бейітке желпей турин калдик. Қалай да болса, жардамдеш, карагим², — сказав Єдигей, намагаю-

¹ Кумбез — гробниця.

² Ми, це ми, синку. Не пропускають нас на кладовище, Зроби щонебудь, допоможи нам, синку.

чись, щоб нагороди на грудях потрапили на очі молодому офіцерові.

На лейтенанта Тансикбаєва це не справило ніякого враження, він тільки сухо кашлянув і, коли старий Єдигей намірився було знову заговорити, холодно випередив його:

— Товаришу сторонній, звертайтеся до мене російською мовою. Я особа при виконанні службових обов'язків,— пояснив він, насуплюючи чорні брови над розкосими очима.

Бураний Єдигей збентежився дуже.

— Е-е, пробач, пробач. Коли не так, то пробач.— І розгублено замовк, утративши дар слова й ту думку, що збирався висловити.

— Товаришу лейтенант, дозвольте викласти наше прохання,— виручаючи старого, звернувся Довгий Едильбай.

— Викладайте, тільки коротше,— попередив начальник по караулу.

— Одну хвилинку. Нехай буде присутній при цьому син небіжчика.— Довгий Едильбай обернувся у бік Сабітжана.— Сабітжане, гей, Сабітжане, підійди-но сюди!

Але той, походжаючи осторонь, тільки відмахнувся неприязно:

— Домовляйтеся самі.

Довгому Едильбаю довелося почервоніти.

— Вибачте, товаришу лейтенант, він ображений, що так виходить. Це син померлого, нашого старого Казангапа. І тут ще зять його, он він, у причепі.

Зять подумав, здається, що його кличуть, і почав злазити з причепа.

— Ці деталі мене не цікавлять. Викладайте суть справи,— запропонував начальник по караулу.

— Гаразд.

— Коротко і по порядку.

— Гаразд. Коротко і по порядку.

Довгий Едильбай почав доповідати все як є — хто вони, звідки, з якою метою і чому з'явилися тут. І поки він говорив, Єдигей спостерігав за обличчям лейтенанта Тансикбаєва і зрозумів, що нічого хорошого чекати їм не слід. Той стояв по той бік шлагбаума тільки задля того, щоб вислухати формально скаргу сторонніх осіб. Єдигей це розумів і померк у душі. І все, що було пов'язане зі смертю Казангапа, всі його приготування до виїзду, все те, що він зробив, щоб переконати молодих погодитися ховати небіжчика на Ана-Бейїті, всі його думи, все те, у чому він бачив зв'язуючу нитку свою з історією сарозеків — все це вмить перетворилося на ніщо, все це виявилось марним, нікчем-

ним перед обличчям Тансикбаєва. Єдигей стояв, ображений у найкращих почуттях. Смішно і образливо було йому до сліз за боягузливого Сабітжана, який учора ще тільки, запиваючи горілку шубатом, просторікував про богів, про людей, якими керуватимуть по радіо, намагаючись вразити боранлинців своїми знаннями, а тепер не бажав і рота розтулити! Смішно і образливо було йому за безглуздо опорядженого у килимову попону з китицями Буранного Каранара — навіщо й кому це потрібне тепер! Цей лейтенант ще Тансикбаєв, який не побажав чи побоювся розмовляти рідною мовою, — хіба він міг оцінити вбрання Каранара? Смішно і образливо було Єдигею за нещасного Казангпового зятя-п'яничку, який, жодної краплі не випивши спиртного, їхав у труському причепі, щоб бути поряд з тілом небіжчика, а тепер підійшов і став поряд, судячи з усього, ще сподіваючись, що їх пропустять на кладовище. Навіть за собаку свого, за рудого пса Жолбарса смішно, образливо було Буранному Єдигею, — навіщо причепився він по своїй добрій волі і навіщо терпляче очікує, коли вони рушать далі? Навіщо все це йому, псові? А можливо, саме собака й передчував, що погано буде хазяїнові, тому й приєднався, щоб бути у такий час поряд. У кабінах сиділи молоді хлопці Калібек і Жумагалі — що їм сказати тепер і що вони повинні думати після всього цього?

Принижений і засмучений, Єдигей, однак, виразно відчував, як здійсчалась у ньому хвиля обурення, як гаряче й люто вивергалася кров із серця, і, знаючи себе, знаючи, як небезпечно йому піддаватися поклику гніву, намагався заглушити його в собі зусиллям волі. Ні, не мав він права не здолати себе, оскільки небіжчик лежав ще не похований у причепі. Не личить старому чоловікові обурюватись і підвищувати голос. Так думав він, зціплюючи зуби і напружуючи жовна, щоб не видати ні словом, ні жестом того, що відбувалося у ньому в той час.

Як і думав Єдигей, розмова Довгого Едильбая з начальником по караулу одразу обернулася у безнадійний бік.

— Нічим не могу допомогти. В'їзд на територію зони стороннім особам категорично заборонений, — сказав лейтенант, вислухавши Довгого Едильбая.

— Ми не знали про це, товаришу лейтенант. А інакше ми не приїхали б сюди. Навіщо, питається? А тепер, оскільки ми опинились тут, попросіть вище начальство, щоб нам дозволили поховати чоловіка. Не везти ж нам його назад.

— Я вже доповідав по службі. І дістав вказівку не допускати сюди нікого ні під яким приводом.

— Який же це привід, товаришу лейтенант? — вразився Довгий Едильбай. — Чи ми шукали б привід. Навіщо? Чого ми не

бачили там, у вашій зоні? Коли б не похорон, навіщо ми їхали б такий світ?

— Я вам ще раз поясню, товаришу сторонній, сюди доступу нема нікому.

— Що означає «сторонній»! — раптом подав голос зять-п'яничка, який досі мовчав.— Хто сторонній? Ми сторонній? — сказав він, багровіючи прив'ялим, спитим обличчям, а губи його зробилися сизими.

— Саме так: з якого це часу? — підтримав його Довгий Едильбай.

Намагаючись не переступити якусь недозволену межу, зять-п'яничка не підвищив голосу, а сказав, розуміючи, що він погано розмовляє по-російському, затримуючи і виправляючи слова:

— Це наш, наше сарозекський кладовищ. І ми, ми, сарозекський народ, маємо право ховати тут своя людей. Коли тут ховає дуже давно Найман-Ана, ніхто не знав, що буде такий закритий зон.

— Я не збираюся вступати з вами у суперечку,— заявив на те лейтенант Тансикбаєв.— Як начальник караульної служби на даний час, я ще раз вам кажу — на територію зони, що охороняється, ніякого доступу ні з яких причин нема і не буде.

Настала мовчанка. «Тільки б витримати, тільки б не виляяти його!» Заклинаючи себе, Буранний Єдигей поглянув мигцем на небо і знову побачив того коршака, що плавно кружляв на віддалі. І знову позаздрив він цьому спокійному і дужому птахові. І вирішив, що далі нічого випробовувати долю, доведеться забиратися, не лізти ж силою. І, глянувши ще раз на коршака, Єдигей сказав:

— Товаришу лейтенант, ми підемо. Але передай, хто там у вас, генерал чи ще більше,— так не можна! Я, як старий солдат, кажу — це неправильно.

— Що правильно, що ні — обговорювати наказ згори я не маю права. І щоб надалі ви знали, мені велено передати: це кладовище підлягає ліквідації.

— Ана-Бейіт? — вразився Довгий Едильбай.

— Так. Якщо воно так називається.

— А чому? Кому заважає це кладовище? — обурився Довгий Едильбай.

— Там буде новий мікрорайон.

— Чудеса! — розвів руками Довгий Едильбай.— Вам більше ніде, місця не вистачає?

— Так передбачено по плану.

— Послухай-но, а хто твій батько? — запитав в упор Буранний Єдигей лейтенанта Тансикбаєва.

Той дуже здивувався:

— Це ще навіщо? Яке ваше діло?

— А таке, що не повинен ти говорити нам про те, про що повинен був сказати там, де задумали знищити наше кладовище. Чи твої батьки не помирили, чи ти сам ніколи не помреш?

— Це не має ніякого стосунку до справи.

— Гаразд, давай по ділу. Тоді давай, товаришу лейтенант, хто у вас найголовніший, нехай мене вислухає, я вимагаю, щоб дозволили мені висловити скаргу найголовнішому вашому начальникові. Скажи, що старий фронтовик, сарозекський житель Єдигей Жангельдін хоче сказати йому двоє слів!

— Цього я зробити не може. Мені вказано, як слід діяти.

— А що ти можеш? — знову втрутився зять-п'яничка. І сказав у відчаї: — Міліца на базарі й то краще!

— Припинить неподобство! — випростався, бліднучи, начальник караулу. — Облиште! Заберіть цього від шлагбаума і звільніть дорогу від тракторів!

Єдигей і Довгий Едильбай схопили зятя-п'яничку і потягли його геть, до тракторів, а він усе кричав, оглядаючись:

— Саган жол да жетпейді, саган жер да жетпейді! Урдим сейдедін аузин! ¹

Сабітжан, який весь цей час відмовчувався, похмуро походжаючи осторонь, тут вирішив проявити себе, виступивши назустріч:

— Ну що? Завертай голоблі! Так воно й повинно було бути! Розбіглися! Ана-Бейіт! Та й годі! А тепер он мов побиті собаки!

— Це хто побитий собака? — кинувся до нього зять-п'яничка, який розійшовся не на жарт. — Коли є серед нас собака, то це ти, наволоч! Яка різниця — той, який стоїть там, чи ти? А ще вихвалюєшся — я державна людина! Та ніяка ти не людина!

— А ти, п'яничко, язика притримай! — крикливо пригрозив Сабітжан, щоб чути було й на посту. — Я на їхньому місці за такі слова запроторив би тебе якнайдалі, щоб духу твого близько не було! Яка користь суспільству, знищувати треба таких, як ти!

З цими словами Сабітжан обернувся спиною, наплювати, мовляв, мені на тебе й на тих, хто з тобою, і, виявляючи раптом активність, по-хазяйськи, голосно й вимогливо почав розпоряджатися, наказуючи трактористам:

— А ви чого пороззявляли роти? Ану заводьте трактора! Як приїхали, так і поїдемо! К бісовій матері! Давай повертай! Годі! Побув у дурнях! Послухався інших.

Калібек завів свого трактора і почав обережно розвертати

¹ Тобі й дороги не вистачає, тобі й землі не вистачає! Наплювати мені на тебе!

причеп на виїзд, тим часом зять-п'яничка вскочив у візок, знову зайняв своє місце біля небіжчика. А Жумагалі чекав, поки Бураний Єдигей відв'яже свого Каранара від ковша екскаватора. Бачачи це, Сабітжан, однак, не втримався, а, навпаки, заквапив: — А ти чого не заводиш? Давай заводь! Крути назад! Поховав, називається! Я ж був проти! А тепер годі! Додому!

Поки Бураний Єдигей сідав на верблюда, треба було спочатку примусити його лягти, потім вилізти в сідло і підвести його на ноги, — трактори пішли вперед, у зворотну дорогу. Покотили по своїх же слідах. І навіть чекати не стали. Це Сабітжан, сидючи у першому тракторі, квапив...

А в небі все кружляв той самий коршак. Спостерігаючи з висоти за рудим собакою, який чомусь драгував його своєю безцільною поведінкою, коршак стежив за ним. Незрозуміло було, чому собака не побіг, коли рушили трактори, вперед, а залишився біля чоловіка з верблюдом, чекав, коли він сяде верхи, і потім потрюхикав за ним.

Люди на тракторах, слідом вершник на верблюді, а за ним рудий собака, що біг скоком, знову рушили по сарозеках у напрямку урвища Малакумдичап, де на виступі в одній з глухих вимоїн ґрунту було гніздо коршака. В інший час коршак захвилювався б, кидаючи тривожні викрики, тримався б начебто на віддалі, але не спускав би очей з прибульців, прискорюючи політ, покликав би свою подругу, яка полювала по сусідству на своїх законних землях, щоб і вона приєдналася до нього на всяк випадок, коли треба буде захищати гніздо, але на цей раз коршак-білохвіст ніскільки не хвилювався — пташенята давно вже вбилися в колодочки і полишили гніздо. З кожним днем зміцнюючи крила, янтароокі, горбатодзьобі коршата вели вже самостійне життя, мали свої володіння у сарозекській окрузі і тепер не дуже дружелюбно стрічали старого коршака, коли він мимохідь заглядав до їхніх країв...

Коршак стежив за людьми, які повернули у зворотну дорогу, за звичкою він бачив усе, що відбувається в межах його угідь. І особливо викликав цікавість кудлатий рудий собака, що невідступно перебував при людях. Що зв'язувало його з ними, чому він не полював сам по собі, а бігав, виляючи хвостом, за тими, хто зайнятий був своїми справами? Навіщо йому таке життя? І ще привертали увагу коршака якісь блискучі предмети на грудях чоловіка, який їхав на верблюді. Саме тому коршак одразу ж помітив, як чоловік на верблюді, який ішов услід за тракторами, раптом різко звернув убік і пішов суходолом навкіс, переганяв верблюда все швидше і швидше, розмахуючи батоном, блискучі предмети на грудях його підстрибували й подзенькували,

верблюду прудко біг, широко й довго викидаючи ноги, а рудий собака припустив галопом...

Так тривало деякий час, поки чоловік на верблюді не обігнав стороною трактор і не зупинився поперек дороги при в'їзді до урвища Мелакумдичапа. І трактори загальмували перед ним:

— Що? Що сталося ще? — виглянув з кабіни Сабітжан.

— Нічого. Глуши мотори, — звелів Буранний Єдигей. — Розмова є.

— Яка ще розмова? Не затримуй, накаталися досить!

— Зараз ти затримуєш. Бо ховатимемо тут.

— Годі знущати! — спалахнув Сабітжан, ще більше розмикуючи на шії галстук, що звалювся в ганчірку. — Я сам ховатиму на роз'їзді, і ніяких розмов! Годі!

— Послухай-но, Сабітжане! Батько твій, ніхто не перечить. Але ж на світі ти не один. Ти послухай все-таки. Що сталося там, ти сам бачив, сам чув. Ніхто з нас не винен. Але подумай про інше. Де це видано, щоб мертвого повертали з похорону додому? Такого не бувало. Це ганьба на наші голови. Одвіку такого не бувало.

— А мені плювати на все, — заперечив Сабітжан.

— Це зараз тобі плювати. Згарячу чого не скажеш. А завтра буде соромно. Подумай. Ганьби нічим не змиєш. Винесений з дому на поховання не повинен повертатися назад.

Тим часом з кабіни екскаватора виліз Довгий Едильбай, з візка спустився зять-п'яничка, екскаваторник Жумагалі теж підійшов довідатись, у чому справа. Буранний Єдигей верхи на Каранарі перепиняв їм дорогу.

— Слухайте, джигіти, — казав він. — Не йдіть проти людського звичаю, проти природи! Такого не бувало, щоб з кладовища небіжчика повертали назад. Кого відвезли ховати, той повинен бути похований. Іншого не дано. Ось урвище Малакумдичап. Це теж наша земля, сарозекська! Тут, на Малакумдичапі, Найман-Ана великий плач мала. Послухайте мене, старого Єдигея. Нехай тут буде могила Казангапа. І моя могила теж нехай буде тут. Бог дасть, самі поховаєте. Про це молитиму вас. А зараз ще не пізно, ще є час — он там, на самому урвищі, поховаймо небіжчика.

Довгий Едильбай поглянув на вказане Єдигеєм місце.

— Як, Жумагалі, проїде твій екскаватор? — запитав він того.

— Та проїде, чому ж ні? Он тим краєм...

— Ти зачекай, он тим краєм! Ти спочатку мене запитай! — втрутився Сабітжан.

— А ось ми й запитуємо, — відповів Жумагалі. — Чув, що чоловік сказав? Чого тобі ще треба?

— А я кажу, годі знущатися! Це знущання! Поїхали на роз'їзд!

— Ну, якщо ти думаєш про це, то знущання саме й буде, коли небіжчика з кладовища додому притягнеш! — сказав йому Жумагалі.— Так що ти добре подумай.

Всі примовкли.

— От що, ви як хочете,— кинув Жумагалі,— а я поїду могилу копати. Мій обов'язок яму викопати, та якнайглибшу. Поки ще час є. У темряві цього ніхто не робитиме. А ви тут як хочете.

І Жумагалі рушив до свого екскаватора «Беларусь». Не гаючись завів його, вивів на обочину і поїхав мимо на пагорбок і з нього на верх урвища Малакумдичап. За ним закрокував Довгий Едильбай, за ним торкнув свого Каранара Буранний Єдигей.

Зять-п'яничка сказав трактористу Калібеку:

— Якщо не поїдеш туди,— показав він на урвище,— то я ляжу під трактор. Мені це зовсім просто.— З цими словами він став перед трактористом.

— Кругом наволоч, кругом собаки! — вилаявся вголос Сабіжан.— Ну чого сидиш, заводь давай, рушай за ними!

Коршак у небі тепер стежив за тим, як люди заворушилися на урвищі. Одна машина почала судорожно смикатися, вигрібаючи землю і відкладаючи її на купу біля себе, як ховрах біля нори. Тим часом ззаду підповзав трактор з причепом. У ньому все так само сидів самотній чоловік перед дивним непорушним предметом, загорнутим у біле і покладеним посередині візка. Рудий кудлатий собака тинявся біля людей, але більше тримався верблюда, лежав біля його ніг.

Коршак зрозумів, що ці прибульці довго залишаться на обриві, копирсаючись у землі. Він плавно відлетів убік і, наметуючи широкі кола над степом, полетів у бік закритої зони, збираючись полювати дорогою і поглянути заодно, що діється там, на космодромі.

Ось уже другу добу на майданчиках космодрому панувало напруження, робота йшла безперервно вдень і вночі. Весь космодром з усіма прилягаючими спецслужбами і зонами вночі був яскраво освітлений сотнями потужних прожскторів. На землі було світліше, ніж удень. Десятки важких, легких і спеціальних машин, багато вчених та інженерів були зайняті підготовкою до здійснення операції «Обруч».

Антисупутники, виготовлені для знищення літальних апаратів у космосі, давно вже стояли, готові до підйому, на особливому майданчику космодрому. Але за угодою ОСО-7 вони були заморожені у використанні до особливої домовленості, так само як і подібні засоби з американського боку. Тепер вони знаходили

своє нове застосування у зв'язку з екстреною програмою по здійсненню транскосмічної операції «Обруч». Такі самі ракети-роботи готувалися до синхронного запуску по операції «Обруч» і на американському космодромі Невада.

Час старту у сарозекських широтах випадав на восьму годину вечора. Рівно о восьмій нуль-нуль ракети повинні були стартувати. Послідовно з інтервалом півтори хвилини у дальній космос повинні були піти дев'ять сарозекських антисупутникових ракет, призначених утворити в площині Захід — Схід постійно діючий обруч навколо земної кулі проти проникнення інопланетних літальних апаратів. Невадським ракетам-роботам належало встановити обруч Північ — Південь.

Рівно о третій годині по обіді на космодромі Сари-Озек-1 ввімкнулася контрольно-передпускова система «П'ятихвилинка». Через кожні п'ять хвилин на всіх екранах і табло по всіх службах і каналах спалахували нагадування, що супроводжувалися звуковим дубляжем: «До старту чотири години п'ятдесят п'ять хвилин! До старту чотири години п'ятдесят хвилин...» За три години до старту повинна була ввімкнутися система «Хвилинка».

До того часу орбітальна станція «Паритет» встигла змінити параметри свого місцеперебування у космосі і одночасно були перекодовані канали радіозв'язку бортових систем станції, щоб виключити будь-яку можливість контактів з паритет-космонавтами 1-2 і 2-1.

А між тим цілком марно, воістину як глас волаючого в пустелі, із Всесвіту надходили безперервні радіосигнали паритет-космонавтів 1-2 і 2-1! Вони відчайдушно благали не поривати з ними зв'язку. Вони не заперечували рішення Обценупру, пропонуючи ще і ще раз вивчити проблеми можливих контактів з лісовогрудською цивілізацією, виходячи, зрозуміло, насамперед з інтересів землян, вони не наполягали на негайній реабілітації своїй, погоджуючись чекати і робити все, щоб їхнє перебування на планеті Лісові Груди служило обопільній користі міжгалактичних стосунків, але вони заперечували проти розпочатої стороними операції «Обруч» — проти тієї глобальної самоізоляції, що веде, як вони вважали, до неминучої історичної і технологічної рутини людського суспільства, на подолання якої потрібні будуть тисячоліття... Але було вже пізно... Ніхто у світі не міг їх слухати, ніхто не гадав, що у світовому просторі безмовно волають їхні голоси...

Тим часом на космодромі Сари-Озек-1 уже ввімкнулася система «Хвилинка», що невідворотно відлічувала наближення старту по операції «Обруч»...

А коршак, зробивши ще один обліт, знову з'явився над урвищем Малакумдичап. Люди там були зайняті своєю справою — вони працювали лопатами. Екскатор уже нарів велику купу землі. Тепер він запуслав ковша глибоко в яму, вишкрібаючи останні порції ґрунту. Незабаром він перестав смикатись і відійшов убік, а люди заходилися щось докопувати на дні ями. Верблюд був на місці, однак рудого собаки не було видно. Куди він міг подітися? Коршак підлетів ближче і, описуючи плавне коло над урвищем, повертаючи голову то праворуч, то ліворуч, побачив нарешті, що рудий собака лежав під причепом, простягнувшись біля самих коліс. Собака валявся собі, відпочиваючи, а може, дрімав, і діла йому не було до коршака. Скільки літав він сьогодні над ним, а він навіть жодного разу не глянув на небо. Ховрашок і той, звівшись стовпчиком, спочатку оглянеться докола і подивиться вгору, чи нема небезпек якої. А собака пристосувався до життя біля людей і нічого не боїться, і ніяких тобі турбот. Он як розлігся! Коршак завис на мить, напружився і випустив з-під хвоста різкий, мов постріл, зеленувато-білий струмінь у бік собаки. Ось, мовляв, на тобі!

Щось гепнулося зверху на рукав Буранного Єдигея. То був пташиний послід. Звідки б? Єдигей струсив послід з рукава, підвів голову. «Знову білохвост, усе той самий. Уже вкотре над головою. До чого б це? Бач як хороше йому. Пливе, гойдається по повітрю». Думку його обірвав голос Довгого Едильбая з дна ями:

— Ну що, Єдигею, ти поглянь! Годі чи ще копати?

Єдигей похмуро схилився над краєм могили.

— Відійди-но у той куток,— попросив він Довгого Едильбая,— а ти, Калібек, вилітай поки що. Спасибі тобі. Ну що ж, начебто глибина достатня. І все-таки, Едильбаю, ще трішечки розширити треба казанак, нехай буде просторіше.

Віддавши ці розпорядження, Буранний Єдигей узяв малу канистру з водою і, відійшовши за екскаватор, здійснив обмивання, як і належало перед молитвою. І тоді душа його більш чи менш стала на місце — нехай не вдалося поховати Казанґапа на Ана-Бейіті, але як би там не було — уникли великої ганьби: не притягли небіжчика непохованим додому. Коли б він не напеліг, так би воно і вийшло. Тепер треба було якось укластися в час, щоб до настання темряви встигнути повернутися на Боранли-Буранний. Вдома, звичайно, чекають і непокоїтяться через їхню затримку. А вже обіцяли повернутися не пізніше шостої, до того часу готувалися поминки. Але було вже пів на п'яту. Ще мали поховати і їхати назад по сарозеках. Навіть при швидкій їзді це годин зо дві. Однак поспішати, бгати похорони теж було не слід. На крайній випадок пом'януть пізно ввечері. Нічого не зро-

биш... Після обмивання Єдигей відчув у собі сили здійснити останній ритуал. Прикрутивши пробку каністри, він з'явився з-за екскаватора зі значущим виразом обличчя, поважно розгладжуючи бороду і вуса.

— Сину померлого раба божого Казангапа Сабітжане, встань з лівого боку від мене, а ви четверо принесіть тіло на край могили, покладіть небіжчика головою до заходу,— вимовив він дещо урочистим голосом. І коли все було зроблено, сказав: — А тепер обернемося всі у бік священної Кааби. Розкрийте долоні перед собою, думайте про бога, щоб слова і помисли ваші почув він у такий час.

Як не дивно, ніяких смішків і бурмотінь за спиною в себе Єдигей не почув. І був з того задоволений, а могли ж сказати: облиш, старий, голову морочити, який ти в біса мулла, давай-но краще прикопаємо мертвяка якнайшвидше і повернемося додому. Мало того, Єдигей взяв на себе сміливість приносити молитву на похованні стоячи, а не сидючи, бо чув від старих людей, що в арабських країнах, звідки прийшла релігія, моляться на кладовищах, стоячи на весь зріст. Так це чи не так, але хотілось Єдигею бути головою ближче до небес.

Але, перш ніж розпочати обряд, він уклонився правій і лівій сторонам світу і таким самим нахилом голови землі і небу і тим самим творцю за непорушне влаштування світу, в якому людина виникає випадково, а зникає незмінно, мов день і ніч і знову ж побачив Буранний Єдигей коршака-білохвоста перед собою. Той планерував попереду, ледь ворущачи крилами, розмірено описуючи високо в небі коло за колом. Але коршак зовсім не відволікав його від внутрішнього настрою, а, навпаки, допомагав зосередитись у колі високих дум.

Перед ним на краю зяючої ями лежав на ношах загорнутий у білу кошму померлий Казангап. Промовляючи напівголосно похоронні слова, завчасно призначені всім і кожному, всім і на всі часи аж до кінця світу, слова, в яких були заздалегідь сказані приречення, неминучі й рівнозначні для всіх, для будь-якої людини, ким би вона не була і в яку епоху не жила б, а рівнозначно неминучі й для тих, кому ще судилося народитися, вимовляючи ці всеохоплюючі формули буття, досягнуті й заповідані пророками, Буранний Єдигей разом з тим намагався доповнити їх власними думками, що виходили з його душі й особистого досвіду. Адже не дарма жив чоловік на світі.

«Коли ти й справді чуєш, о боже, мою молитву, яку я повторю вслід за прабатьками із завчених книг, то почув і мене. Я гадаю, одне одному не заважатиме. Ось ми стоїмо тут, на урвищі Малакумдичап, біля розкритої могили Казангапа, у безлюд-

ному й дикому місці, бо не вдалося поховати нам його на заповітному кладовищі. А коршак у небі дивиться на нас, як стоїмо ми з розведеними долонями і прощаємося з Казангапом. Ти, великий, коли ти є, прости нас і прийми поховання раба твого Казангапа з милістю і, коли він на те заслуговує, признач його душу на вічний супокій. Все, що від нас залежало, ми постарались зробити. Все інше за тобою!

А тепер, оскільки я до тебе звертаюся у такий час, вислухай мене, поки я ще живий і можу мислити. Звісно, люди тільки й знають що прохають тебе — пожалій, допоможи, захисти! Занадто багато чекають від тебе у будь-якому випадку — правому й неправому. Вбивця і той хоче в душі, щоб ти був на його боці. А ти все мовчиш. Що й казати, на те ми люди, здається нам, особливо коли скрутно приходить, що тільки задля того ти й існуєш на небесах. Важко тобі, розумію, проханням нашим нема кінця. А ти один. Я ж нічого не прошу. Я тільки хочу сказати у такий час, що в мене на думці.

Горюю я дуже з того, що заповітне кладовище наше, де покоїться Найман-Ана, віднині нам недоступне. А тому хочу я, щоб і мені судилося лежати в цьому місці, на Малакумдичапі, де ступала нога її. Нехай буде так, щоб бути мені поряд з Казангапом, якого ми зараз ховаємо. І коли правда, що душа після смерті переселяється в щось, навіщо мені бути мурахою, хотілося б мені перетворитися на коршака-білохвоста. Щоб літати мені, он як той, над сарозеками і дивитися не надивитися з вишини на землю свою. Ось і все.

А стосовно заповіту свого я накажу молодим, які прибули сюди разом зі мною. Скажу я їм, що наказ свій покладаю я на них — поховати мене тут. Ось тільки не бачу, хто сотворить молитву наді мною. У бога вони не вірять і молитов ніяких не знають. Адже ніхто не знає і ніколи не довідається, чи є бог на світі. Одні кажуть — є, другі кажуть — нема. Я хочу вірити, що ти є і що ти в помислах моїх. І коли я звертаюся до тебе з молитвами, то насправді я звертаюся через тебе до себе, і дано мені в такий час мислити так, як би мислив ти сам, творець. Адже в цьому вся справа! А вони, молоді, про це не думають і молитви зневажають. Але що вони зможуть сказати собі й іншим у великий час смерті? Шкода мені їх, як збагнуть вони потаємність свою людську, коли нема в них шляху піднятися в думках так, ніби кожен із них раптом став богом? Прости мені це кошуństwo. Ніхто з них богом не стане, але інакше й ти перестанеш існувати. Коли людина не зможе уявити себе в глибині душі богом, який обстоє всіх, як повинен був би обстоювати ти людей, то й тебе, боже, теж не стане... А мені не хоті-

лось би, щоб ти зник безслідно... Ось і вся добука моя й печаль. Прости, однак, коли що не так. Я простий чоловік, як умію, так і думаю. Зараз докажу я останні слова з священних писань, і ми приступимо до поховання. Благослови ж нас на це діло...»

— Амінь,— скінчив Буранний Єдигей молитву і, помовчавши, ще раз глянув на коршака, з пронизливою тугою, повільно обернувся до молодих, які стояли позаду і про яких щойно висловив свою думку самому господу богу. Скінчилася бесіда з богом. Перед ним стояли ті самі п'ятеро, з якими він прибув сюди і з якими належало здійснити нарешті поховання, яке так затяглося.

— Так от,— сказав він їм задумливо,— що належало сказати в молитві, я сказав за вас. Тепер приступимо до діла.

Скинувши піджак з орденами, Буранний Єдигей сам опустився на дно ями. Йому допомагав Довгий Едильбай. Сабітжан, як син померлого, залишався осторонь, виражаючи свою скорботу похиленою головою, ті троє — Калібек, Жумагалі і зять-п'яничка — зняли з ношів кошмянний лантух з тілом і опустили його в могилу на руки Єдигея і Довгого Едильбая.

«Ось і настав час розлуки! — подумав Буранний Єдигей, вкладаючи Казангапа на вічне перебування на ложе його в глибині землі.— Прости, що довго не могли призначити тебе в місце. Цілий день возили то туди, то сюди. Але так уже вийшло. Не з нашої вини не поховали ми тебе на Ана-Бейіті. Але не думай, я це діло не залишу так. Дійду куди завгодно. Поки живий, не промовчу. Вже я їм скажу! А ти будь спокійний на своєму місці. Велика, неосяжна земля, а місце тобі в десять вершків виявилось, бачиш, призначене тут. І ти тут не будеш один. Незабаром і я прийду сюди, Казангапе. Ти почекай мене трохи. І не сумнівайся. Коли тільки лиха якого не станеться, коли помру своєю смертю, прибуду і я сюди, і будемо знову разом. І перетворимося ми у землю сарозекську. Тільки не знатимемо того. Знати про це дано, лише поки живеш. Тому я й кажу начебто тобі, а насправді собі. Адже те, чим ти був, того вже нема. Отак ми й підемо — з буття у небуття. А поїзди пробігатимуть по сарозеках, і інші люди прийдуть замість нас...»

І тут старий Єдигей не витримав, схлипнув,— все, що було-перебуло за багато років їхнього життя на Боранли-Буранному, вся ця, здавалося би, величезна протяжність у часі, всі лиха, незгоди і радощі вмістились у кілька прощальних слів і кілька хвилин поховання. Як багато і як мало дано людині!

— Ти чуєш, Едильбаю? — промовив Єдигей, стикаючись з ним у тісній ямі пліч-о-пліч.— Ти й мене поховай тут, щоб порядок був. І отак руками своїми вклади мене і прилаштуй, як це робимо ми зараз, щоб і мені лежалося зручно. Ти даєш мені слово?

— Облиш, Єдике, потім поговоримо. Ти давай вилазь на світ божий. А я тут сам закінчу. Заспокойся, Єдике, вилазь. Не мучся. Розмазуючи глину на мокрому обличчі, Бураний Єдигей піднявся з дна ями, йому простягли руки, і він виліз нагору, плачучи й бурмочучи якісь жалісливі слова. Калібек приніс каністру з водою, щоб старий умився.

Потім вони кинули вниз по пригорщі землі й заходилися засипати могилу з підвітряного боку. Спочатку лопатами, а потім Жумагалі сів за кермо, зіштовхуючи ґрунт бульдозером. Потім знову вкладали купу над могилою лопатами...

А коршак-білохвіст усе ширяв над ними, спостерігаючи за хмаркою пилуки і за цією жменькою людей, які здійснювали щось дивне на урвищі Малакумдичап. Він відзначив якесь особливе пожвавлення серед них, коли на місці ями почала виростати свіжа гора землі. І рудий собака, потягуючись, підвівся зі свого місця з-під причепа і теж тепер крутився біля людей. А йому чого треба було? Тільки старий верблюд, прикрашений попоною з китицями, все так само незворушно жував свою жуйку, безперестану рухаючи щелепами...

Здається, люди збиралися від'їздити. Але ні, ось один із них, хазяїн верблюда, розвів долоні перед обличчям, всі інші вчинили так само... Часу вже зовсім не було. Бураний Єдигей обвів усіх довгим, допитливим поглядом і сказав:

— Ось і ділу кінець. Чи хорошим чоловіком був Казангап?

— Хорошим,— відповіли ті.

— Чи не залишився він боржником комусь? Тут його син, нехай візьме на себе борг батька.

Ніхто нічого не відповів. І тоді Калібек сказав за всіх:

— Ні, ніяких боргів за ним не лишилося.

— В такому разі що ти скажеш, сину Казангапа Сабітжане? — звернувся до нього Єдигей.

— Спасибі вам усім,— коротко відповів той.

— Ну коли так, то — рушили додому! — сказав Жумагалі.

— Зараз. Одне тільки слово,— зупинив його Бураний Єдигей.— Я серед вас тут найстаріший. Прохання у мене до всіх. Коли таке станеться, поховайте тут мене, отут, бік у бік з Казангапом. Ви чули? Це мій заповіт, отже, так і розумійте.

— Цього ніхто не знає, Єдике, як і що буде, навіщо наперед думати,— висловив свій сумнів Калібек.

— Все одно,— наполягав Єдигей.— Мені належить сказати, а вам вислухати. А коли діло дійде до діла, згадайте, що був такий заповіт.

— А ще які заповіти будуть! Давай, Єдике, викладай заодно,— піджартував Довгий Едильбай, щоб розрядити обстановку.

— А ти не смійся,— образився Єдигей.— Адже я всерйоз.

— Запам'ятаємо, Єдике,— заспокоїв його Довгий Едильбай.— Коли так вийде, зробимо, як ти хочеш. Не сумнівайся.

— Ну оце слово джигіта,— задоволено пробурмотів той.

Трактори почали розвертатися для з'їзду з урвища. Ведучи на повідку Каранара, Буранний Єдигей пішов поряд із Сабітжаном, поки трактори з'їжджали вниз. Він хотів поговорити з ним наодинці про те, що його дуже тривожило.

— Послухай-но, Сабітжане, руки в нас звільнилися, і є тепер одна розмова. Як же нам бути з кладовищем нашим, з Ана-Бейітом? — сказав він йому запитальним тоном.

— А що як бути? Тут і голову нічого ламати,— відповів Сабітжан.— План є план. Ліквідуватимуть його, знеситимуть по плану. Ось і вся мова.

— Та я не про це. Так можна на будь-яку справу махнути рукою. Ось ти народився і виріс тут. Вивчив тебе батько. І тепер ми його поховали. Одного в чистім полі — єдина втіха, що однаково на своїй землі. Ти грамотний, працюєш в області, слава богу, розмови можеш вести з ким завгодно. Книги різні читав...

— Ну і що з цього? — перебив його Сабітжан.

— А те, що допоміг би ти мені в розмові, вирушили б ми з тобою, поки не пізно, не відкладаючи, прямо завтра ж до начальства тутешнього, є ж у цьому містечку хтось найголовніший. Не можна, щоб Ана-Бейіт зрівняли з землею. Це ж історія.

— Це все старі казки, зрозумій ти, Єдике. Тут вирішуються світові, космічні питання, а ми підемо зі скаргою про якесь кладовище. Кому це потрібно? Для них це — тьху! Та й однаково нас туди не пустять.

— То коли не йти, то не пустять. А коли вимагати, то й пустять. А ні, то сам начальник може під'їхати на зустріч. Не гора ж він, щоб із місця не зрушити.

Сабітжан метнув на Єдигея роздратований погляд:

— Облиш, старий, це пусте діло. А на мене не розраховуй. Мені це зовсім ні до чого.

— Так би й сказав. І розмові кінець. А то казки!

— А як же ти думав? Що я, так і побіжу! Заради чого? У мене сім'я, діти, робота. Навіщо мені проти вітру сечу пускати? Щоб звідси один дзвінок — і мені штурханом під сідницю? Ні вже, спасибі.

— Ти своє спасибі сам приймай,— кинув Буранний Єдигей і додав зло: — Штурханом під сідницю! Виходить, тільки для сідниці й живеш?

— А як же ти думав? Отак! Це тобі просто — хто ти? Ніхто, А ми для сідниці живемо, щоб до рота солодке потрапило.

— От-от! Раніше головою дорожили, а тепер, виходить, сидницю.

— Як хочеш, так і розумій. А дурнів не шукай.

— Ясно. Розмові кінець! — одрубав Буранний Єдигей. — Справляй поминки, і більше ми з тобою, бог дасть, не зустрінемося ніколи.

— Вже як доведеться, — скривився Сабітжан.

На тому вони розминулися. Поки Буранний Єдигей сів на верблюда, трактористи очікували на нього, завівши мотори, але він їм одразу сказав, щоб вони не затримувались, а їхали своїм ходом, та якомога швидше, люди там чекають з поминками, а йому верхи скрізь дорога, мовляв, поїде сам по собі.

Коли трактористи поїхали, Єдигей ще залишався на місці, вирішуючи, як вчинити далі.

Тепер він був один, у цілковитій самотності серед сарозеків, коли не рахувати вірного пса Жолбарса, який спершу кинувся за тракторами, що відходили, а потім знову прибіг, коли зрозумів, що хазяїну тепер не по дорозі з ними. Але Єдигей не звертав на нього уваги. Коли б собака втік додому, він і цього не помітив би. Не до того було. Світ уже був немилий. Нічим не міг притлумити він у собі душевного опіку — гнітючу, тривожну спустошеність після розмови з Сабітжаном. Його смоктала порожнеча невсущаючого болю, вона зазяла в ньому, мов наскрізна пробоїна, мов ущелина, в якій тільки холод і морок. Каявся Буранний Єдигей, дуже каявся, що марно затіяв розмову, марно кинув слова на вітер. Хіба Сабітжан та людина, до якої варто звертатися за порадою й допомогою? Понадіявся — грамотний, мовляв, освічений, йому простіше знайти мову з такими, як він сам. А що з того, що навчався він на різних курсах та в різних інститутах? Може, його й навчали задля того, щоб він зробився таким, як виявився. Може, десь є хтось прозірливий, мов диявол, котрий багато праці вклав у Сабітжана, щоб Сабітжан став Сабітжаном, а не кимось іншим. Адже сам він, Сабітжан, розповідав, розписував на всі лади таку дурницю про людей, якими керують по радіо. Прийдуть, мовляв, ті часи! А що, коли ним самим уже керує по радіо той невидимий і всемогутній...

І що більше думає старий Єдигей про це, тим кривдніше і безутішніше ставало від цих думок.

— Манкурт ти! Найсправжнісінький манкурт! — прошепотів він спересердя, ненавидячи й жаліючи Сабітжана.

Але він зовсім не збирався миритися з тим, що сталося, він розумів, що повинен щось зробити, щось вчинити, щоб не зігнутися в три погібелі. Буранний Єдигей розумів, що коли він відступить, то це буде його поразка у власних очах. Передчува-

ючи, що належить щось зробити наперекір очевидному наслідку дня, він ще не міг сказати точно, що саме він хотів би зробити, з чого почати і як приступити до того, щоб думи й помисли його з приводу Ана-Бейїту дійшли до слуху тих, хто справді може змінити наказ. Дійшли б і мали б якийсь вплив, переконали б їх... Але як цього досягти? Куди рушити, що робити?

У важкому роздумі Єдигей озирнувся на всі боки, сидючи верхи на Каранарі. Довкола був мовчазний степ. Надвечірні тіні вже закрадалися під червонопіщані яри Малакумдичапа. Трактори давно вже зникли вдаль, змовкли. Поїхала молодь. Останній із тих, хто знав і зберігав у пам'яті сарозекську бувальщину,— старий Казангап лежав тепер на урвищі, під свіжонасипаним горбом самотньої могили, серед неосяжного степу. Єдигей уявив собі, як помалу горбок той осяде, приплющиться, зіллється з полинним кольором сарозеків і важко, а то й неможливо буде розрізнити його на цьому місці. Так воно й буде — ніхто не переживе землю, ніхто не мине землі... Сонце набрякло, поважало на кінець дня, знижуючись під непосильним тягарем своїм усе ближче й ближче до горизонту. Світло надвечірнього світила мінялося з хвилини на хвилину. У череві заходу невловимо зароджувалася пільма, наливаючись сутінковою синявою в сяючому золоті осяяного простору.

Розмірковуючи, обдумуючи обстановку, Бураний Єдигей зважився на те, щоб знову повернутися до шлагбаума на проїзді в зону. Іншого способу не придумав. Тепер, коли похорон був позаду, коли він не був зв'язаний ніким і нічим і тому міг покладатися на себе повною мірою настільки, наскільки вистачило б сил, відпущених йому природою й досвідом, він міг дозволити собі діяти на свій страх і ризик так, як вважав за потрібне. Насамперед він хотів домогтися, примусити караульну службу піти на те, щоб його перепровадити, нехай навіть під конвоєм до великого начальства, або, коли буде потрібно, примусити того начальника прибути до шлагбаума й вислухати його, Буранного Єдигея. І тоді він все виказав би...

Все це ним було продумане, і Бураний Єдигей вирішив діяти негайно — безпосереднім приводом до того він мав намір висунути прикрий випадок з похороном Казангапа. Він твердо вирішив виявити наполегливість біля шлагбаума, вимагати перепустки або зустрічі, з чого почати, змусити охоронників зрозуміти, що він домагатиметься свого доти, поки його не вислухає найвищий чин, а не якийсь Тансикбаєв... На тому він укріпився духом.

— Таубакель! Коли в собаки є хазяїн, то у вовка є бог! — підбадьорив він себе і впевнено привдарив Каранара, рушаючи у бік шлагбаума.

Тим часом сонце зайшло, почало швидко сутеніти. Коли він наближався до зони, було вже зовсім темно. Залишалося з півкілометра до шлагбаума, коли попереду ясно завиднілися постові ліхтарі. Тут, не доїжджаючи до вартового, Єдигей задалегідь спішився. Зліз, сповзаючи з сідла. Верблюд був ні до чого у такій справі. Навіщо така морока? Та ще начальник який трапиться, а то й не захоче розмовляти, скаже: «Забирайся геть звідси разом із своїм верблюдом. Де ти такий узявся! Ніякого прийому тобі нема» — і в кабінет не допустить. Але головне, не знав Єдигей, чим скінчиться його намір, чи довго доведеться чекати результату, то вже краще було заявитися самому, а Каранара залишити поки що стриноженим у степу. Пастиметься собі.

— Ну ти тут почекай поки що, а я піду спробую, чим воно обернеться,— пробурмотів він, звертаючись до Каранара, але більше для власної упевненості. Довелося вкладати верблюда додолу, бо треба було дістати з саков пута, приготувати їх.

Поки Єдигей вовтузився в темноті з путами, було так тихо довкола, панувала така безмірна тиша, що він чув власне дихання й попискування, дзигчання якихось комах у повітрі. Над головою засвітилося безліч зірок, які раптом одразу з'явилися в чистому небі. Так тихо було, ніби чекали чогось...

Навіть звичний до сарозекської тиші Жолбарс і той, напружено насторожуючись, скавучав чомусь. Що йому могло не подобатись у цій тиші?

— Ти ще мені тут плутаєшся під ногами! — незадоволено висловився хазяїн. Потім він подумав: а куди подіти собаку? І деякий час міркував, перебираючи верблюдячі пута в руках, як бути з собакою. Звісно, собака не відстане. Гнатимеш — однаково не піде. А з'являтися з собакою прохачем знов-таки було недоречно. Коли не скажуть, то посміються, подумают: ось, мовляв, прийшов старий права обстоювати, а з ним нікого, крім собаки. То вже краще бути без собаки. І тоді Єдигей вирішив прив'язати його на довгому повідку до верблюдячої збруї. Нехай побудуть разом в одній зв'язці собака і верблюд, поки він одійде. З тим він покликав собаку: «Жолбарс! Жолбарс! Ходи-но сюди!» — і нахилився, щоб зав'язати вузол на його шії. І тут саме щось сталося в повітрі, щось зсунулося в просторі з наростаючим вулканічним гуркотом. І зовсім поряд, десь зовсім поблизу, у зоні космодрому, здійнявся стовпом у небо яскравий спалах грізного полум'я. Буранний Єдигей сахнувся з переляку, а верблюд з криком підскочив з місця... Собака з остраху кинулася до ніг людини.

То пішла на підйом перша бойова ракета-робот по транскосмічній загороджувальній операції «Обруч». У сарозеках було

рівно восьма година вечора. Вслід за першою рвонулась у вишину друга, за нею третя, і ще, і ще... Ракети відходили у дальній космос закладати навколо земної кулі постійно діючий кордон, щоб нічого не змінилось у земних справах, щоб усе залишалось як є...

Небо обвалилося на голову, розверзаючись у клубах киплячого полум'я і диму... Людина, верблюд, собака — ці найпростіші істоти, ошалівши, бігли геть. Охоплені жахом, вони бігли по степу, безжально висвітлені гігантськими вогненними сполохами...

Але як довго вони не бігли б, то був біг на місці, бо кожен новий вибух накривав їх з головою пожежею всеохоплюючого світла і нищівного гуркоту довкола...

А вони бігли — людина, верблюд і собака, бігли не озираючись, і раптом, видалось Єдигею, де не візьмись з'явився збоку білий птах, який колись виник з білої хустки Найман-Ани, коли вона падала з сідла, пронизана стрілою власного сина-манкурта... Білий птах швидко полетів поряд із людиною, гукаючи їй у тому гуркоті та кінці світу:

— Чий ти? Як твоє ім'я? Згадай своє ім'я! Твій батько — Доненбай, Доненбай, Доненбай, Доненбай, Доненбай, Доненбай...

І довго ще лунав його голос у непроглядній пільмі...

Через кілька днів з Кизил-Орди прибули на Боранли-Буранний обидві дочки Єдигея, Сауле і Шарапат, з чоловіками, з дітьми, одержавши телеграму про кончину старого Казангапа. Пом'янути, засвідчити свою скорботу приїхали, а затим і погостювати днів зо два у батьків, оскільки немає лиха без добра.

Коли вони зійшли з поїзда всією юрбою і з'явилися біля Єдигеєвого порога, батька вдома не було, а Укубала вибігла назустріч і, плачучи, обіймаючись, цілуючись з дітьми, не нарадуючись, все приказувала:

— Велике спасибі тобі, господи! От до речі! Батько як зрадіє! Як добре, що приїхали! Зібралися та й приїхали! Батько як зрадіє!

— А де ж батько? — запитала Шарапат.

— А він повернеться до вечора. Поїхав зранку у Поштовий ящик, до начальства тамтешнього. Все справи в нього там якісь! Я потім розповім. Та чого ж ви стоїте! Це ж ваш дід, діти мої...

Поїзди у цих краях все так само йшли з заходу на схід і зі сходу на захід...

А з обох боків залізниці у цих краях лежали великі пустельні простори — Сари-Озеки, Серединні землі жовтих степів.

Чолпон-Ата, грудень 1979 — березень 1980 р.

ЧИНТИЗ
АВТМАТОР

2 крб. 10 к.